ISSN 0206-4340

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајчан мәктәби“ журналына әлавә

4
1988

Scanned with MOBILE SCANNER

Аh, мән күндән-күнә бу көзәлләшән
Ишыглы дүнјадан неҹә әл чәким!
Бу јерлә чарпышан, көјлә әлләшән
Достдан, ашинадан неҹә әл чәким?

. . .

Оху, тар!
Сәни ким унутар?
Еј кениш күтләнин ширини, шәрбәти,
Аловлу сәнәти!..

. . .

Һајыф, өмүр гыса, арзу кенишдир,
Ким бу гајғы илә титрәмәмишдир?!

. . .

Бу дөврүн шаири олмагла, еј дост,
Бир дүшүн, нә гәдәр бәхтәвәрәм мән!

. . .

Һәр күн бир јени нәғмә, һәр күн бир јени илһам...
Јазајдым сәһәр-ахшам.
Арзуја бах, севкилим, телләриндән инҹәми,
Сөјлә, үрәјинҹәми?

. . .

Һәјат, һәјат дејә, әлләшән инсан
Нә көзәл көрүнүр ишләјән заман!

М. МҮШФИГ.

Үз габығында: М. Мүшфиг (19 јашында).

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

1954-чү илдән чыхыр.

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

(МЕТОДИК МӘҸМУӘ)

ОКТЈАБР—ДЕКАБР
1988
№ 4 (136)

АЗӘРБАЈҸАН ССР ХАЛГ ТӘҺСИЛИ НАЗИРЛИЈИНИН ОРГАНЫ
«АЗӘРБАЈҸАН МӘКТӘБИ» ЖУРНАЛЫНА ӘЛАВӘ

БУ НӨМРӘДӘ:

Баш мәгалә — Дил вә әдәбијјатымызын проблемләри, гајғылары («Дәјирми столь» әтрафында сөһбәт) 3

Методика вә иш тәҹрүбәси

Әһмәдов Б. — Фе'л тәдрисинин бә'зи лингвистик мәсәләләри 10
Кәримов К. — Грамматик мәфһумларын мәнимсәнилмәсинин психоложи хүсусијјәтләри һаггында 16
Хубанов Ф. — Факултатив мәшғәләләрин тәшкили вә апарылмасынын елми-дидактик әсаслары 18
Достујев М. — Әдәбијјат тәдрисиндә пешә тәрбијәси 22
Насирова Ү. — Бәдии әсәрләрин өјрәдилмәсиндә шакирдләрин мүстәгил ишинин неҹә тәшкил едирәм 24
Исмајылов К. — Азәрбајҹан дили дәрсләриндә шакирдләрин тәфәккүр фәалијјәтинин инкишаф етдирилмәси 26
Гулијев М. — Орфографик сәһвләр үзәриндә ишин тәшкили тәҹрүбәсиндән 29
Салманова З. — Молланәсрәддинчи шаирләр сатира вә сатирик образ һаггында 30
Назәров А. — Сәсли чалышмалар 35
Мустафајева С. — Мәктәблиләрин ССРИ халгларынын достлуғу руһунда тәрбијә едилмәси 39
Пашајев А. — «Меһман» әсәриндә образ адларыны неҹә изаһ едирәм 43

Дидактик материаллар

Рәһимова Ә. — Азәрбајҹан дили үзрә олимпиадалара аид дидактик материаллар 47

Бизим сәләфләримиз

Агајев Ә., Меҹидов С. — Јусиф Гасымбәјин педагожи фәалијјәти 51

Микајыл Мүшфиг — 80

Агајев Е. — Көнлүн ајнасы 54

Редаксијанын почтундан

Мәктублар нәдән данышыр? 56

Синифдәнхариҹ вә мәктәбдәнкәнар иш

Абдуллајев Ә. — Музејлә мәктәбин гаршылыглы әлагә формалары һаггында 58

Нәзәри гејдләр

Әзизов Ф. — Һәм әсас нитг һиссәси, һәм дә гошма кими ишләнән сөзләр 59

Бизим иш јолдашларымыз

Әскәров Һ. — Нараһат өмрүн бәһрәси 61

Тәнгид вә библиографија

«Орта мәктәбдә Азәрбајҹан дилинин тәдриси методикасы» 63
Рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дилинә аид јени методик вәсаит 65
Бу китаблары охујун 67

Консултасија

VI синифдә Азәрбајҹан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы вә гыса методик кәстәришләр 68
«Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәҹмуәсинин 1988-чи ил 1—3-чү нөмрәләриндә дәрҹ олунмуш материаллар 71

© «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1988-чи ил.

Scanned with MOBILE SCANNER

«АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ВЕ ЭДЕБИЯТ ТЕДРИСИ»
(«Преподавание азербайджанского языка и литературы»)
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби» — органа Министерства народного образования Азербайджанской ССР, № 4 (136), 1988.

В НОМЕРЕ:

Передовая – Проблемы, заботы нашего языка и литературы (Беседа вокруг «Круглого стола») 3

Методика и опыт работы

Ахмедов Б. — Некоторые лингвистические вопросы преподавания глагола 10
Керимов К. — О психологических особенностях усвоения грамматических терминов 16
Хубанов Ф. — Научно-дидактические основы организации и проведения факультативных занятий . . . 18
Достуев М. — Профессиональное воспитание в преподавании литературы 22
Насирова У. — Как организую самостоятельную работу учащихся при изучении художественных произведений . 24
Исмаилов Г. — Развивать сознательную деятельность учащихся на уроках азербайджанского языка . . . 26
Кулиев М. — Из опыта организации работы над орфографическими ошибками 29
Салманова З. — Поэты—моллапасреддиновцы о сатире и сатирическом образе 30
Назаров А. — Звуковые задания 35
Мустафаева С. — Воспитание школьников в духе дружбы народов СССР 39
Пашаев А. — Как объясняю имена образов в произведении «Мехман» 43

Дидактические материалы

Рагимова А. — Дидактические материалы для олимпиад на азербайджанском языке 47

Из наследия

Агаев А., Меджидов С. — Педагогическая деятельность Юсифа Касумова 51

Микаил Мушфиг—80

Агаев Э. — Зеркало души 54

Из редакционной почты

О чем говорят письма? 56

Внеклассная и внешкольная работа

Абдуллаев А. — О формах взаимосвязи музея и школы 58

Теоретические заметки

Азизов Ф. — Слова, используемые как часть речи и как гошма 59

Товарищи по работе

Аскеров Г. — Плоды беспокойной жизни 61

Критика и библиография

«Методика преподавания азербайджанского языка в средней школе» 63
Новое методическое пособие по азербайджанскому языку в русских школах 65
Читайте эти книги 67

Консультация

Планирование программных материалов по азербайджанскому языку в VI классе и краткие методические указания . 68
Материалы, опубликованные в 1—3-х номерах 1988 года сборника «Преподавание азербайджанского языка и литературы» 71

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58.

Город Баку, типография издательства «Коммунист» ЦК КП Азербайджана.

Дил вә әдәбијјатымызын проблемләри, гајғылары

(«Дәјирми стол» әтрафында сөһбәт)

Мә'лум олдуғу кими, Сов.ИКП МК-нын феврал (1988-чи ил) пленуму, һабелә XIX Үмумиттифаг партија конфрансы өлкәмиздә јени сијаси бахыш вә методик дүшүнчә тәрзи илә ишләмәк консепсијасыны мејдана атмышдыр. Бу консепсијаја көрә дил вә әдәбијјатын мөвчуд проблемләри үзәриндә бир ашкарлыг прожектору кәздирмәјә, беләликлә дә онларын узун мүддәт гаранлыг галмыш саһәләринә ајдынлыг кәтирмәјә мүһүм еһтијач дујулур. Республика ЕА-нын Әдәбијјат вә Дилчилик институтлары илә бирликдә редаксијада «Дәјирми стол» әтрафында ачыг сөһбәтин кечирилмәси дә бу еһтијачы өдәмәк тәләбиндән ирәли кәлмишдир. Сөһбәтдә Азәрбајчан ССР ЕА-нын академики Мәммәдаға ШИРӘЛИЈЕВ, Низами адына Әдәбијјат Институтунун шө'бә мүдири, Азәрбајчан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү, профессор Камал ТАЛЫБЗАДӘ, филолокија елмләри намизәди Шамил САЛМАНОВ, Азәрбајчан ССР Нәсими адына Дилчилик Институтунун шө'бә мүдири, филолокија елмләри намизәди Бәһруз АБДУЛЛАЈЕВ, Бакы шәһәриндәки 108 нөмрәли мәктәбин мүәллими Земфира ГУЛИЈЕВА-ГАФГАЗЛЫ, педагожи елмләр доктору, профессор Әзиз ӘФӘНДИЗАДӘ вә «Азәрбајчан мәктәби» журналынын баш редактору, филолокија елмләри намизәди З. ӘЛИЈЕВА иштирак етмишләр.

«Дәјирми стол» әтрафында ачыг сөһбәтә З. Әлијева башлады. О деди: — Мә'лум олдуғу кими, XIX Үмумиттифаг партија конфрансы сосиализмин демократик маһијјәтинин әјани нүмајишинә чеврилди. Бүтүн дүнјаја мә'лум олду ки, сосиализм шәраитиндә инсан даһа сәрбәст дүшүнмәк вә дүшүндүјүнү дә данышмаг сәлаһијјәтинә малик ола биләрмиш.

Инди белә бир сәлаһијјәтлә дил вә әдәбијјатымызын проблемләри барәдә дә кениш сөһбәт ачмаға дәјәр. Тәсадүфи дејил ки, сон вахтлар редаксијамыза дахил олан мәктубларда мүәллимләримиз дил вә әдәбијјат тарихинә јенидәнгурма ме'јарлары илә тәһлил вермәјин методикасына јијәләнмәк истәдикләрини билдирирләр.

Доғрудан да, Сталинин шәхсијјәтинә пәрәстиш, дурғунлуг илләри дикәр саһәләрдә олдуғу кими, Азәрбајчан дилчилијинә вә әдәбијјатына да чидди зијан вурмушдур. Халгымызын мәдәни ирсинин јарадылмасы вә зәнкинләшмәси јолунда бөјүк хидмәтләр көстәрмиш, лакин әкеј мүнасибәт үзүндән әсәрләринин өјрәнилмәси јасаг едилмиш хадимләримиз өз һагиги гијмәтләрини инди алмаға башламышлар.

Бу саһәдә јенидәнгурма һәләлик академик сәчијјә дашыјыр, һәлә дә нәји демәк, нечә демәк барәдә мүәллимә нә програм, нә дә дәрслик сәлаһијјәт верир. Белә бир сәлаһијјәт, һеч шүбһәсиз, бу јахын вахтлар әрзиндә олмајачаг да.

Бәс мүәллим өз фәалијјәтини јени тәфәккүр тәрзиндә гурмаг үчүн һансы информасијалардан истифадә етмәлидир? Үмумијјәтлә, мәнә елә кәлир ки, республикамызын Елмләр Академијасынын дилчилик вә әдәбијјат институтларынын алимләринин үзәринә мүһүм вәзифәләр дүшүр.

Scanned with MOBILE SCANNER

Тәкчә бу факты демәк лазымдыр ки, һеч бир әсас олмадан әлифбамыза мүнасибәт 20-чи илдән 40-чы илә гәдәр дәфәләрлә дәјишмишдир. Һәлә мән тарих елмимизи, фәлсәфәмизи демирәм. Мәни нараһат едән одур ки, о илләрдә милләтликлә синфилик гаршы-гаршыја гојулду. Милли оланы синфи дүшмәнә чевирмәк мејли нәтичә е'тибарилә гурулушумуза да ағыр зәрбә вурду. Елә бир зәрбә ки, инди онун тә'сириндән гуртармаг үчүн психолокијамызы, бүтөв фәалијјәтимизи јенидән гурмаға мәчбур олмушуг.

М. Ширәлијев: — Јенидәнгурма сијаси процессдир. Онун ашкарлыг, демократија вә һәгигәт кими ме'јарлары вар. Һәмин ме'јарлар мәдәни ирси биртәрәфли дејил, дөврүн, заманын ирәли атдығы тәләбләр әсасында өјрәнмәк кими сәчијјәләнир.

К. Талыбзадә: — Бу, дәјишмәз ганундур, бүтүн мәрһәләләр үчүн дәјишмәздир вә буна о вахт наил олмаг мүмкүндүр ки, һаггында фикир дедијин әдәби шәхсијјәтә вә һадисәјә мүмкүн гәдәр дәриндән бәләд оласан. Бәләдлик дәрәчәси чохалдыгча бир о гәдәр објектив һәгигәтә јахынлашмаг мүмкүндүр.

Мәктублары мән дә нәзәрдән кечирдим. Орада мүәллимләр јенидәнгурма илә әлагәдар олараг бир чох әдәби шәхсијјәтләрә, хүсусән шәхсијјәтә пәрәстиш дөврүндә мәһв едилиб сонрадан бәраәт алмыш, јахуд мүхтәлиф сәбәбләр үзүндән унудулмуш, биртәрәфли гијмәтләндирилмиш јазычы вә тәнгидчиләрә мүнасибәтдә һансы идеја-естетик принсипләрин нәзәрә алынмасы илә марагланырлар. Бу, һазырда чох мүһүм мәсәләдир, мүәллимләр гаршысында бөјүк чәтинликләр төрәдир. Бирдәфәлик билмәк лазымдыр ки, елмин әбәди бир гануну вар: һәгигәти үзә чыхармаг! Мүәллимләр Әлибәј Һүсејнзадә илә, Әһмәдбәј Агајев илә марагланырлар.

Ш. Салманов: — Сөзүнүзүн гүввәти, сон вахтлар әлинә гәләм алан, телевизора чыхан нәдәнсә јерли-јерсиз, билди-билмәди, бу ики шәхсијјәтдән данышыр, өзү дә чох заман сәтһи, дилетант фикирләр сөјләјирләр. Онларын мүдафиәчиси кими данышмаг инди, бир нөв, адәт шәклинә дүшүб.

К. Талыбзадә: — Догру дејирсиниз, Әлибәј һаггында да, Әһмәдбәј Агајев һаггында да илк мүлаһизәләри һәлә 40-чы илләрин сонларында сөјләмишәм, о вахтдан индијә гәдәр фасиләләрлә дә олса, јазмышам. Мәним елә монографик әсәрим јохдур ки, орада онлара мүнасибәт билдирмәјим. Анчаг бу да мә'лумдур ки, индијә гәдәр бу шәхсијјәтләр барәдә һәгигәти демәк олмурду, дөврүн, шәраитин тәләби илә онлара биртәрәфли мүнасибәт һөкм сүрүрдү. Буна көрә дә тәдгигатларын, фикирләрин өзүндә биртәрәфлиликлә јанашы, јарымчылыг да варды.

Инди XX әсрин бу ики гүдрәтли алиминин, елм, мәдәнијјәт хадиминин, о чүмләдән дикәрләринин фәалијјәти һаггында әсл һәгигәти демәк шәраити јаранмышдыр. Јаваш-јаваш онларын әсәрләринин јенидән тәдгиги мәрһәләси башланыб. Бу шәхсијјәтләри танымајан, өјрәнмәјән бә'зи мүәллифләр чох тәләсмәсинләр. Елм бир-ики фикри бајраг едиб онларла факты нәзәрә алмадан үмумиләшдирмәләр апармағы севмир.

Әһмәдбәј Агајевин «Рус әдәбијјатынын үмуми сәвијјәләри» әсәрини чапа һазырлајыб «Азәрбајчан» журналына тәгдим етмишәм. Јахын нөмрәләрдә чап олуначаг һәмин әсәрлә бирликдә мүәллифин өз әдәби көрүшләри вә мөвгеји һаггында да әтрафлы бир јазым нәшр олуначаг. Мүәллимләр һәмин мәгаләдән фајдалана биләрләр. Мәсләһәтим будур ки, XX әсрин сијаси, ичтимаи, әдәби, фәлсәфи, педагожи вә игтисади фикриндә чидди нүфузедичи роллары олан, ичтимаи-сијаси вә әдәби процесин истигамәтинә күчлү тә'сир көстәрән бу сон дәрәчә кениш ерудисијаја малик шәхсијјәт һаггында шакирд вә тәләбәләрә мә'лумат верәркән мүәллимләр мүмкүн гәдәр е'тибарлы мәнбәләрә мүрачиәт етсинләр (көһнә мәнбәләрә дә тәнгиди јанашмаг олар). Бәраәт — агы

гараја, гараны аға гатмаг дејил. Бу чүр чидди мәсәләләрдә ајыг олмаг, мүтәхәссисләрә, мәнбәләрә истинад етмәк лазымдыр.

Ш. Салманов: — Көрчәклијимизин бүтүн саһәләрини әһатә едән јенидәнгурма адамларымызын, хүсусән кәнч наслин тарихи кечмишә, онун индијә гәдәр кизли галмыш һадисәләринә, фактларына, јашадығымыз чәмијјәтин тарихинә мүнасибәтини вә марағы күчләндирмиш, даһа дәгиг десәк, кәскинләшдирмишдир. Бу, гануни һиссдир! Кечмишин сәһәләрини, кечдијимиз јолда үзләшдијимиз, мә'руз галдығымыз әзијјәтләри, иткиләри, фачиәләри, мәһрумијјәтләри билмәдән, дәрк етмәдән һәгиги, ингилаби јенидәнгурма, јени тәфәккүр гејри-мүмкүндүр.

М. Ширәлијев: — Хүсусилә И. В. Сталинин шәхсијјәтинә пәрәстиш дөврүндә, сталинизм иртичасы заманында халгын, чәмијјәтин мә'руз галдығы чәтинликләри билмәк вә бу барәдә һәгигәти, анчаг һәгигәти јазмаг лазымдыр.

Ш. Салманов: — Һәмин иртичадан Азәрбајчан совет әдәбијјаты да чидди зијан вә зәрәр чәкмишдир. Көркәмли јазычы вә сәнәткарларымыз «култ иртичасынын» күнаһсыз гурбанлары олмуш, сүн'и сурәтдә әдәбијјатдан, халгын шүурундан кәнар едилмишләр. Бу, мәсәләнин бир тәрәфи. Икинчи мүһүм тәрәфи ондан ибарәтдир ки, репрессијанын әдәбијјата, бәдии фикрә тә'сири јалныз бунунла битмир; о, һәмчинин әдәбијјатын инкишафына, онун дүзкүн јолда инкишаф етмәсинә, спесификасына кобуд вә мәнфи тә'сир көстәрмишдир; әдәбијјатын мөвзусуну, конфликтини, образлар аләмини ејбәчәрләшдирмиш, бајағылашдырмышдыр; сталинизмин әдәбијјата, бә'зән ән истедадлы јазычынын јарадычылығына ашыладығы психоложи сарсынты сон дәрәчә өлчүсүздүр.

З. Әлијева: — Совет әдәбијјатындан бәһс едән дәрсликләрдә бу һәгигәтләр өз ифадәсини тапмалыдыр. И. В. Сталинин јаратмыш олдуғу гејри-инсани, антиһуманист, антисосиалист режими әкс едән әсәрләр дәрсликләрдә нисбәтән кениш ишыгландырылмалыдыр.

Ш. Салманов: — Бәли, 30-чу илләрин әдәби процесиндән, бу дөврдә јазычылара тутулан дивандан данышаркән даһа һәссас вә диггәтли олмалыјыг; шакирдләрдә о дөврдән сағ-саламат чыхмыш јазычыларымыз һаггында јанлыш, биртәрәфли, гејри-дәгиг тәсәввүрүн јаранмасына јол вермәмәлијик. Һәртәрәфли тәһлил методуна көрә, 30-чу илләрин әдәби-тарихи һадисәләрини, о дөврдә јазыб-јаратмыш сәнәткарларын ирсини биз дәгиг, објектив гијмәтләндирмәк үчүн онлара тарихилик мөвгејиндән јанашмалыјыг.

Реплика: Елә етмәк олмаз ки, о илләрдә дәрч олунмуш гәзет материаллары әсасында, јазычыларын бир-бирләри һаггында тәнгиди чыхышлары әсасында (һәр һансы јазычы һаггында) биртәрәфли фикир вә гәнаәт јарансын.

Ш. Салманов: — Ајдын мәсәләдир ки, о дөвр мүрәккәб вә зиддијјәтли олмушдур, совет әдәбијјатыны јаратмаг уғрунда мүбаризә көрүн нә гәдәр чәтин вә ағыр бир шәраитдә кетмишдир. Совет әдәбијјатынын тәдрисиндә бу чәһәтләр, әлбәттә ки, нәзәрә алынмалыдыр.

З. Гулијева-Гафгазлы: — 25 иллик мүәллимлик тәчрүбәмдә индики гәдәр тәәччүбләр, тәзадлар гаршысында галдығым олмајыб. Белә ки, бу вахтачан әдәбијјатымызын Һ. Чавид, М. Мүшфиг, Ә. Чавад, С. Һүсејн вә б. кими нүмајәндәләриндән данышанда онларын гәһрәманларынын талејинә ағлајыр вә Совет һакимијјәти илләриндәки хошбәхт һәјатымыза да шүкүр едәјәрдик. Инди исә шакирдләрә Һ. Чавид, С. Һүсејн, М. Мүшфиг, Ә. Чавад вә башгаларынын фачиәсиндән данышыб бу күнүмүзә шүкүр едәјирик. Чох тәәччүблү, тәзадлы вә ачыначаглыдыр 30—40-чы илләр әдәбијјат тарихимиз.

К. Талыбзадә: — Земфира мүәллимә дүз дејир. Әдәбијјат тарихимизин бәлалары чохдур. Бир шеј вар ки, бу вахтачан «јахшы» кими танытдығымыза инди «пис» демәк асандыр, лакин она башгаларыны инандырмаг чәтин. Мисал олараг белә бир факты нәзәрдән кечирәк.

«Фјузат» вә «Молла Нәсрәддин» бизим анлајышымызда бир-бири илә кәскин синфи вә милли дүшмәнчилик едән журналлар кими формалашыб. Бу сәһв тәсәввүрү, хәјалы, думаны инди дағытмаға чалышырыг.

Тәнгидчиләр инди чох дүз дејирләр ки, 70 илдә Әлибәј Һүсејнзадә илә Ҹ. Мәммәдгулузадәни бир-биринә дүшмән һесаб етмишик. Һалбуки онларын әгидәси халга даһа чох хидмәт көстәрмәк олмушдур.

З. Гулијева-Гафгазлы: — Билирсиниз, әдәбијјатымызда шәхсијјәтә пәрәстиш дөврүнүн гурбанларынын сурәти јохдур: Ҹавид, Мүшфигин бәдии образлары нә вахт әдәбијјат сәһнәсинә кәләҹәк. Әкәр belә лајигли әсәрләр орта мәктәбин програм вә дәрсликләринә кәтириләрсә, о заман шакирдләр Сталин иртиҹасынын Столыпин иртиҹасындан зәһәрли олдуғуну јәгин едәрләр. Тәәссүф ки, belә әсәрләр дә јохдур, бу саһәдә, идеоложи мүбаризә дә зәифдир. Иртиҹа илләринин чылпаглыгла тәһлилини вермәк үчүн јенидәнгурма һәгигәтинә сөјкәнмәлијик.

Ш. Салманов: — Совет әдәбијјаты өз тарихинин јетмиш илинә әрзиндә бөјүк, тәкраролунмаз вә мүрәккәб бир инкишаф јолу кечәрәк дүнја әдәбијјатыны јени образлы тәфәккүрлә, јени инсан консепсијасы илә зәнкинләшдирмишдир. Бу јол, әлбәттә, асан, һамар, зиддијјәтсиз олмамышдыр. М. С. Горбачов јолдашын гејд етдији кими, «һәр шеј олмушдур — гәһрәманлыг да, фаҹиә дә, бөјүк гәләбәләр вә аҹы угурсузлуглар да». Бәли, әдәбијјатымызын угурлары да олуб, угурсузлуглары да. Инди һаггында тәбии һәјәҹан һисси илә данышдығымыз һадисәләр, шәхсијјәтә пәрәстиш дөврүнүн психолокијасы, методлары сосиалист бәдии идеолокијасы илә бир јерә сығмајан мејлләр доғурмушдур ки, бунлар совет әдәбијјаты тарихиндә сон дәрәҹә ағыр нәтиҹәләрә кәтириб чыхармышдыр.

Ә. Әфәндизадә: — Шәхсијјәтә пәрәстиш дөврүндә, Ленин милли сијасәтинин принсипләринә тамамилә зидд олараг, Сталин халглары сосиализмә өз тарихи көкүндән, әсрләр бoју әлдә етдији мә'нәви сәрвәтләриндән, мәдәни нәилијјәтләрдән ајырыб-гопармаг сијасәтини јеридирди. Мәнҹә, сталинизмин төрәтдији бүтүн фаҹиәләр мәһз субјектив, ағыласығмаз нәзәријјәнин зор күҹүнә, һәјата кечирилмәси нәтиҹәсиндә баш вермишди. Ким өз кечмишинә азаҹыг көзүҹү нәзәр салырдыса, о әзилмәли, амансыз ҹәзалара мә'руз галмалы иди. Адамлары һәр јердә горху хофу бүрүмүшдү. Кимин нә һәдди варды ки, әски әлифбадан истифадә етсин; өз гејд дәфтәринә бирҹә ҹүмлә јазмаға ҹәсарәт көстәрсин. Јахшы јадымдадыр, һәлә 50-ҹи илләрин лап әввәлләриндә университетин филолокија факүлтәсиндә бир елми јығынҹаг кечирилирди. Мән орда аспирант идим. Мүәллимим досент Илјас Һаҹыјевлә јанашы отурмушдум. О, мә'рузәчинин динләдикҹә һәрдән әлиндәки дәфтәрҹәјә әски әлифба илә гејдләр јазырды. Бизимлә гаршы-гаршыја әјләшән нүфузлу профессорлардан бири Илјас мүәллимә саташараг сөз атды: «Илјас, сән һәлә дә сағдан сола јазырсан?» Әтрафдакыларын нәзәри Илјас мүәллимә дикилди. О, дәфтәрҹәсини овҹунда сыхараг санки бир һејкәлә дөндү. Сифәти кағыз кими ағарды, алныны тәр басды. Јығынҹагдан сонра ону, тәхминән, бир һәфтә көрдүм дејән тапылмады. Күнләрин бир күнү үз-үзә кәләндә аз гала танымамышдым. Хејли арыкламыш, санки сифәти дә дәјишмишди. Демә, нә вахтса ону кәлиб апараҹагларыны көзләјирмиш...

Реплика: Һәмин дөврүн аҹылары, ағрылары артыг чохдан архада галыб. Ашкарлығын акустикасы сосиал саһәдә бөјүк нигилаб јарадыб; милличилик вә бејнәлмиләлчилик өз диалектик вәһдәтини бәргәрар едиб. Мәһз бу зәминдә инди халгымызын милли мәнлији һәгиги мәҹрасына дүшүб.

Ә. Әфәндизадә: — Мә'лумдур ки, 1929-ҹу илә гәдәр халгымызын бүтүн јазылы сәрвәти әски әлифбада өз әксини тапыб. Һәмин сәрвәтин олса-олса, 20—25 фаизини биз јени әлифба илә охуҹуларын ихтијарына верә билмишик.

К. Талыбзадә: — Әзиз мүәллим, бағышлајын, сизә кәтирдијиниз бу рәгәмә, даһа доғрусу, фаизә бир гәдәр тәсһиһ вермәк истәјирәм. Әслиндә биз әрәб әлифбалы јазылы ирсимизин, ола билсин ки, һеч ики фаизини дә јени әлифбада әкс етдирә билмәмишик. Тәкҹә «Молла Нәсрәддин», «Фјузат» журналларыны, «Әкинчи» гәзетини вә с. хатырламағымыз кифајәтдир.

Ә. Әфәндизадә: Мән јалныз бәдии вә елми әдәбијјатымызын јени әлифбаја транскрипсија едилмәсини әсас тутурам. Анҹаг сизин вердијиниз дүзәлишә тамамилә шәрикәм. Әкәр бу дедикләринизи дә нәзәрә алсаг, мүасир зијалыларымызын, о ҹүмләдән мүәллим вә тәләбәләрин, һәтта орта мәктәб шакирдләринин дә әски әлифбаны өјрәнмәләринин нә гәдәр мүһүм әһәмијјәт кәсб етдијини әсасландырмаға, јәгин ки, еһтијаҹ галмыр. Ахы јени нәсилләр нә үчүн бизим әсрләр бoју истифадә етдијимиз вә инди дә сәрһәдләримизин кәнарларында милјонларла азәрбајҹанлынын истифадә етмәкдә олдуглары әлифбадан тамамилә бихәбәр олсунлар?! Јери кәлмишкән дејим ки, лап бу јахынларда мүәллим јолдашлардан бири мәнә belә бир әһвалат данышды. Деди ки, гоншумуза Ҹәнуби Азәрбајҹандан бир мәктуб кәлмишди. Әски әлифбаны билмәдији үчүн, әдәбијјат мүәллими олдуғуму нәзәрә алараг мәнә мүраҹиәт етди. Мәктубу әлимә алан кими билдирдим ки, бу јазыны охуја билмәрәм. Гоншу күләрәк истеһза илә: «Ахы сән әдәбијјат мүәллимисән!» — деди. Јаманҹа пәрт олдум.

М. Ширәлијев: — Мәндән әввәл чыхыш едән јолдашлар чох доғру олараг гејд етдиләр ки, әски әлифбаны јени нәслә һәтта орта мәктәбдән өјрәтмәјин гајғысына галмаг лазымдыр. Мәнҹә, бунун имканларыны тапмаг чәтин дејил. Лакин ким өјрәтмәлидир? Ахы мүәллимләримизин өзләри бу ишдә сәриштәсиздирләр; чоху һәмин әлифбаны билмир вә ја пис билирләр. Лазыми вәсаитләр дә јохдур. Һәр һалда бу проблеми һәлл етмәк ваҹибдир.

Ә. Әфәндизадә: — Мән фүрсәтдән истифадә едәрәк бир мәсәләјә дә тохунмаг истәјирәм. Һәлә мүһарибә илләриндән али мәктәбләримизин филолокија, гисмән дә тарих факүлтәләриндә фарс дили тәдрис олунурду. Бу, ејни заманда әрәб графикасына әсасланан Азәрбајҹан јазысыны өјрәнмәк ишинә бөјүк көмәк көстәрирди. Даһа ваҹиби исә филолог тәләбәләри классик әдәбијјатымызы дәриндән баша дүшмәјә һазырлајырды. Мән шәхсән узун илләрдән бәри мүшаһидә етмишәм ки, али мәктәбдә фарс дилини өјрәнән дил-әдәбијјат мүәллимләри классик әдәбијјатымызы шакирдләрә даһа јахшы севдирә билирләр. Зәнниммҹә, бунун һәтта аксиом олдуғуну десәм, сәһв етмәрәм. Ахы нијә кизләдәк, бизим классикләрин чоху һәм өз әсәрләриндә күлли мигдарда фарс-әрәб сөзләри вә ифадәләриндән истифадә етмиш, һәм дә фарс вә гисмән дә әрәб дилләриндә көзәл сәнәт нүмунәләри јаратмышлар.

М. Ширәлијев: — Азәрбајҹан дили илә бағлы мүасир проблемләрдән даһа бир нечәсини дә гејд етмәк истәјирәм. Belә ки, әввәлән, ону дејим, бир дили јалныз тәдрис етмәк јолу илә јајмаг олмаз. Дүнјада 20 милјондан артыг бир халгын дилини күтләвиләшдирмәк үчүн ону кениш даирәдә ишләтмәк лазымдыр. Дүздүр, дилимизин фонетика, лексикасы, семасиолокијасы вә грамматикасына даир әсәрләр јазмышыг, лакин бүтүн бунлар дилимизин нәзәри системини јаратмагла бағлы гајғыларымыздыр.

Б. Абдуллајев: — Дилин тәблиғи даһа чох зијалыларын борҹудур. Зијалыларымызын бөјүк әксәријјәти бу дилдән еластикҹәсинә истифадә етмәк вәрдишинә јијәләнмирләр. Мән конкрет фактлар да көстәрә биләрәм. Әввәлҹә суал верирәм: Республика ЕА-нын иҹласларынын бир дәфә дә олсун азәрбајҹанҹа кечирилдијини көрән олубму? Рәсми мәҹлисләримиз нә үчүн бу дилдә апарылмасын? Һалбуки бу сәлаһијјәтә дилимизин лексикону имкан верир.

Иран Азәрбајҹанында ана дили сыхышдырылдығы үчүн онун рәсми үнсијјәт формасы кими инкишаф етмәсиндән сөһбәт кедә билмәз.

PDF Scanned with Mobile SCANNER

Совет Азәрбајчанында Ленин милли сијасәти һәјата кечирилдији бир шәраитдә дилә бу чүр лагејд мүнасибәт көстәрилмәсинә лүзум јохдур. Һуманист сијасәтимизин вердији имкандан истифадә етмәк үчүн, көрүнүр, бизим ана дилимизә диггәт вә гајғымыз чатышмыр.

З. Гулијева-Гафгазлы: — Республикамызда рәһбәр кадрлар, бир гајда оларaг, рус дилини өз ана дилиндән даһа артыг дәрәчәдә биләнләрдән сечилир. Бу, 20—30 илдән артыг бир дөврүн сијасәтидир. Валидејнләрин рус мәктәбләринә мејл көстәрмәси дә бу сәбәбдәндир. Һәтта өз өвладларыны рус дилиндә охуданлар өвладларыны тәмиз рус ләһчәсинә јијәләндирмәк үчүн евдә онлары азәрбајчанча данышдырмырлар; горхурлар ки, Азәрбајчан дили онларын нитгинә мәнфи тә'сир көстәрсин.

Зијалы валидејнләримиз ичәрисиндә доктор, профессор вә академикләримиз дә чох вахт өз дилиндә «мәчбуријјәт» үзүндән данышырлар. Әлбәттә, онлара «данышырлар» демәк олмаз, «данышдырылырлар» (мүсаһибин хаһиши вә ја тә'киди илә). Телевизијадан белә чыхышлары јадыныза салын, тәсәввүрүнүзә кәтирин.

М. Ширәлијев: — Хүсусилә сәнаје мүәссисәләриндә — фабрик вә заводларда, һабелә бирликләрдә вә назирликләрдә чалышан рәһбәр кадрлар Азәрбајчан дилинин гол-габырғасыны сындыра-сындыра, назгәмзә илә данышмагла интг мәдәнијјәтимизә позучу тә'сир көстәрмиш олурлар. Беләләрини телевизија, радио васитәсилә көстәрмәкдән, сәсләндирмәкдәнсә, онлары һәмин васитәләрлә утандырмаг лазымдыр.

З. Гулијева-Гафгазлы: — Ачығыны десәк, рајон вә кәндләримиздә јашајан гејри-азәрбајчанлылар бизим дили өз ана дилләри гәдәр билирләр. Бакыда јашајан бир чох азәрбајчанлыларын әксинә оларaг, беләләри азәрбајчанча даһа сәрбәст вә даһа сәлис данышырлар. Бурадан ајдын олур ки, дилимизә ән чох јабанчы мүнасибәт бәсләјән бә'зи зијалыларымыздыр.

Б. Абдуллајев: — Дүздүр, космополитлик бә'зиләриндән ушагларына, ушагларындан нәвәләринә, онлардан да нәтичәләринә сирајәт етмишдир. Көрәсән, һансы нәсил даһа тез ајылса јахшыдыр? Әлбәттә, индики. Ашкарлыг, демократија имкан верир ки, ана дилини нәинки горујаг вә јашадаг, һәтта ону дүнја мәдәни дилләринин өн чәркәсинә галдыраг. Лакин бу истәји, бу арзуну һәјата кечирмәк үчүн өзүмүздә чәсарәт, гәтијјәт вә әзмкарлыг чатышмыр.

З. Әлијева: — Республикамызда јашајан гејри-азәрбајчанлы шакирдләрин бир гисми Азәрбајчан дилини һәвәслә өјрәнирләр. Дикәр гисми һәвәслә өјрәнмәсә дә, она биканә дә дејилләр. Онлары бә'зән чох гынамаг да олмур. Мә'лум олдуғу кими, һәрбичи ушаглары әксәрән јерләрини тез-тез дәјиширләр. Беләләриндән инчимәјә һаггымыз да јохдур. Бунунла белә, республикамызда азәрбајчанлы аиләләриндән чыхан, Азәрбајчан дилиндә данышмаг истәмәјән кәнчләрдән вә онларын валидејнләриндән килејләнмәјә дә, тәләб етмәјә дә мә'нәви һаггымыз вар. Нәзәрә алсаг ки, халгын дилинә мүнасибәт нечәдирсә, онун адәт-ән'әнәсинә, һәјат тәрзинә, мәдәнијјәтинә дә о чүрдүр, демәли, өзүмүз өзүмүзә лагејд јанашмыш олуруг.

Реплика: Әски әлифбаја вә латын әлифбасына мүнасибәт барәдә сон вахтлар чох данышылыр, чох јазылыр. Бугүнкү сөһбәтдә дә о мәсәләјә тохунулду...

М. Ширәлијев: — Мә'лум олдугу үзрә, Азәрбајчан дилиндән информасија васитәси кими истифадә етмәјин бир јолу да әски вә латын әлифбасыдыр. Шүбһә јохдур ки, һәр ики әлифба, дилимизә, әдәбијјатымыза, һабелә етнографијамыза, тарихимизә вә с. јијәләнмәкдә бизә бәләдчилик едир. Лакин тәәссүфләр олсун ки, азәрбајчанлы зијалылар бу васитәдән сәрбәст истифадә етмәји бачармырлар.

Б. Абдуллајев: — XIX Үмумиттифаг партија конфрансында орта мәктәбдә елмләрин әсасларынын тәдриси илә әлагәдар проблемләр үзәриндә хүсусилә дајанылмасыны тәсадүфи һесаб етмәк олмаз; чүнки јенидәнгурманын тәләби индики шакирдләрин кениш дүнјакөрүшүнә малик, савадлы, биликли, мәдәни инсанлар кими бөјүмәсиндән чох асылыдыр. Бу мә'нада гыса да олса Азәрбајчан дилинин тәдриси, һабелә әски әлифба мәсәләләри үзәриндә дајанмаг истәјирәм.

Мә'лумдур ки, IX вә X синифләрдә Азәрбајчан дили мүстәгил фәнн кими тәдрис олунмур. Лакин буна еһтијач бөјүкдүр. Һәмин синифләрдә ана дилинә, һеч олмазса, һәфтәдә ики саат вахт ајырмаг лазымдыр ки, бу вахт әрзиндә шакирдләрә нитг мәдәнијјәтинә вә Азәрбајчан дили тарихинә даир мүәјјән билик, бачарыг вә вәрдишләр ашыламаг мүмкүн олсун. Доғрудан да халгымызын мин илдән артыг ишләтдији бир әлифбаны кәнчләрә өјрәтмәмәјимизи тарих бизә бағышламаз. Кеч дә олса, биз бу сәһви дүзәлтмәлијик.

Бурада бир мәсәләни конкретләшдирмәк лазымдыр. Биз әрәб вә ја фарс дилләрини дејил, мәсәлән, «Молла Нәсрәддин» журналынын 1920-чи илләрә гәдәр чап олундугу вә ја инди Чәнуби Азәрбајчанда ишләнән әрәб графикасы әсасында дүзәлдилмиш Азәрбајчан әлифбасыны нәзәрдә тутуруг. Бу әлифбаны шәрти оларaг «гәдим» вә ја «көһнә» Азәрбајчан әлифбасы да адландырмаг олар.

З. Әлијева: — Сөһбәтимизи јекунлашдырмаг мәгсәдилә демәлијәм ки, әввәлән, бу күн әдәби ирсимизә ашкарлыг ишығында тәһлил вермәк, «аг ләкәләр»и ачыб сөјләмәк, һабелә әски вә латын әлифбаларыны өјрәнмәк вә с. илә бағлы чох актуал проблемләрә тохунулду.

Јери кәлмишкән бир мәсәләдән дә бу күн данышмаг лазымдыр. Һазырда бүтүн тәһсил мүәссисәләриндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси гаршысында дуран чохчәһәтли мәсәләләри долғун әһатә етмәк үчүн «Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавә кими нәшр едилән «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин имканы сон дәрәчә мәһдуддур. Азәрбајчан дили һәм дә тә'лим дилидир. Тә'лим дилинин тәдрис просесиндәки мүстәсна ролуну нәзәрә алыб «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин мүстәгил ајлыг журнала чеврилмәсини фајдалы һесаб едирик.

Мә'лумат үчүн ону да әлавә едәк ки, Ермәнистан ССР-дә 1966-чы илдән «Советакан дброс» («Совет мәктәби») журналына әлавә кими нәшр едилән «Ермәни дили вә әдәбијјаты мәктәбдә» мәчмуәси һәлә 1982-чи илдән мүстәгил журнала чеврилмишдир. Күрчүстан КП МК-нын 22 сентјабр 1987-чи ил тарихли гәрары илә республикада нәшр едилән «Күрчү дили вә әдәбијјаты» мәчмуәси «Балавери» (Өзүл, Бүнөврә) адландырылмыш вә 1988-чи илдән мүстәгил журнал кими нәшр едилир. Әлбәттә, бу проблемләри чәсарәтлә сөјләдијимиз кими, чәсарәтлә дә һәјата кечирмәјә башласаг, мәнә елә кәлир ки, вахты чатмыш дикәр проблемләрин һәлли үчүн дә охучуларымызда мөһкәм инам јаратмыш оларыг.

Икинчиси, бугүнкү сөһбәт дил-әдәбијјат мүәллимләримиз үчүн хүсусилә фајдалыдыр; белә ки, онлары мәтбуаты мүнтәзәм шәкилдә изләмәјә, биликләрини јени-јени мә'луматларла, јени-јени информасијаларла зәнкинләшдирмәјә, беләликлә дә өз вәзифәләрини партијамызын јенидәнгурма иш методуна ујғун даһа да конкретләшдирмәјә чағырыр. Бүтүн бунлара көрә сөһбәтдә иштирак едән јолдашлара редаксијамызын адындан дәрин тәшәккүрүмүзү билдиририк.

Scanned with MOBILE SCANNER

Фе'л тәдрисинин бә'зи лингвистик мәсәләләри

Бәшир ӘҺМӘДОВ
педагожи елмләр доктору, профессор

Биз бу мәгаләдә лингвистик әдәбијјат, еләчә дә дәрсликләримиздә фе'лләә бағлы олараг мүшаһидә едилән бә'зи мүбаһисәли мәсәләләрә тохунмаг, онларын һаггында өз шәхси мүлаһизәләримизи сөјләмәк, мүтәхәссисләрин, мүәллимләрин диггәтини һәллини көзләјән проблемләрә чәлб етмәк мәгсәдини гаршымыза гојмушуг. Бунлар, башлыча олараг, ашағыдакылардан ибарәтдир: мүрәккәб заман, фе'лин тәсрифләнмәјән формалары, фе'лин нөвләринин тәснифи мәсәләси, мүрәккәб фе'лләр проблеми вә с.

Биринчидән, јә'ни «мүрәккәб заман» анлајышындан башлајаг. Бу мәгсәдлә бир һадисәни хатырлатмаг јеринә дүшәрди. Бир күн мән ишә кедәркән гәләм јолдашларымдан биринә раст олдум. О, автобус дајаначағындакы көшкүн гаршысында нөвбә көзләјирди. Сорушдум: — Журнал алырсан? Деди: — Хејр, гәзет алырам, «Коммунист» гәзети. Елә бу вахт автобус кәлиб чыхды. Мән худаһафизләшиб, автобуса миндим вә бурада да тәсадүфән бир достумла растлашдым. Бир гәдәр сөһбәтдән сонра сорушду: — Әли көрүнмүр, онун ишләри нечәдир? Дедим: — Мән Әлини елә бир нечә дәгигә бундан әввәл көрдүм. Бүтүн ишләри гајдасында кедир. — Һарада көрдүн? — Көшкүн гаршысында дајанмышды. — Орада нә иши варды? — Гәзет алырды, «Коммунист» гәзети. — Көрәсән, алдымы, дејирләр орада (гәзетдә) јахшы мәгалә вар.

—Алыб-алмадығыны дәгиг дејә билмәрәм. Бәлкә онун нөвбәси чатынча «Коммунист» гәзети гуртарыб...

Бу сөһбәт заманы мәним диггәтими ики сөз чәлб етди: Әлинин сөјләдији «гәзет алырам» вә мәним икинчи достума дедијим «гәзет алырды» чүмләләриндәки «алды» вә «алырды» фе'лләри! Дүшүндүм: мәним гәзет көшкү гаршысында Әли илә көрүнүм вә онун гәзеталма просеси һансы замана аиддир? Нә үчүн бурада Әли «алырам» фе'лини грамматик бахымдан мәһз индики заманда ишләтмәли олмушдур? Бәс мәним икинчи достумла олан сөһбәтим һансы замана аиддир? Нә үчүн она вердијим чавабда мән мәһз «алырды» формасыны ишләтмәли олдум?

Бу суаллар узун мүддәт мәни раһат бурахмады: алырам, алырды фе'лләринин заман нөгтеји-нәзәрдән фәрги нәдән ибарәтдир? Нијә Әли «гәзет алырам» ишләтдији һалда, мән икинчи достума «гәзет алырды» чавабыны вермәли олдум.

Гәзет алмаг иши индики заман дахилиндә черәјан етмишдир, бу барәдә икинчи достума дедијим сөзләр исә бизим мәһз онунла сөһбәтимиз бахымындан индики (сөһбәт индики заманда кедир), гәзетин алынмасы нөгтеји-нәзәрдән исә кечмиш заманла бағлыдыр. Она көрә дә «алырды» фе'ли индики заманда көрүлмүш иш (гәзетин алындығы вахт бахымындан) һаггында сонрадан верилән мә'луматы билдирир. Бурадакы -ды (иди) гәзетин алынмасы һаггында сонрадан башгасына сөјләнилән фикри әкс етдирир. Һәм дә гәзетин алыныб-алынмамасы һаггында һеч бир конкрет нәтичәјә кәлмәк олмур: достум гәзети ала да биләр, алмаја да биләр.

Белә гәрара кәлдим ки, -ды (иди) бағламасынын мүасир Азәрбајчан дилиндәки функсијасы (фе'лә бағлы) ашағыдакындан ибарәтдир: о, мүәјјән бир заман (мисалымызда индики заман) дахилиндә көрүлән (көрүлмәјән) иш һаггында сонрадан верилән мә'луматы әкс етдирир. Бурада көрүлән иш (гәзетин алынмасы) јох, јалныз вә јалныз верилән мә'лумат «сонра» анлајышы илә бағланыр. Адларда да бунә ујғун мә'на вардыр: бурада да мә'луматын сонрадан верилмәси ән планда дурур; әсасдыр. Фәлсәфи бахымдан да, грамматик нөгтеји-нәзәрдән дә заманын садәси вә мүрәккәби јохдур, заман јалныз вахтын үч парчасыны — кечмиши, индини вә кәләчәји билдирир. Ики вә ја үч заманы бирләшдириб, јени бир заман әлдә етмәк гејри-мүмкүндүр. Фәлсәфәдә (еләчә дә реал аләмин өзүндә) мүхтәлиф заманларын бирләшмәси мүмкүн олмадығындан онун грамматик ифадәси дә мүмкүн дејил. Һәјатда вә фәлсәфәдә мүрәккәб заман өзүнү көстәрмир, бәс грамматикада бу һарадан пејда ола биләр!

Әкәр беләдирсә, бизим елми грамматикаларын мүәллифләри «мүрәккәб заман» анлајышыны һарадан «кәшф» едибләр? Нәјә әсасән јазырыг ки, иди, имиш бағламаларынын хәбәр формасында ишләдилән фе'лләрә артырылмасы нәтичәсиндә фе'лин кечмиш заманынын мүрәккәб варианты дүзәлир?

Азәрбајчан ССР ЕА Нәсими Дилчилик Институтунун нәшр етдирдији «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (I һиссә) «Мүасир Азәрбајчан дили» (II һиссә) китабларында вә бир сыра дикәр әсәрләрдә көстәрилир ки, дилимиздә «гәти кәләчәкли кечмиш» (алачаг иди), «гејри-гәти кәләчәкли кечмиш» (аларды), битмәмиш кечмиш (алырды) вә с. мөвчуддур. Терминә фикир верирсинизми: кәләчәкли кечмиш? Бу нечә замандыр? Кәләчәклә кечмиши бир заманда нечә бирләшдирмәк олар? Индики вә кечмиш заманы бирләшдирмәк мүмкүн олан ишдирми?

Академијанын һазырладығы «Мүасир Азәрбајчан дили» (II һиссә) китабында јазылмышдыр ки, кәлмишди, кәлибмиш кими фе'лләр кечмиш заманын мүрәккәб формаларындан башга бир шеј дејил (сәһ. 331). Һәмин китабын «Бағлама» адланан фәслиндә (сәһ. 460) иди вә имиш бағламаларынын функсијалары ашағыдакы кими көстәрилир:

1. Онлар дилдә предикатив категоријасынын ифадә васитәләриндән биридир. 2. Һәмин бағламалар модаллығын ифадә васитәләри сырасына дахилдир. 3. «Иди» фе'лин хәбәр формасынын һекаја, «имиш» исә рәвајәт нөвүнү јарадыр. Бу сонунчу (јә'ни һекаја вә рәвајәтин јарадылмасы) һаггында данышылан бағламаларын функсијалары сырасында апарычы мөвгеје маликдир (бах: сәһ. 471—472).

Ејни бир әсәрдә иди вә имишин мүрәккәб заман формасы јаратмасынын бир тәрәфдән тәсдиг едилмәси (сәһ. 331), дикәр тәрәфдән исә һәмин бағламаларын функсијалары сырасында белә бир хүсусијјәтин (мүрәккәб заман јаратмагын) көстәрилмәмәси зиддијјәт тәшкил едир, охучулары чашбаш салыр.

Биз бу мәсәлә барәдә полемик фикирләримизи дәфәләрлә билдирмиш, лакин һеч бир конкрет чаваб алмамышыг. Гәрибәдир ки, мүтәхәссисләр мәним мүлаһизәләрими бәјәниб-бәјәнмәдикләрини билдирмәк истәмирләр. Белә бир мөвге исә елмин инкишафына хидмәт етмир, долашыг мәсәләләрин һәллини ләнкидир.

Әкәр -ырды^4, -ырмыш^4 типли «шәкилчиләр», доғрудан да, мүрәккәбдирсә, онларын компонентләри һәмишә сабит галмалы, араја әлавә компонент кирә билмәмәлидир. Грамматикада «мүрәккәблик» анлајышынын тәбиәти мәһз беләдир. Мүбаһисә төрәтмәјән бә'зи шәкилчиләр (-анда^2..., -дакы^2, -часына^2 кими шәкилчиләр) буну ајдын шәкилдә сүбут едир. Бурада «ан» илә «да» (-анда), «да» илә «кы» (-дакы) вә с. компонентләри елә гајнајыб-гарышмышдыр ки, араја һеч нәјин кирмәсинә имкан вермир. -ырдым^4, -ырмыш^4 «шәкилчиләри» бу бахымдан зәрури тәләбләри өдәмир. Бунларда «ыр» илә «ды» (-ырды), «ыр» илә «мыш» (-ырмыш) арасына башга шәкилчиләр дахил ола билир. Мүгајисә едәк:

Јаз-ыр-ды, јаз-ыр-лар-ды; јаз-ыр-мыш, јаз-ыр-лар-мыш, јаз-ыр-ам-мыш.

Гаршыја тәбии суал чыхыр: нечә олур ки, иди вә имиш бағламалары ихтисар формасында мүрәккәб шәкилчинин тәркиб һиссәси олур (јаз-ырды), мүрәккәб заман јарадыр, амма бүтөв ишләдилдикдә, мүрәккәб заман јаратмыр? Ахы јазырды илә јазыр иди арасында заман бахымындан һеч бир фәрг мүшаһидә олунмур! Белә чыхмырмы ки, «заман» анлајышынын талејини орфографија (бағламанын ихтисарла вә ја ихтисар едилмәдән, бүтөв һалда јазылмасы) һәлл едир? Орфографијанын заманын (еләчә дә шә-

килчинин) садә вә ја мүрәккәб олмасына нә дәхли ола биләр?

Јенә гаршыја суал чыхыр: нә үчүн «иди» вә «имиш» бағламалары јалныз хәбәр формасында мүрәккәб заман јарадыр? Бәс фе'лин башга формаларына гошулан «иди» вә «имиш»ин талеји нечә олмалыдыр? Мәсәлән, олмалыјдын, олмалыјмыш кими мисаллардакы -малыјдын, -малыјмыш шәкилчиләринә нијә мүрәккәб шәкилчи дејә билмирик? Мәнтиг тәләб едир: ја -ырды шәкилчисинә мүрәккәб демәјәк, ја да -малыјмыш шәкилчисинә дә мүрәккәб шәкилчи ады верәк! Бурада үчүнчү јол ола билмәз.

Дилдә инкары мүмкүн олмајан белә бир објектив ганун фәалијјәт кәстәрир: сөз ејни вахтда, ејни шәраитдә ики заман шәкилчисини гәбул едә билмир. Алыр сөзүндә -ыр заман шәкилчиси варса, она артырылан -ды (алыр-ды) даһа заман шәкилчиси ола билмәз! Белә мөһкәм ганун әлимизин алтында олдуғу һалда, нечә һөкм верә билирик ки, алардыфе'ли гејри-гәти кәләчәкли кечмиш замана аиддир? (Академијанын бурахдығы «Мүасир Азәрбајчан дили» китабынын II һиссәсиндә мәһз бу чүр һөкм верилир. Күјә алардысөзүндә ики заман вардыр: гејри-гәти кәләчәк вә кечмиш заман!) Проф. Һ. Балыјев јазыр ки, фе'л көкләринә (бу ифадә дәгиг дејил: заман шәкилчиси тәкчә көкә јох, дүзәлтмә сөзә дә артырыла билир — Б. Ә.) артырылан шүһуди кечмиш заман шәкилчиси илә иди көмәкчи сөзүнүн, нағлң кечмиш заман шәкилчиси илә имиш көмәкчи сөзүнүн ихтисар формасыны гарышдырмаг олмаз. Белә ки, иди, имиш көмәкчи сөзләри шәкилчиләшмиш формада сөзә битишик јазылса да, форма әламәтиндән, заман шәкилчисиндән сонра ишләдилир вә бу бахымдан онлардан (заман шәкилчиләриндән) фәргләнир (бах: «Азәрбајчан дили», 1982, сәһ. 122). Демәли, мүәллиф һаглы олараг «иди» вә «имиш»ин ихтисар формасыны заман шәкилчиси һесаб етмәјин әлејһинә чыхыр. Демәли, «сөздә ики заман шәкилчиси далбадал ишләдилә билмәз» һөкмү дәгигдир, инандырычыдыр.

Јенә гаршыја суал чыхыр: иди вә имиш бағламалары заман анлајышы илә бағлыдырса, заман исә фе'лин спесифик хүсусијјәтләриндән бирдирсә, бәс фе'л олмајан сөзләрдә бу бағламалара (Әһмәд иди) нә ад верәк?

һаггында данышдығымыз бағламаларла әлагәдар фикримизи јекунлашдырачаг олсаг, белә дејә биләрик: онлар һәр һансы мә'луматын сонрадан верилмәсини әкс етдирир: Бу мәктәбин директору Әһмәд иди (Әһмәд әввәлләр директор олуб, бу барәдә мә'лумат исә сонрадан верилир), һәсән гәзет алырды (просес әввәлләр олуб, мә'лумат исә сонра верилир). Әһмәд гәзет алыбмыш (бурада да мә'лумат көрүләи ишдән сонра верилир).

Мә'лумдур ки, фе'лин формалары иш көрәнин һәрәкәтә олан мүнасибәтини әкс етдирир: субјектин (иш көрәнин) фикринчә, һәрәкәт һөкмән баш верәчәкми, артыг баш верибми, һәрәкәтин ичрасы арзуму олунур, лазыммы билинир, вачиблирми? кими суаллара верилән чаваблар фе'л формаларынын мәғзини тәшкил едир Она көрә дә заманын мүрәккәблијиндән дејил, мәһз фе'л формаларынын һекајә вә рәвајәт јолу илә ифадәсиндән данышмаг даһа доғрудур. Иди көмәкчи сөзү артырылдығы форманын һекајәсини, имиш исә рәвајәтини дүзәлдир» (Һ. Балыјев, көст. әсәри, сәһ. 121.)

Бизи белә бир мәсәлә дә дүшүндүрмәлидир: нә үчүн иди вә имиш әмр формасында вә шүһуди кечмиш заманда ишләдилән фе'лләрә гошула (артырыла) билмир?

Инди дә фе'лин тәсрифләнмәјән формалары һаггында. Мәктәбләрин бириндә дәрси мүшаһидә едирдим. Азәрбајчан дили мүәллими исми хәбәрдән данышаркән гејд етди ки, Әһмәд иш бачарандыр чүмләсиндәки хәбәр исми хәбәрдир вә фе'ли сифәтлә ифадә олунмушдур. Шакирдләрдән бири суал верди: — Мүәллим, бәс сөз бирләшмәләрини кечәркән өјрәнмишдик ки, фе'ли сифәт сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфиндә ишләдилдикдә фе'ли бирләшмә алыныр. Нә үчүн фе'ли сифәт бирләшмә әмәлә кәтирәндә биз ону фе'л һесаб едирик, чүмлә үзвү оланда она фе'ли хәбәр дејил, исми хәбәр кими јанашырыг?

Тәбии ки, мүәллим суала елми чаваб вермәкдә чәтинлик чәкди. Она көрә ки, бу, мүәллимин күнаһы дејил, даһа чох биз алимләрин күнаһыдыр. Ајдын олмур ки, әкәр мәсдәр, фе'ли сифәт, доғрудан да, фе'лдирсә (бунлары алимләримиз тәсрифләнмәјән фе'лләр адландырырлар), нә үчүн хәбәр ролунда чыхыш етдикдә биз онлара фе'ли хәбәр (фе'лләифадә олунмуш

хәбәр) јох, исми хәбәр (адларла ифадә олунмуш хәбәр) дејирик?

Бу суаллдан белә бир нәтичә чыхыр ки, мәсдәри, фе'ли сифәт вә фе'ли бағламалары фе'л групуна дахил етмәк елми чәһәтдән доғру һесаб едилә билмәз.

Шакирдин мүәллимә вердији суал мәни дә чох дүшүндүрдү вә мүвафиг әдәбијјаты бир дә нәзәрдән кечирмәли олдум. Ачығыны дејим ки, хошакәлмәз вәзијјәтлә үз-үзә кәлдим. «Мүасир Азәрбајчан дили» (III һиссә, Азәрбајчан ССР ЕА нәшри, 1981) китабында көстәрилир: «Көвһәртач о күнү ахшамадәк ағлады. О, дүнәнә гәдәр кәлмәмишди. Мән евә гәдәр гачдым» (сәһ. 129) кими чүмләләрдә ахшамадәк ағлады, дүнәнә гәдәр кәлмәмишди, евә гәдәр гачдым һиссәләри фе'ли бирләшмәләрдир.

Ә. Абдуллајев вә онун гәләм јолдашлары тәрәфиндән јазылмыш «Мүасир Азәрбајчан дили» (1985) китабында исә охујуруг: чүмлә илә сөз бирләшмәсинин мүһүм фәргләриндән бири одур ки, чүмлә битмиш фикир ифадә едир, сөз бирләшмәси битмиш фикир ифадә едә билмир. Мәсәлән, Евә кетди чүмләдир, евә кедән исә сөз бирләшмәсидир (бах: сәһ. 37—47).

Демәли, академијанын әмәкдашларынын чүмлә кими тәгдим етдикләрини университетин алимләри сөз бирләшмәси адландырырлар. Мүәллим бундан нә баша дүшсүн? Бу гәбилдән олан долашыглыглар о гәдәрдир ки, адамы лап дәһшәтә салыр. Бунлардан јалныз бирини, јә'ни мәсдәр, фе'ли сифәт вә фе'ли бағламалары нәзәрдән кечирәк. Мә'лум олдуғу кими, һәмин категоријалар Азәрбајчан дилчилијиндә фе'лин тәсрифләнмәјән формалары кими шәрһ олунур. Белә бир хүсусијјәти исә һеч ким инкар етмир ки, һаггында данышдығымыз сөзләрин һәр үчү икили характерә маликдир. Јә'ни мәсдәр һәм фе'лин, һәм дә исмин әламәтләрини дашыдығы кими, фе'ли сифәтләр дә өз нөвбәсиндә сифәтин вә фе'лин хүсусијјәтләрини әкс етдирир, фе'ли бағламаларда исә фе'лин, еләчә дә зәрфин әламәтләри өзүнү көстәрир.

Һ. Мирзәјевин «Азәрбајчан дилиндә фе'л» адлы монографијасында диггәти чәлб едән бир јер вар: «Ики нитг һиссәсинин әламәтини өзүндә бирләшдирән, морфоложи вә синтактик чәһәтдән чох зәнкин вә спесифик хүсусијјәтләрә малик олан мәсдәр (фе'л-исим), фе'ли бағлама (фе'л-зәрф), фе'ли сифәт (фе'л-сифәт) (сәһ. 16) фе'л бәһсиндә тәдрис едилир. Бурада бизи марағландыран одур ки, мәсдәр, фе'ли бағлама вә фе'ли сифәтләр фе'л кими јох, мәһз фе'л исим, фе'л-зәрф вә фе'л сифәт кими изаһ олунур. Демәли, бунлар нә фе'лдир, нә исим, нә зәрфдир, нә дә сифәт; икили хүсусијјәтә малик олан хүсуси груп сөзләрдир.

Гаршыја тәбии суал чыхыр: һансы сәбәбә көрә мәсдәр исмин, фе'ли сифәт сифәтин, фе'ли бағлама исә зәрфин јох, мәһз фе'лин формалары һесаб едилир? Бир һалда ки, фе'ли сифәт һәм сифәтә (суалына көрә әламәт билдирмәјинә көрә, синтактик функсијасына көрә әшјадан әввәл кәлмәсинә көрә), һәм дә фе'лә (тә'сир категоријасы, заманы, нөвү, инкарлығы) аид әламәтләрин гајнајыб-гарышмасындан әмәлә кәлир, онда нәјә көрә ону сифәтин дејил, фе'лин формасы һесаб едирик? Ахы тәсрифләнмәк фе'лин ән апарычы әламәтидир, мәсдәр, фе'ли сифәт; фе'ли бағлама исә тәсрифләнмир! Онлары фе'л адландырмаг нә гәдәр доғрудур? Мә'лум олдуғу кими, фе'л әшјанын әламәтини билдирир». (Һ. Мирзәјев, «Азәрбајчан дилиндә фе'л», Бакы, 1986, сәһ. 220.) Көзәл дејилиб: фе'ли сифәт әшјанын һәрәкәтини билдирмир, демәли, она фе'л демәк олмаз; о, әшјанын һәр чүр әламәтини јох, һәрәкәтлә бағлы олан әламәтини билдирир. Демәли, она сифәт дә демәк олмаз. Фе'ли сифәт вә ја сифәт олмајыб, мәһз фе'ли сифәтдир, онларын һеч биринә дахил ола билмәјән мүстәгил нитг һиссәсидир.

Орта мәктәбин VI синфи үчүн тәртиб олунмуш «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә фе'ли сифәтә белә тә'риф верилир: фе'ли сифәтләр әшјанын һәрәкәтлә бағлы әламәтини билдирир (сәһ. 63). Демәли, әшјанын һәрәкәтлә бағлы әламәтини билдирмәк фе'ли сифәтин мүһүм хассәләриндән бирдир. Она көрә дә ону фе'л адландырмаг, зәнниммчә, доғру дејил. Ахы фе'л әламәт билдирмир!

Фе'ли сифәт вә фе'ли бағламаларын маһијјәти дилчилик тарихиндә (о чүмләдән дә Азәрбајчан дилчилијиндә) һәмишә мүбаһисәләрә сәбәб олмуш, инди дә өзүнүн гәти һәллини тапа билмәмишдир. Көркәмли алимләрин бөјүк әксәријјәти һәм фе'ли сифәт,

һәм дә фе'ли бағламаны мүстәгил нитг һиссәләри сырасында вермиш, фе'лин вә ја сифәтин формасы адландырмамышлар. Тәкчә ону гејд етмәк кифајәтдир ки, М. В. Ломоносов «Рус грамматикасы (1755) әсәриндә фе'ли сифәти мүстәгил бир нитг һиссәси кими изаһ етмишдир. Ф. Ф. Фортунатов да 1901-чи илдә нәшр олунмуш «Мүгајисәли дилчилик» әсәриндә фе'ли сифәти мүстәгил нитг һиссәләри сырасына дахил едиб. Д. Н. Овсјанико-Куликовски 1912-чи илдә нәшр етдирдији «Рус дилинин синтаксиси» әсәриндә фе'ли сифәтләри мәһз мүстәгил нитг һиссәси кими ајдынлашдырыб.

А. Востоков исә фе'ли сифәти фе'лин формасы һесаб етмәмиш, әксинә, ону сифәтлә бирликдә өјрәнмәји мәсләһәт билмишдир. В. В. Виноградов фе'ли сифәт вә фе'ли бағламалары һибрид нитг һиссәләри һесаб едирди.

1981-чи илдә Москвада нәшр олунмуш «Мүасир рус дили» (сәһ. 90) дәрслијинин мүәллифләри (Н. Шапски, А. Тихонов) вә бир сыра дикәр алимләр белә бир әгидәдәдирләр ки, икили характерә малик олан фе'ли сифәт вә фе'ли бағламалар мүстәгил нитг һиссәләри илә бир сырада верилмәлидир.

Рус мәктәбләринин V—VI синифләри үчүн јазылмыш дәрсликдә (М. Т. Баранов вә б. «Русскиј јазык», М., 1969, сәһ. 256 вә 323) фе'ли сифәтләрин дә, фе'ли бағламаларын да шакирдләрә мүстәгил нитг һиссәләри кими өјрәдилмәси нәзәрдә тутулмушдур.

Фе'ли сифәтин тә'рифиндә охујуруг: «Причастије — част речи (!!), котораја обозначајет признак по его дејствију» (сәһ. 257). Бир һалда ки, рус дилчиләри фе'ли сифәти вә фе'ли бағламаны үмумтәһсил мәктәбләриндә мүстәгил нитг һиссәси кими өјрәтмәји зәрури билмишләр, бәс онда биз нијә бу елми һәгигәти гәбул етмәмәлијик?!

Рус дилиндән фәргли олараг, биздә мәсдәр дә икили характерә маликдир. Она көрә дә буларын һәр үчүнү «һибрид нитг һиссәләри» (термин В. В. Виноградовундур) ады илә вермәк даһа доғру оларды.

Мә'лумдур ки, кеофизика, биокимја, кеокимја кими мүстәгил елм саһәләри мөвчуддур вә буналры нә кеолокија, нә физика, нә дә кимја елмләринин тәркиб һиссәси кими тәгдим етмирләр. Кимјада су нә һидрокен һесаб олунур, нә дә оксикен. О, буларын бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш јени бир маддәдир. Һејванат аләминдә гатыр нә ат һесаб едилир, нә дә узунгулаг. О, јени кејфијјәтли бир чанлы варлыгдыр.

Һибрид нитг һиссәләри дә беләдир. Фе'ли сифәт нә фе'лдир, нә дә сифәт. О, јени кејфијјәтли бир анлајышдыр. Буну унутмағымызын нәтичәсидир ки, мүәллимләри чидди чәтинлик гаршысында гојуруг. Онлара дејирик ки, *евә кетмәк фе'ли бирләшмәдир, мәгсәдим евә кетмәкдир* чүмләсиндә исә мәсдәр исми хәбәрдир (фикир верин: фе'л исми хәбәр олур!). Орта мәктәб синтаксисиндә дә бу чүр зидд фикирләр өзүнү көстәрир. Орада охујуруг: әсас тәрәфи фе'ллардән (јә'ни фе'ли сифәт, фе'ли бағлама, мәсдәр) ибарәт олан бирләшмәләрә фе'ли бирләшмәләр дејилир (сәһ. 25). Үчүнчү нөв исми бирләшмәләр бүтүн әсас нитг һиссәләри илә ифадә олуна биләр: мәсәлән, *Әһмәдин охумағы* (?) (сәһ.22). Зиддијјәт көз өнүндәдир. Бир тәрәфдән *Әһмәдин охумағы* фе'ли бирләшмә кими изаһ олунур, дикәр тәрәфдән исә исми бирләшмә ады илә тәгдим едилир. Мүәллим бундан нә баша дүшсүн?

Университетин бурахдығы дәрсликдә дејилир ки, әкәр хәбәр тәсрифләнән фе'llә ифадә олунурса, фе'ли хәбәрдир, галан һалларда о исми хәбәрдир. Мәсдәр вә фе'ли сифәтләрлә ифадә олунан хәбәр дә исми хәбәрдир (сәһ. 133).

Долашыглыға сон гојмаг үчүн мәсдәри, фе'ли сифәт вә фе'ли бағламалары «фе'лин тәсрифләнмәјән формалары» башлығындан бирдәфәлик хилас етмәли (тәсрифләнмәјән фе'л јохдур!), онларын һәр үчүнү мүстәгил нитг һиссәләри сырасында ајдынлашдырмалыјыг. Тә'рифләри исә ашағыдакы кими олмалыдыр: әшјанын һәрәкәтлә бағлы олан әламәтини билдирән вә һәм фе'лин, һәм дә сифәтин хүсусијјәтләрини дашыјан әсас нитг һиссәсинә фе'ли сифәт дејилир. Һәрәкәти тәрзә вә замана көрә тамамлајан, һәм фе'лин, һәм дә зәрфин хүсусијјәтләрини дашыјан әсас нитг һиссәсинә фе'ли бағлама дејилир вә с.

Беләликлә, «фе'ли бирләшмә» анлајышы сөз бирләшмәси сырасындан чыхарылмалы вә онлар (сөз бирләшмәләри) ашағыдакы кими тәсниф олунмалыдыр: исми бирләшмәләр, мәсдәр

бирләшмәләри, фе'ли сифәт бирләшмәләри, фе'ли бағлама бирләшмәләри.

Үмид етмәк олар ки, дилчи алимләримиз бу барәдә өз рә'јләрини билдирәчәк, ја дејиләнләри гәбул едәчәк, ја да даһа тутарлы дәлилләрлә бизим мүлаһизәләримизин әсассыз олдуғуну сүбута јетирәчәкләр.

Бир нечә кәлмә дә фе'лин нөвләри вә онларын тәснифи һаггында. Фе'лин формалары иш көрәнин фе'лдәки һәрәкәтә мүнасибәтини билдирирсә, нөвләри, әксинә, һәрәкәтин иш көрәнә вә үзәриндә иш ичра олунан објектә мүнасибәтини әкс етдирир. Бурада башлыча мәсәлә һәрәкәтин субјекти вә објекти нечә әкс етдирмәсиндән ибарәтдир: һәрәкәт (фе'л) субјекти мејдана чыхарырса, актив нөвләр, чыхара билмирсә, пассив нөвләр алыныр.

Һазырда биз фе'лләрин нөвләрини белә груплашдырырыг: мәчһул нөв, гајыдыш нөв, ичбар нөв, гаршылыглы-мүштәрәк нөв. Академијанын һазырладығы «Мүасир Азәрбајчан дили» (1980) китабында исә мә'лум, мәчһул, гајыдыш, шәхссиз, гаршылыглы-бирк әлик вә ичбар нөвләрдән сөһбәт кедир.

Биз тәклиф едирик ки, нөвләр ашағыдакы кими тәсниф олунсун.

Актив нөв: мә'лум нөв, гајыдыш нөв, ичбар нөв, гаршылыглы-биркәлик нөв.

Пассив нөв: мәчһул нөв, шәхссиз нөв.

Фикримизи әсасландырмаға чалышаг. Актив фе'лләрин һамысында иш көрән мә'лум олур. И. Әфәндијев «Азәрбајчан дилиндә фе'лләр» адлы намизәдлик диссертасијасында (1944, сәһ. 49) инди ишләтдијимиз мә'лум нөв әвәзинә, мәһз «актив нөв» ифадәсиндән истифадә етмишдир. Биз актив сөзүнү бир гәдәр дә кениш көтүрүр вә иш көрәни мә'лум олан бүтүн нөвләри бу сөз алтында үмумиләшдиририк. Пассив фе'лләр ады илә о нөвләри веририк ки, онларда иш көрән намә'лум олур. Актив фе'лләрдә мә'лум нөв ады илә танылдығымыз сөзләр чүмләнин мүбтәдасы јериндә чыхыш едир вә һеч бир хүсуси шәкилчи гәбул етмәдән, јалныз лексик јолла иш көрәни әкс етдирир. «Иш көрән чүмләдә ишләнмәдикдә белә, јенә дә иш-һәрәкәтин ичрасында фәал иштирак едир, иш-һәрәкәт билаваситә онун өзү тәрәфиндән јеринә јетирилир. («Мүасир Азәрбајчан дили» 1980, сәһ. 244.) Мәчһул нөвдә олан фе'лләр иштирак едән чүмләдә исә ичра едән шәхс мүбтәда јериндә јох, тамамлыг јериндә чыхыш едир. *Мәктуб јазылды* чүмләсиндә мүбтәда (*мәктуб*) иши ичра едән дејил. Иши ичра едән шәхс (*адам*) намә'лумдур.

Дәрсликләримиздә шәхссиз фе'лләрә бу вахта кими јер верилмәмиш, онлар мәчһул нөвүн тәркибиндә изаһ олунмушдур. Әслиндә исә мәчһул вә шәхссиз фе'лләрин фәргли чәһәтләри аз дејил. Бунлар, башлыча олараг, ашағыдакылардан ибарәтдир.

1) Мәчһул фе'лләр јалныз тә'сирсиз фе'лләрдән дүзәлир. Дилчилик әдәбијјатында бә'зән белә долашыг һөкмләрә тәсадүф олунур: «Мәчһул нөв фе'лләри әмәлә кәтирмәк үчүн «...тә'сирли фе'лләрин үзәринә» мүвафиг шәкилчиләр артырылыр. Мәсәлән, *бахды-бахылды, јазды-јазылды* вә с. (Һ. Балыјев. көст. әсәри, сәһ. 105—106). Мәкәр *бахды* сөзү тә'сирли фе'лдир? Мүәллиф шәхссиз фе'лләри хүсуси нөв кими вермәдијиндән мәсәләни долашдырмышдыр. 2) Белә фе'лләрин дүзәлдилмәсиндә, әсасән, -ыл^4 шәкилчисиндән истифадә олунур вә -ын^4 шәкилчиси иштирак едә билмир. 3) Шәхссиз фе'лләр ичрасыны итирән вә ичрачынын мүәјјәнләшдирилмәси гејри-мүмкүн олан һәрәкәти билдирир. 4) Хәбәри шәхссиз фе'llә ифадә олунмуш чүмләләрдә субјект (мүбтәда) олмур, ону тәсәввүрдә чанландыра билмирик (мәсәлән, *шикајәтә бахылды*). 5. Белә фе'лләр һәмишә үчүнчү шәхсдә ишләдилир.

Мүрәккәб фе'лләр һаггында нә демәк олар? Мүрәккәб сөзләрин ашағыдакы хүсусијјәтләри вар: 1) компонентләрдән бирини ихтисара салмаг олмур: *гушәппәји* јеринә тәкчә *гуш* вә ја *әппәји* ишләтсәк, мә'на алт-үст олар. Мүрәккәб фе'л ады илә тәгдим едилән *баша дүшмәк, јола салмаг* вә с. бирләшмәләр јухарыдакы гануна табе олмур. Мәсәлән: «Дедикләрими баша дүшдүн? — Дүшдүм». Бурада компонентин бири ихтисар едилмиш, мә'на исә дәјишмәмишдир.

2) Мүрәккәб сөзләрдә компонентләрин јери дә дәјишмир, һәмишә сабит галыр. *Бешиллик* әвәзинә «*иллибеш*» ишләдә билмәрик. Мүрәккәб фе'лләр ады илә тәгдим олунан бирләшмәләр бу гануна да табе олмур: *дәһшәтә кәлдим* дејә билдијимиз кими, *кәлдим дәһшәтә* дә дејә билирик (хүсусән

ше'рдә буна чох тәсадүф едилир).

3) Мүрәккәб сөзүн компонентләринин һәр бири мүстәгил вургусуну сахлаја билмир, мүрәккәб фе'л ады илә тәгдим едилән бирләшмәләр бу гануна да табе олмур: сәс салырсан вә с.

Мүбаһисә төрәтмәјән мүрәккәб фе'лләр дилимиздә чох аздыр вә бир гајдә олараг, јарымбитишик (дефислә) јазылыр: бәзәниб-дүзәнмисән, алышыб-јанырам, чалышыр-вурушуруг, умур-күсүрсән, јазыр-позурсан вә с.

Мән һәлә 1977-чи илдә нәшр етдирдијим «V синифдә Азәрбајчан дили дәрсләри» адлы вәсаитдә (сәһ. 65) көстәрмишдим ки, фикримизчә, ајры јазылан мүрәккәб сөзләрин мөвчуд олмасы елми чәһәтдән өзүнү доғрултмур. Инди дә бу фикри мүдафиә едир вә белә дүшүнүрәм ки, јалныз битишик вә дефислә јазылан сөзләри мүрәккәб адландырмаг мүмкүндүр.

Нәтичә е'тибарилә гејд етмәлијәм ки, бу мәгаләдә галдырылан мәсәләләр һеч дә јени дејил вә мүхтәлиф вахтларда мән онларын һаггында өз мүлаһизәләрими билдирмишәм.

●

Грамматик мәфһумларын мәнимсәнилмәсинин психоложи хүсусијјәтләри һаггында

Кәрим КӘРИМОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин баш елми ишчиси,
педагожи елмләр намизәди

Мүшаһидәләр көстәрир ки, објектив керчәклијин дәрк олунмасында истифадә едилән тәфәккүр формаларындан бири дә мәфһумлардыр. Мәфһум чисим вә һадисәләрин ән үмуми, мүһүм, зәрури хассә вә әламәтләрини, чисим вә һадисәләр арасындакы әлагә вә мүнасибәтләри бејнимиздә әкс етдирән фикирдир, тәфәккүр формасыдыр. Һәр бир мүчәррәд тәфәккүр мәфһум формасында тәзаһүр едир. Биз мәфһумларын көмәклији илә һадисәләрин дахили тәбиәтини, онларын мәзмунуну ачмаға наил олур, беләликлә, керчәклик һаггында мүәјјән биликләрә јијәләнирик. Мәфһум елә бир һүчејрәдир ки, бүтүн фикир акты онун үзәриндә тәшәккүл тапыр.

Мәфһумлары дәрк етмәк шакирдләрдән даһа јүксәк мүчәррәдләшдирмә габилијјәти тәләб едир.

Мүчәррәдләшдирмә харичи аләми инсанын һисси чәһәтдән ғаврамасы әсасында тәшәккүл тапыр. Мүчәррәдләшдирмәнин үнсүрләри үмумиләшмиш гаврајышларда олур вә онун физиоложи әсасыны мүвәггәти рабитәләрин кенерализасијасы тәшкил едир. Белә кенерализасија сајәсиндә гаврајыш мә'налы характер дашыјыр. Гаврајышын мә'налылығы (һадисәләри анла... [illegible]) мүчәррәдләшдиричи тәфәккүрүн сәвијјәсини әкс етдирир.

Грамматик мәфһумларын мәнимсәнилмәсиндә мәфһума тә'риф вермәјин роду бөјүкдүр.

...мијјәтлә, истәр психолокијада вә истәрсә дә дилин тәдриси методикасында тә'рифлә әлагәдар стихијалы фикирләр чохдур. Лакин онларын һеч бириндә мүчәррәдләшдирмәнин хүсусијјәти илә әлагәдар тә'рифин психоложи чәһәтинә истинад едилмәмишдир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, мәфһумлара тә'риф вермәји бачармаг мүчәррәдләшдирмәни дүзкүн дәрк етмәкдән асылыдыр. Буна исә әшјаларда ән мүһүм вә үмуми характер дашыјан әламәтләри ајыра билмәклә наил олмаг мүмкүндүр. Белә һалда әшјанын бу вә ја дикәр конкрет әламәти әсас тутулмамалыдыр.

Мәфһумлара тә'рифвермә просесиндә мүчәррәдләшдирмәнин өзүнү нечә көстәрдијини мүәјјәнләшдирмәк үчүн хүсуси експериментал иш апармаг лазым кәлди.

IV—V синифләрдә нитг һиссәләринин өјрәнилмәси илә әлагәдар нитг һиссәләринин натамам тә'рифләри јазылмыш плакатлар һазырланды. Бурада тә'рифләрин мүәјјән һиссәси (јә'ни чинс, нөв фәрги) бурахылмышды. Онлары шакирдләрин тамамламасы нәзәрдә тутулмушду. Плакат ашағыдакы мәзмунда шакирдләрә тәгдим едилмишди.

Охујун, нөгтәләрин јерини тамамлајын.

1. ... билдирән нитг һиссәсинә исим дејилир. 2. Әшјанын әламәтини билдирән сөзләрә ... дејилир. 3. Исим, сифәт, сај вә зәрфин јериндә ишләнән сөзләрә ... дејилир. 4. Әшја билдирән нитг һиссәсинә ... дејилир. 5. ... билдирән нитг һиссәсинә сифәт дејилир. 6. Әшјанын мигдар вә сырасыны билдирән нитг һиссәсинә ... дејилир. 7. Һәрәкәт билдирән сөзләрә ... дејилир. 8. ... билдирән нитг һиссәсинә фе'л дејилир.

Мәктәблиләр плакатда верилмиш чалышманы јеринә јетирирләр. Даһа сонра мүәллим һәр грамматик мәфһума даир бир нүмунә сөјләјир вә онлары тәһлил етмәји шакирдләрә тәклиф едир. Мәсәлән, **А з ә р** — әшјадыр, ад билдирир, исимдир, тәкдир, адлыг һалдадыр, ким? суалына чаваб олур. **Г ы р м ы з ы** — рәнк билдирир, сифәтдир, ади дәрәчәдәдир, нечә? суалына чаваб олур.

Ахырда мүәллим шакирдләрин чавабларыны үмумиләшдирәрәк мүвафиг нәтичә чыхарыр. О өјрәнир ки, мәктәблиләрдә мәфһумлар системи нечә јараныр, онлар бир морфоложи мәфһуму дикәри илә һансы шәкилдә әлагәләндирирләр. Башга сөзлә, шакирдләр грамматик мәфһумлар үзрә мүчәррәдләшдирмәни нечә апарыр, нәзәри мәсәләләри тәчрүбәдә нә дәрәчәдә дүзкүн тәтбиг едә билирләр.

Морфоложи мәфһумларын мүчәррәдләшдирилмәсиндә вә онларын тәтбигиндә шакирдләрин бурахдыглары сәһвләр һәртәрәфли тәһлил едилмәлидир ки, онлары төрәдән сәбәбләр ашкара чыхарылсын вә белә сәһвләрин гаршысы алынсын.

Бакыдакы 82 нөмрәли мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими К. Һүсејнова грамматик мәфһумларын тә'рифини өјрәдәркән мүчәррәдләшдирмәнин хүсусијјәтләрини ашкар етмәјә хүсуси диггәт јетирир. Бу мәгсәдлә материалларын тәһлилини ики истигамәтдә апарыр: 1) шакирдләрин мәфһумлара вердикләри тә'рифләрин хүсусијјәтинә көрә; 2) мәфһумлара верилән тә'рифләрин мүгајисәсинә көрә. Бурада һәр ики һалда диггәт мәктәблиләрдә мүчәррәдләшдирмәнин хүсусијјәтләринә јетирилир.

О, һәр синиф үчүн характерик олан мәфһумларын типик тә'рифини мүәјјән едир. Типик тә'риф дедикдә, бурада мәфһумун хүсусијјәтләрини, һәмин синфин шакирдләринин баша дүшдүкләри кими там ифадә етмәләри нәзәрдә тутулур. Мәсәлән, исмин ад, фе'лин һәрәкәт билдирмәси онун үмуми мә'насы һесаб олунур.

Мүәллим типик тә'рифин инкишаф мәнзәрәсини ашкар етмәк мәгсәдилә «исим», «сифәт», «сај» вә с. кими мәфһумлара шакирдләрин вердији тә'рифләрә әсасланыр. Мәсәлән, исимләр көзлә көрүнән (ев, гәләм, довшан) вә көзлә көрүнмәјән (фикир, хәјал, дүшүнчә) бүтүн әшјаларын (шејләрин) адыны билдирир; о, чүмләдә мүбтәда (Әли шәкил чәкир), хәбәр (охујан хәнәндәдир), тамамлыг (тахтаны силмәдин), зәрфлик (евдән кәлирәм) вә тә'јин (даш ев мөһкәм олур) јериндә вәзифәләриндә ишләнә билир.

Габагчыл мүәллимләр морфоложи мәфһумлары систем һалында өјрәтмәјә мүхтәлиф нитг һиссәләри арасында әлагә јаратмаға хүсуси диггәт јетирирләр. Мәсәлән, Лерик рајонундакы интернат мәктәбинин мүәллими М. Казымов VI синифдә фе'л бәһсини кечиб гуртардығдан сонра шакирдләрә белә бир үмумиләшдиричи тапшырыг верир: Верилмиш сөз көкләриндән мүмкүн нитг һиссәләри дүзәлдиб јазын, онларын характеристикасыны верин: Јахшы, гырмызы, ағ, ағыл, күл.

Шакирдләрин тәхмини чаваблары: Јахшы — сифәтдир, әламәт билдирир, нечә? суалына чаваб олур, ади дәрәчәдәдир, чүмләдә ән чох тә'јин вәзифәсиндә ишләнир. Јахшылыг — исимдир, әшја билдирир, нә? суалына чаваб олур, тәкдир, һаллара вә мәнсубијјәтә көрә дәјишә билир, чүмләдә ән чох мүбтәда, тамамлыг вәзифәләриндә ишләнир. Јахшылашмаг—фе'лдир, һәрәкәт билдирир, нә етмәк? суалына чаваб олур, шәхсә вә замана көрә дәјишир, нөв әламәтләри вар, чүмләдә хәбәр олур вә с.

Белә чалышмалар нитг һиссәләринин әламәтләринин шакирдләрин ашкара чыхармасы, системләшдирмәси вә мүчәррәдләшдирмәсиндә мүһүм рол ојнајыр, онлара дил һадисәләрини мүгајисә етмәји, бу һадисәләрин маһијјәтини даһа дәриндән дәрк етмәји өјрәдир.

Грамматик анлајышларын формалашмасында үмумиләшдиричи характер дашыјан хүсуси дәрсләрин дә әһәмијјәти бөјүкдүр. Белә дәрсләр бир нечә нитг һиссәси өјрәнилдикдән сонра апарылыр вә бунларда мүсаһибә үсулундан истифадәјә даһа чох үстүнлүк верилир. Мәһәррәм мүәллим өјрәнилмиш нитг һиссәләринин башлыча әламәтләринә аид биликләри тәкрар етмәк, системләшдирмәк үчүн мүсаһибәни әввәлчәдән дүшүнүб-мүәјјәнләшдирдији суаллар әсасында апарыр; мәсәлән: 1) Биз һансы нитг һиссәләрини өјрәнмишик? 2) Исим нә билдирир? 3) Исмин һансы грамматик әламәтләри вар? 4) Исимләр һансы чүмлә үзвү вәзифәләрини дашыја билир? вә с. Мүсаһибә баша чатдыгдан сонра чаваблар ашағыдакы ардычыллыгла системләшдирилир:

Исим әшја билдирир; ким? нә? һара? суалларындан биринә чаваб олур; һал, мәнсубијјәт вә чәм шәкилчиләри гәбул едир, чүмләдә адәтән мүбтәда вә ја тамамлыг вәзифәсиндә ишләнир.

Бунун ардынча дикәр нитг һиссәләри үзрә иш ејни характердә давам етдирилир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләр даш-дашлыг-дашламаг; јашыл-јашыллыг, јашыллашмаг; баш-башчы-башламаг; баг-бағлы-бағламаг; јағ-јағлы-јағламаг вә с. кими ејникөклү сөзләри нитг һиссәләринә көрә фәргләндирдикдә сәһвләрә тез-тез јол верирләр. Бу, әсасән ондан ирәли кәлир ки, онлар һәмин сөзләрин ифадә етдикләри «көк мә'наны» әсас көтүрүр, һәмин сөзләрин б а ш л а н ғ ы ч ф о р м а с ы н а диггәт јетирмирләр.

Ејникөклү сөзләри мүвафиг нитг һиссәләринә көрә ајырмагда орфографија лүғәти үзрә апарылан ишләр јахшы нәтичә верир. Мәсәлән, Бакыдакы 31 нөмрәли мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими Т. Исмајылова дүзәлтмә исимләр, дүзәлтмә сифәтләр, дүзәлтмә сајлар, дүзәлтмә фе'лләр өјрәнилдикдән сонра лүғәтдән дүзәлтмә исимләрә, сифәтләрә вә с. аид нүмунәләр сечмәји вә онлары систем шәклиндә групландырмағы шакирдләрә тәклиф едир. Шакирдләрдән биринин һәмин тапшырығы нечә јеринә јетирдијинә диггәт јетирәк:

1) Сифәтдән дүзәлән исимләр — көјәрти, кенишлик, јахшылыг, көзәллик; 2) фе'лдән дүзәлән исимләр: учуш, сүзмә, чалғы, дујғу, бөлкү, верки; 3) сајдан дүзәлән исимләр: үчлүк, бирлик, јүзлүк, чохлу; 4) исимдән дүзәлән сифәтләр: јағышлы, дузлу, сүдлү, палчыглы, чичәкли; 5) фе'лдән дүзәлән сифәтләр: партлајычы, кәскин, јазылмыш, охунмуш, тикилән, көрүлән; 6) исимдән дүзәлән фе'лләр: суламаг, ишләмәк, башламаг, фикирләшмәк; 7) сифәтдән дүзәлән фе'лләр: ағармаг, бошалмаг, гызармаг, бозармаг; 8) сајлардан дүзәлән фе'лләр: бирләшмәк, азалмаг, чохалмаг вә с.

Чавабдан ајдын олур ки, шакирд өјрәндији нитг һиссәләринә аид мәфһумлары дүзкүн мәнимсәмиш, онлары дүзкүн үмумиләшдириб системләшдирә билмишдир.

Бүтүн дејиләнләрдән белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, мөвчуд дәрсликләрдә грамматик мәфһумларын мәзмунуну сәчијјәләндирән үмумиләшдиричи чалышмалара аз јер верилмишдир. Јени дәрсликләрин тәркибиндә бу нөгсан нәзәрә алынмалыдыр.

●

Факултатив мәшғәләләрин тәшкили вә апарылмасынын елми-дидактик әсаслары

Фәрһад ХУБАНОВ
Күрчүстан ССР-ин Сагаречо рајонундакы Ләмбәли кәнд орта мәктәбинин мүәллими, Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин диссертанты

Тә'лим-дәрс процесиндә верилән биликләрин дәринләшдирилиб мөһкәмләндирилмәсиндә, системә салынмасында факултатив мәшғәләләрин мүһүм ролу вардыр.

Факултатив мәшғәләләрин елми-дидактик чәһәтдән дүзкүн тәшкилини әсасландыран башлыча амилләри, әсасән, ашағыдакы кими групласдырмаг олар: Мәктәбин имкан вә шәраитини, һәр бир шакирдин сечдији фәннә мараг вә габилијјәтинин објективликлә нәзәрә алынмасы; мәшғәләнин мәгсәд вә вәзифәләринин ајдынлығы, мәшғәлә чәдвәлинин мәгсәдјөнлү тәртиби, мәшғәләләрин апарылмасында тә'лим методларынын имканларындан интенсив вә јарадычы истифадә едилмәси; факултатив мәшғәләләрдә газанылмыш биликләрин реаллашдырылмасы. Көстәрилән амилләрин әмәли ишә дүзкүн тәтбиги мәктәб рәһбәрлијиндән вә мәшғәләни апаран мүәллимдән факултатив курсун маһијјәтинә бәләдлик вә елми-методик һазырлыг тәләб едир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, мәшғәләләрин сечилмәсиндә мәктәблиләрин әксәријјәти, һәтта ән истә'дадлы шакирдләр белә чәтинлик чәкирләр. Буна көрә дә факултатив апаран мүәллим шакирдләрлә сөһбәт едиб мәшғәләнин спесифик хүсусијјәти, дәрс или әрзиндә көрүләчәк ишләрин истигамәти һаггында мә'лумат вермәли, фәрди јанашма јолу илә онларын мәшғәләјә марағыны објектив мүәјјәнләшдирмәлидир. Ишин бу чүр тәшкили мәктәблиләрин факултатив мәшғәләдә көнүллү иштиракыны тә'мин етмәклә јанашы, апарылан ишләрин сәмәрә вә кејфијјәтини дә јүксәлдир.

Шакирдләр мәшғәләни көнүллү сечдикдән сонра директорун адына әризә јазырлар. Директор вә тә'лим-тәрбијә ишләри үзрә мүавин августун 25-дән сентјабрын 5-дәк шакирдләрин әризәләри әсасында фәнләр үзрә факултатив курслары мүәјјәнләшдириб, шакирдләрин сијаһысыны дәгигләшдирирләр.

Факултатив курс үзрә мәшғәләләрин мүвәффәгијјәти бу ишә бүтүн педагожи коллективин, хүсусилә мәшғәлә апаран мүәллимләрин мүнасибәти илә мүәјјән олунур. Һәр група 10—15 нәфәр шакирдин чәлб едилмәси мәгсәдәујғундур. Факултатив груп ил боју сахланылмалы, мәшғәләләр дәрс кими чәдвәл үзрә апарылмалы, хүсуси журналда сәнәдләшдирилмәлидир.

Факултатив курса һансы шакирд чәлб едилә биләр: јалныз һәмин фәндән «4» вә «5» гијмәт алан шакирдләрми? Мәсәләнин бу чүр гојулушу дүзкүн дејилдир. Бә'зи методистләр анчаг јахшы вә ә'ла охујан шакирдләрин факултативләрә давам етмәсини мәсләһәт көрүр вә зәиф охујан шакирдләрин бу мәшғәләләрә чәлб едилмәсини педагожи чәһәтдән дүзкүн һесаб етмирләр. Бизчә, мәсәләјә бу чүр јанашмаг сәһвдир. Чүнки бу мәшғәләләрин мәгсәди шакирдләрин үмуми тәһсилинин, әмәк тәрбијәси вә пешәјә һазырлыг сәвијјәсинин даһа да јүксәлтмәк, ајры-ајры елм саһәләринә даир мә'луматларыны дәринләшдирмәкдир. Бу фәрди психоложи хүсусијјәтләрин шакирдләрдә јарадылыб формалашмасында мүәллимин ролу бөјүкдүр. Мүәллим өз педагожи усталығы илә мәктәблиләрин тә'лим марағынын инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрмәлидир. Бу мәсәлә факултатив мәшғәләләрин тәшкилиндә вә апарылмасында хүсусилә өн плана чәкилмәлидир.

Бә'зән бир шакирд 3—4 факултатив курса чәлб олунур. Әлбәттә, бу, дүзкүн дејил. Бир шакирдин икидән артыг курсда иштирак етмәси мәгбул сајылмыр.

Факултатив мәшғәләләрин сәмәрәли тәшкилинә верилән педагожи тәләбләрдән бири мәшғәлә чәдвәлинин дүзкүн тәртибидир. Мүшаһидәләр көстәрир ки, факултатив мәшғәләләр адәтән 7—8-чи саатларда кечирилир. Бу да бир гајда оларaг ушагларын јоргун вахтына дүшдүјүндән мәшғәләләрин башдансовду кечилмәсинә сәбәб олур. Бу проблемлә әлагәдар иттифаг мигјасында мүәјјән тәдгигат ишләри апарылмыш, мәшғәләләрин нәинки һәфтәнин һансы күнләриндә, һәтта һансы саатларда апарылмасынын сәмәрәлилији јохланмышдыр (бах: Тарасова В. «Из опыта организации факултативов». «Народноје образование» журналы, 1973, № 9, сәһ. 55). Мүәллифләр мәшғәләнин һәфтәнин VI күнү беш вә алтынчы саатларда кечилмәсини мәсләһәт көрүрләр. Бизчә, бир фән үзрә 2 саатлыг мәшғәләни анчаг ејни күндә ардычыл гоша саат кими кечмәк лазымдыр. Бир саатлыг факултатив мәшғәләләрин дә һәмин фәндән дәрс олмајан күнләрдә кечилмәси мәсләһәтдир.

Факултатив мәшғәләнин апарылмасында семинар мәшғәләләринин ролу хүсуси гејд едилмәлидир. Шакирдләрин јарадычы фәаллығынын тә'мин едилмәсиндә, мөвзунун шүурлу мәнимсәнилмәсиндә семинар мәшғәләләри мүһүм рол ојнајыр. Һәр рүбдә бир вә ја ики дәфә семинар мәшғәләсиндән истифадә едилмәси курс материалы-

Scanned with PDF Mobile Scanner

нын дәриндән мәнимсәнилмәсинә фајдалы тә'сир көстәрир. Семинар мәшғәләләринин елми вә методик чәһәтдән јүксәк сәвијјәдә кечилмәси үчүн факултатив рәһбәри семинарын планыны әввәлчәдән тәртиб етмәли, тәдрис просесиндә гаршыја чыха биләчәк чәтинликләрин арадан галдырылмасы јолларыны мүәјјән етмәлидир.

Факултатив үзрә семинар мәшғәләләрини бир нечә формада апармаг олар. Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, һәмин формаларын әсасән икисиндән истифадә едилмәси тә'лим ишинә даһа фајдалы тә'сир көстәрир:

1) Програмын бир бөлмәсинин вә јахуд ајры-ајры проблемләрин һәллинин јекунлашдырылмасына һәср едилән семинар мәшғәләси.

2) Реферат мүдафиәси типли семинар мәшғәләси.

Мәсәлән, «Азәрбајчанын шифаһи халг әдәбијјаты» мөвзусунда 34 саатлыг програмда ашыг јарадычылығына, онун көркәмли нүмајәндәләриндән олан Гурбани, А. Туфарганлы, Хәстә Гасым, Сары Ашыг вә б. јарадычылығынын өјрәдилмәсинә чәми 2 саат ајрылмышдыр. Әдәбијјатымызын бу дөврү һаггында шакирдләрдә ајдын тәсәввүр јаратмаг үчүн семинар мәшғәләсини бу мәсәләјә һәср етмәк олар.

«Азәрбајчан ашыг јарадычылығы» адлы семинара һазырлыг заманы мүәллим шакирдләр гаршысында ајдын вә конкрет вәзифәләр гојур. Груп үзвләринин һәр биринә мүхтәлиф тапшырыглар, мәсәлән, шакирдләрин бир гисминә ашыгларын јарадычылығындакы мөвзу рәнкарәнклијиндән, бир нечәсинә исә бәдии сәнәткарлыг мәсәләләриндән суал вә тапшырыглар верилир. Ишин даһа мараглы олмасы үчүн бә'зи шакирдләрә исә ашыгларын мүхтәлиф формалы ше'рләриндән әзбәр өјрәнмәк тәклиф едилир. Семинарда ишин ичрасынын коллектив формада олмасы хүсусијјәтини нәзәрә алараг мүәллим онларын фәалијјәтинә мүнтәзәм нәзарәт едир, ајры-ајры шакирдләрә фәрди јанашылыр.

Шакирдләрин мә'рузә илә чыхыша һазырлашмасы јарадычылыг просесидир. Бу һазырлыг бир нечә мәрһәләдән кечдијиндән мәшғәлә рәһбәри планлы иш апарыр: мә'рузә үчүн мөвзуларын адыны дәгигләшдирир, истифадә едиләчәк елми вә методик әдәбијјатын сијаһысыны верир, һәтта лазым кәләрсә, сәһифә вә абзаслары да дәгиг көстәрир. Бу истигамәтләндирмә она көрә лазымдыр ки, груп үзвләринин чыхышында јарадычылыг һисс олунсун, онлар ирәли сүрдүкләри тезисләрин әсасландырылмасында, фикирләрин ајдын вә ардычыл ифадә олунмасында чәтинлик чәкмәсинләр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, семинар мәшғәләсинин икинчи истигамәтиндән республикамызын мәктәбләриндә чох аз истифадә едилир. Һалбуки бу форманын актуаллығы Москва, Горки, Тула вә башга шәһәрләрин орта үмумтәһсил мәктәбләриндә факултатив мәшғәлә апаран мүәллимләрин ишиндә өз әксини чохдан тапмышдыр. Вахты илә бу тә'лим формасыны габагчыл тәчрүбә нүмунәси кими өјрәниб јерләрдә тәтбиг етмәк төвсијә едилмишдир (бах: «Литература в школе» журналы, 1985, № 4, сәһ. 21).

Шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин дүзкүн гијмәтләндирилмәси чох мүһүм мәсәләдир. Бу, шакирдләрин мәшғәләләрдә иштирак етмәјә марағыны артырмаг үчүн ән тә'сирли васитәдир. Факултатив груп үзвләринин иши дәрсләрдә олдуғу кими, әсасән беш бал системи илә гијмәтләндирилир. Лакин бә'зән бу мүһүм мәсәлә јаддан чыхарылыр, јахуд да лазым билинмир. Мәктәбдә факултатив рәһбәрләринә верилән «Сиз мәшғәләдә шакирдләрин билијини һансы јолларла гијмәтләндирирсиниз?» суалына чох вахт ејни чаваб алыныр: «Факултативдә гијмәт верилмир». Доғрудур, мүәллим шакирдин билијини «5» бал системи илә һесаба алмаја биләр. Белә ки, бу саһәдә ваһид гијмәт нормасы јохдур. Анчаг факултативин спесифик хүсусијјәтләринә ујғун олараг мүвәффәгијјәтин һесаба алынмасы зәруридир. Һәмин саһәдә дә мүәјјән тәчрүбә топланылмышдыр. Бә'зи мүәллимләр мәшғәлә үзвләринин билијини «3», «4», «5» балла гијмәтләндириб, факултатив журналына јазырлар. Бир груп мүәллимләр зачот системиндән истифадә едирләр. Бир сыра мүәллимләр исә шакирдләрин һазырладыглары реферат вә мә'рузәјә дүшән «4» вә «5» гијмәти синиф журналынын сәһифәсинә јазырлар. Методист алимләрин әксәријјәти факултативдә билијин гијмәтләндирилмәсиндә зачот, тә'рифнамә, рәғбәтләндирмә јолуну мәсләһәт көрүр. Әдәбијјатдан факултатив мәшғәләләрин апарылмасына верилән педагожи тәләбләр сырасына ев тапшырыгларынын дүзкүн һәчмдә верилмәси дә дахилдир. Бу мәсәлә дә факултативин ишиндә мүһүм вә зәрури әһәмијјәт кәсб едән амилләрдәндир. Бә'зи мүәллифләр јазырлар ки, куја факултатив мәшғәләләрдә ев тапшырыглары верилмир. Чүнки белә һалда о, дәрслә ејнијјәт тәшкил едир. Бу фикирлә разылашмаг олмаз. Доғрудур, факултатив мәшғәләдә апарылан ишин методикасы дәрслә там ејнијјәт тәшкил етмәмәлидир; әкс тәгдирдә шакирдләр бурада һеч бир јенилик һисс етмәз, тез јорулар вә мәшғәләјә мараг азалар. Л. Ковалеваја көрә, әдәбијјатдан факултатив мәшғәләләр һамынын иштиракынын мәчбури олмамасы вә гијмәт верилмәмәси илә дәрсдән сечилир. О, белә бир чәһәтә дә хүсуси диггәт јетирир ки, факултатив мәшғәләләрдә дәрс атмосфери һисс олунмамалы, тә'лим-дәрс просесиндән фәргли олараг, мәшғәлә иштиракчыларынын мүстәгиллијинә даһа кениш јер верилмәлидир (бах: Ковалева Л. Факултативные занјатија по литературе в школе. Москва, «Просвешшение» нәшријјаты, 1974, сәһ. 3). Анчаг бу ики тә'лим формасы арасындакы фәрги мәшғәләдә ев тапшырығынын верилмәсиндә ахтармаг дүзкүн дејил.

Факултатив мәшғәләләрдә ев тапшырыгларынын үч истигамәтдә верилмәси мәгсәдәујғундур: а) фәрди тапшырыглар, б) бир нечә шакирд тәрәфиндән јеринә јетирилән тапшырыглар, в) үмуми синфә верилән тапшырыглар. Бу мүхтәлифлик мүәллимдән шакирдләр арасындакы фәрди фәргләри нәзәрә алмағы тәләб едир.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, тәкчә програмын дүзкүн тәртиби, сечилмиш проблемин актуаллығы вә ев тапшырыгларынын мүнасиб верилмәси мәшғәләнин сәмәрәли кечмәсини тә'мин етмир, бу, ишин анчаг бир тәрәфидир. Әсас мәсәлә факултатив мәшғәләни мүасир тәләбләрә чаваб верә биләчәк сәвијјәдә гурмагдан, онун сәмәрәлилијини тә'мин едән методлардан истифадә етмәкдән асылыдыр.

Факултатив мәшғәләләрин ән'әнәви тә'лимдән фәргли олдуғуна бахмајараг, бу мәшғәләләрдә дә дәрсләрдә истифадә едилән тә'лим методларындан јерли-јериндә, јарадычылыгла истифадә едилмәси зәруридир.

Бүтүн бунларла јанашы, факултатив мәшғәләни дәрс мәшғәләләриндән фәргләндирән бир сыра чәһәтләр али мәктәб методикасынын бә'зи үсулларынын мәктәб факултатив мәшғәләләринә кәтирилмәсини тәләб едир. Бу әлагәнин бир сыра үстүнлүкләри вардыр. Һәр шејдән әввәл, орта мәктәблә али мәктәб арасындакы бә'зи сәрһәдләр арадан галдырылыр. Курс ишләри, семинар мәшғәләси, китабхана каталогу вә архив сәнәдләринә бәләдлик вә с. кими ишләр шакирдләри елми-педагожи вә психоложи чәһәтдән али мәктәб һәјатына һазырлајыр.

Педагожи әдәбијјатда белә бир идеја ифадә олунмушдур ки, факултатив мәшғәләләрдә әлдә едилән биликләрдән дәрсләрдә фәал сурәтдә истифадә олундугда, синиф-дәрс системинин бүтүн тәшкили формаларында тә'лимин вәзифәләри, мәзмуну вә үсуллары арасында гаршылыглы бир мәнтиги әлагә һәјата кечирилдикдә тә'лим системинин сәмәрәлилији хејли јүксәлир» (бах: Мәктәб педагокикасы. Бакы, «Маариф», 1982, сәһ. 363).

Факултативә чәлб едилән шакирдләрин әлдә етдикләри билидләрин әмәли ишә тәтбигинин тә'мин едилмәси вачиб мәсәләләрдәндир. Бу чәһәтдән факултатив мәшғәлә үзвләринин иштиракы вә тәшәббүсү илә кечирилән елми конфранслар хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Тәәссүф ки, мәктәбләримиздә бу иш үсулундан аз истифадә едилир. Һалбуки бу мараглы иш үсулунун үстүнлүјү габагчыл мәктәбләримизин педагожи коллективләринә чохдан мә'лумдур.

Бизчә, конфрансын илдә бир дәфә— дәрс илинин сонларында кечирилмәси мәсләһәтдир. Бураја динләјичи кими гоншу мәктәбин шакирд вә мүәллимләри дә дә'вәт едилә биләр. Конфрансын мүвәффәгијјәтли кечмәси биринчи нөвбәдә мөвзуларын шакирдләрин јаш хүсусијјәтләринә, билик сәвијјәсинә ујғун олараг сечилмәсиндән, мә'рузәләр һазырланаркән онлара дүзкүн истигамәт верилмәсиндән чох асылыдыр.

Мүәјјән бир елми-нәзәри мәсәләнин шәрһинә һәср олунан бу типли конфранслардакы чыхышларын мәзмуну вә шакирдләрин «тәдгигат» ишләри, шүбһәсиз ки, елмә мә'лум олан мәсәләләрдир. Анчаг мәктәбдә бу характерли ишләрин апарылмасы шакирдләрин чыхышдан-чыхыша даһа инам-

лы һәрәкәт етмәсинә, мүстәгил мүһакимәләр јүрүдүб үмумиләшдирмәләр апармасына мүсбәт тә'сир көстәрир.

Факултатив мәшғәләкин синифдәнхарич тәдбирләрлә вәһдәтинә наил олмаг, тә'лим-тәрбијә просесинин сәмәрәлилијинин јүксәлдилмәсинә тә'сир көстәрән васитәләрдән биридир. Буна көрә дә һәр бир мүәллим мәктәблиләрдә коммунист мә'нәвијјатынын формалашмасына, онларын мөвчуд билик вә тәсәввүрләринин елми шәклә дүшмәсинә, һафизәләриндә узун мүддәт галмасына тә'сир көстәрән бу иш формаларындан јарадычылыгла истифадә етмәлидир.

Беләликлә, факултатив курсларын тәшкили заманы көнүллүлүк принсипи нәзәрә алынмалы, проблем шакирдләрин мараг вә мејлинә көрә сечилмәли, әјанилик принсипинә риајәт едилмәли, мәшғәләләрдә емосионаллыг тә'мин олунмалы, шакирдләрин фәрди бачарыг вә габилијјәти гијмәтләндирилләрәк јекунлашдырылмалыдыр. Нәтичә е'тибарилә исә тә'лимин инкишафетдиричилик функсијасы јеринә јетирилмәлидир

●

Әдәбијјат тәдрисиндә пешә тәрбијәси

Мајыл ДОСТУЈЕВ

Азәрбајчан ССР ДГМВ-нин Мардакерт рајонундакы Сырхавәнд кәнд орта мәктәбин мүәллими

Јенијетмәнин әмәјә һазырланмасында, онун шүурлу пешә сечмәсиндә мәктәб мүһүм рол ојнајыр. Сов.ИКП XXVII гурултајынын гәтнамәсиндә дејилир: «Гурултај фасиләсиз ваһид тәһсил системи јаратмаг вәзифәсини гаршыја мәгсәд гојур. Бу мәгсәдлә... кәнчләрин мүстәгил һәјата вә әмәјә һазырлашдырылмасыны көкүндән јахшылашдырмаг лазымдыр» (Сов.ИКП XXVII гурултајынын материаллары. Бакы, 1986, сәһ. 182).

Партија вә һөкумәтин шакирдләри пешәләрә истигамәтләндирмәк тәләби үмумтәһсил мәктәбләриндә тәдрис едилән бүтүн фәнләр гаршысында чидди тәләбләр гојур.

Бу мә'нада әдәбијјатын тәдриси үзәринә дә бөјүк вәзифәләр дүшүр. Әдәбијјатын гүдрәтли тәрбијә васитәси олдуғу мә'лум һәгигәтдир. Әмәк тәрбијәси вә шакирдләрдә пешәләрә мараг ојатмагда да бәдии әдәбијјатын имканлары даһа кенишдир. Ахы бәдии әдәбијјат мүхтәлиф пешәли образлар галерејасыдыр. Бу образлар силсиләси шакирдләрин шүуруна, гәлбинә тә'сир едир. Әдәби гәһрәманларын талеји, пешәсинә мүнасибәти шакирд шәхсијјәтини тәрбијә едир, онларда бүтүн пешәләрин фајдалы олмасы гәнаәтини јарадыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, бәдии әсәрләрин өјрәдилмәси просесиндә бу башлыча мәгсәд — шакирдләри шүурлу сурәтдә мүхтәлиф пешәләрә истигамәтләндирмәк иши һәмишә диггәт мәркәзиндә сахланылмыр. Белә ки, әсәрин тәһлили заманы образын пешәсинә мүнасибәти, мәшғулијјәти арха плана чәкилир, бә'зән дә өтәри гејд едилир. Һалбуки образын пешәсинә вурғунлуғу онун мә'нәви камиллијинин, сијаси мәтинлијинин тәркиб һиссәси кими шәрһ едилмәлидир. Јахуд әксинә, мәнфи сурәт сәчијјәләндирилирсә, онун мә'нәви касыблығы пешәсинә биканә мүнасибәти фонунда ишыгландырылмалыдыр. Бу истигамәтдә ардычыл иш, шүбһәсиз, пешәнин инсан һәјатындакы ролу һаггында шакирдләрдә дүзкүн вә долғун тәсәввүр јарадыр.

Һазырда әдәбијјат мүәллимләринин башлыча вәзифәләриндән бири тәдрис заманы пешәјөнүмү ишинин сәмәрәли јолларыны мүәјјән етмәкдән ибарәтдир. Елми-техники тәрәггинин сүр'әтли вүс'әти, истеһсалатда автоматиканын кениш тәтбиги, әмәк просесинин кетдикчә даһа чох механикләшдирилмәси вә с. башга тәдрис фәнләри кими әдәбијјатын да тәдриси гаршысында јени вәзифәләр гојур. Бу вәзифәләри һәјата кечирмәк үчүн әдәбијјатын мә'лум тә'лим методларынын тәкмилләшдирилмәси вә онлардан мәгсәдјөнлү истифадә едилмәси зәрурәти мејдана чыхыр. Бунун үчүн әдәбијјатын тәдрисиндә мәктәб практикасыны өјрәнмәји, ону үмумиләшдирмәји вә бу јолла да тә'лим методларыны јениләшдирмәји ән угурлу јол һесаб едирик. Бу заман һәр һансы бир тәчрүбәни дејил, јалныз габагчыл тәчрүбәни тәтбиг етмәк лазымдыр.

Шакирдләрдә пешәјә мараг ојатмағын елми-нәзәри әсасларыны камил билмәк мүәллим угурунун е'тибарлы бүнөврәсидир. Коммунизмин баниләри К. Марксын, Ф. Енкелсин, В. И. Ленинин, көркәмли педагогларын пешәјә мүнасибәти, инсан һәјатында пешәнин ролу һаггындакы мүддәалары мүәллим ахтарышында үмумиләшдирилмәлидир. В. И. Ленинин политехник тә'лим принсипи бугүнкү тәдрисин әсасы кими мүасирликлә әлагәләнмәлидир. Пешәнин маһијјәти тәрбијәнин тәркиб һиссәси кими сәчијјәләндирилмәлидир.

Мүшаһидәләр белә бир «гәнаәтә» әсас верир дејәк ки, чох вахт «пешә» вә «ихтисас» анлајышлары бир-бири илә гарышдырылыр, јахуд бунлар арасындакы фәргли чәһәтләр кениш шәрһ едилмир. Сөз јох ки, гаршысына шакирдләрдә пешәләрә мараг ојатмаг вәзифәсини гојан мүәллим өзү пешәнин маһијјәтини, онун мәзмунуну көзәл билмәлидир. Шакирдләрдә пешәләр, хүсусилә күтләви пешәләр һаггында кифајәт гәдәр тәсәввүр јаратмаг үчүн бу ваҹиб мәсәләдир. Шакирдә изаһ едилмәлидир ки, пешә һәр һансы фәалијјәт саһәсинә аид инсанын газандығы билик вә бачарыгдыр, вәрдишдир. Ихтисас пешә илә мүгајисәдә дар анлајышдыр, даһа доғрусу, ихтисас пешәнин бир голудур. Нүмунә үчүн дејәк ки, мүәллимлик пешәдир, мүәллимин фәалијјәт саһәси пешәнин тәркибиндә олан ихтисасдыр; мәсәлән, әдәбијјат, кимја, ријазијјат вә с.

Әдәбијјат тәдрисиндә Совет һәјат тәрзини зәнкинләшдирән, адамлары шөһрәтләндирән пешәләрин тәблиғинә даһа чох диггәт јетирилмәлидир. Дүздүр, пис пешә тәсәввүр етмәк чәтиндир, анчаг даһа әһәмијјәтли пешәләрин олмасы мә'лумдур. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби М. С. Горбачов Краснодар дијарынын зәһмәткешләри илә көрүшүндә анлада ејни пешәли адамларын јарадылмасыны алгышламыш вә демишдир: «...Институтда вә ја тичарәтдә анлә сүлаләләрини јаратмаг олмаз. Амма Мартен собасы өнүндә, тарлада, фермада бу, о'ладыр» («Коммунист» гәзети, 13 нојабр 1986-чы ил).

Мәктәб әдәбијјат курсунун мөвчуд тәдрис програмында верилмиш бүтүн мөвзулар өјрәнилмәли, пешәјөнүмү иши илә сәсләшән мөвзулар сечилиб груплашдырылмалыдыр. Бу, мүәллимдән јарадычылыг вә көркин ахтарыш тәләб едир. Мөвзулары ики чүр груплашдырмағы мәгсәдәујғун һесаб едирик:

1. Сырф пешәјөнүмү ишинә һәср едилмиш мөвзулар; мәсәлән, V синифдә — Мир Чәлалын «Ики рәссам», «Көјләр адамы», Г. Мусајевин «Бир јај кечәси»; VI синифдә — М. Һүсејнин «Илк сынаг»; VII синифдә — Н. Кәнчәвинин «Кәрпичкәсән кишинин дастаны», Ә. Һагвердијевин «Гоча тарзән» вә с.

2. Билаваситә пешә илә бағлы мөвзулар; мәсәлән, V синифдә — Б. Ваһабзадәнин «Ики саат», С. Вурғунун «Гызыл шаһинләр», VI синифдә — М. Дилбазинин «Әмәкдир мәним адым», VII синифдә — С. Ә. Ширванинин «Оғлума нәсиһәт», XI синифдә — Ч. Чаббарлынын «Алмаз», М. Һүсејнин «Абшерон» вә с. (онбириллик мәктәбин әдәбијјат програмы нәзәрдә тутулур).

Әлбәттә, орта мәктәбдә бүтүн пешәләр һаггында шакирдләрә мә'лумат вермәк чәтиндир (Јери кәлмишкән гејд едәк ки, мөвчуд мә'луматлара көрә 3 миндән артыг пешә вардыр). Бу о демәк дејилдир ки, үмумтәһсил фәнләринин, о чүмләдән әдәбијјатын тәдриси заманы пешә билији вермәк үчүн мөвзулар мәһдуддур. Әксинә, әдәбијјат програмында бу иш әһәмијјәтли дәрәчәдә һәлл едилмиш, тәдрисә пешә илә бағлы јени мөвзулар да салынмышдыр.

Бәдии әдәбијјатын гүдрәтли ифадә васитәси сөздүр. Сөзүн күчү илә шакирдләрин мә'нәвијјатына тә'сир едилир, онларда Совет вәтәндашына хас олан нәчиб кејфијјәтләр тәрбијә олунур. Әдәбијјат фәнинин тәдриси заманы мүәллим шакирдләрә јалныз билик вермир. Бәдии әсәрләрин мүсбәт гәһрәманларынын нүмунәсиндә онларда әмәјә мәһәббәт һисси ашылајыр. Бу мүсбәт гәһрәманлар исә мүхтәлиф пешә адамларыдыр: бурада космоса илк јол ачан фатеһ дә вар, дәнизин күчлү фыртынасы илә чарпышан нефтчи дә, сүкан архасында отуруб торпа-

ғын бағрында шырымлар ачан тракторчу да вар. Совет адамларынын һүгугу кешијиндә мәрдликлә дајанан һүгугшүнас да...

Мүасир мәрһәләдә пешәјөнүмү ишинин тә'лим вә тәрбијәнин тәркиб һиссәси кими дәрк едән мүәллим бүтүн гүввә вә бачарығыны еләистигамәтләндирмәлидир ки, бу суретләрин сечијјәси заманы шакирдләрдә пешәләрә шүурлу мараг ојада билсин. Мүсбәт образын пешәси бачарыглы мүәллимин шәрһиндә елә гүдрәтли зирвәјә учалдылмалыдыр ки, шакирд һәм бу зирвәни ајдын көрә билсин, һәм дә бу зирвә ону һејрәтләндирсин. Буна наил олмаг үчүн габагчыл әдәбијјат мүәллимләринин бу истигамәтдәки тәчрүбәләрини өјрәнмәк, һәмин тәчрүбәләри үмумиләшдирмәк вә јени, угурлу методла ону зәнкинләшдирмәк лазымдыр.

•

Бәдии әсәрләрин өјрәдилмәсиндә шакирдләрин мүстәгил ишини нечә тәшкил едирәм

Үзафә НӘСИРОВА

Н. Крупскаја адына Бакы Мәдәни-Маариф мәктәбинин мүәллими, методист мүәллим

Шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкили, мүстәгил әмәк һәјаты үчүн һазырлашдырылмасы әдәбијјат мүәллимләринин елә иш үсулларындан, формаларындан истифадәјә сөвг едир ки, онлар шакирдләрдә фәаллыг, мүстәгиллик, тәшәббүскарлыг кими кејфијјәтләрин инкишафына көмәк етсин.

Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин фәаллығынын вә мүстәгиллијинин инкишаф етдирилмәси проблеминә фәннин спесифик хүсусијјәтләри нәзәрә алынмагла јанашылмалыдыр. Әдәбијјат, дикәр тә'лим фәнләриндән, илк нөвбәдә образлылыг, емосионаллыг кими әламәтләри илә фәргләнир. Бу вә ја дикәр әсәрин гәһрәманынын мүхтәлиф вәзијјәтләрдә кечирдији психоложи һиссләр, усталыгла гәләмә алынан тә'сирли һадисәләр мәктәблиләрә гүввәтли емосионал тә'сир бағышлајыр, онларын шүуруну ојадыр, гәлбини еһтизаза кәтирир. Бу тә'сирләнмәнин јүксәк сәмәрәлилијини тә'мин етмәк үчүн јарадычы характерли мүстәгил ишләрин апарылмасы чох фајдалыдыр. Мән бу мәгсәдлә јарадычы мүстәгил ишләрин мүхтәлиф нөвләриндән — проблемли, ахтарыш, тәдгигат вә с. — кениш истифадә едирәм. Бу просесдә ики чәһәтә — бәдии әсәрин мәзмунунун мәнимсәнилмәсинә вә шакирдләрин мүстәгил иши үчүн тапшырыгларын мүәјјәнләшдирилмәсинә — хүсуси диггәт јетирирәм.

Мүшаһидәләримдән вә иш тәчрүбәмдән беләнтиҹәјә кәлмишәм ки, бәдии әсәрин мәтнинин мүкәммәл мәнимсәнилмәсиндән јарадычы характерли мүстәгил ишләри апармаг мүмкүн дејил. Шакирдләрин мүстәгил ичра етмәси үчүн тапшырыгларын һазырланмасы исә мүәллимдән чидди һазырлыг тәләб едир. Тапшырыглар үчүн суаллары елә мүәјјәнләшдирирәм ки, шакирдләр ахтарыша чәлб олунур, мүстәгил фикир сөјләмәјә, нәтичә чыхармаға истигамәтләнирләр. Бир чох һалларда тапшырыглара дахил етдијим сualларын һамысы мүгајисәли сәчијјәләндирмә тәләб едир. Бу чүр тапшырыглар шакирдләри јүксәк әгли кәркинликлә ишләмәјә, өз сөзләрини демәјә, әсәрин мәтнинә дөнә-дөнә гајытмаға сөвг едир. Һәмин тапшырыглардан бә'зиләрини елә гурурам ки, шакирдләр әввәлчәдән сәчијјәләндирдикләри образла мүгајисәдә икинчи бир образы (характерчә охшар, јахуд зидд) там мүстәгил тәһлил едирләр. Мәсәлән, Вагиф образыны (С. Вурғун, «Вагиф») һәртәрәфли сәчијјәләндирдикдән сонра ашағыдакы тапшырығы ичра етдирмәклә, Аға Мәһәммәд шаһ Гачар сурәтинин шакирдләрин мүстәгил тәһлил етмәләринә имкан јарадырам.

1. Гачарын һәјата, инсана, көзәллијә мүнасибәтини Вагифлә мүгајисәдә ајдынлашдырын. Фикринизи нүмунәләрлә әсасландырын.

2. Вагиф бөјүк вәтәнпәрвәр вә халг достудур, бәс Гачар? Мүлаһизәләринизи мисалларла сүбут един.

3. Гачарла Вагифин характериндә даһа һансы фәргли чәһәтләр вардыр?

4. Гачарла Вагифин характери арасындакы зиддијјәтин сәбәбини нәдә көрүрсүнүз?

5. Бу образлар сиздә һансы һиссләри доғурур?

Шакирдләрин тапшырыға һазырладыглары јазылы чаваблары јохлајыр вә гијмәтләндирирәм. Диггәти тапшырығын бә'зи суалларына һазырланмыш јүксәк сәвијјәли чаваблардан нүмунәләрә чәлб етмәк истәјирәм. Бу, һәмин гәбилдән тапшырыгларын әһәмијјәти вә шакирд ишләринин характери барәдә ајдын тәсәввүр јарадар.

Тапшырыгдакы биринчи суалла әлагәдар һазырланмыш јүксәк сәвијјәли чавабларын бириндә (шакирд В. Мәммәдованын ишиндә) охујуруг: «Вагиф һәссас, һәјаты, көзәллији дәриндән дујан бир инсандыр. Гачарда бу сифәтләри ахтармаг әбәсдир; һәјатын мә'насыны ган төкмәкдә көрән бу залым һөкмдар көзәллији гијмәтләндирмәк бир јана, ону мәһв етмәкдән зөвг алыр».

Шакирд, Вагифин вәтән, јашајыб-јаратмағын көзәллији барәдә оғлуна мүрачиәтлә дедији сөзләри («Әтирләр гохујан һәр күл, һәр чичәк» — мисрасы илә башланан парча), һәмчинин Гачарын әсәбиликлә һәјат, онун көзәл не'мәтләринә нифрәт јағдырдығы һиссәни («Јенә дә көјләрдән од, алов јағыр» — мисрасы илә башланан парча) нүмунә кәтирир.

Тапшырығын һәмин суалы илә әлагәдар шакирд ишләриндә һәмишә фәргли чәһәтләр мүшаһидә едирәм. Мәсәлән, башга бир шакирдин чавабында дејилир: «Инсанлары хошбәхт көрмәји арзулајан, вәзирлији мүддәтиндә буна вар гүввәсилә чалышан, «Инсан! О мүгәддәс бир каинатдыр», «јер үзүнүн әшрәфи инсан» сөзләри илә инсанлыға дәрин мәһәббәтини билдирән Вагифлә Гачарын арасында бөјүк фәрг вар. Вагифин әксинә олараг Гачар инсанлығын, һәгиги мә'нада дүшмәнидир. Гачарын әсир күрчү гардашларына дедији сөзләр:

...Сојунун, вурушун, шәртим вар
јалныз:
Сөјсүн дәринизи дырнагларыныз...
Көрүнсүн көзүмә гыпгырмызы әт...
Гој алсын үрәјим бир јени гүввәт!..

— јахуд Гарабаг кәндләрини јандыраркән сөјләдикләри онун бу сифәтини јахшы көстәрир».

Адәтән, тапшырыгдакы икинчи суалын чавабында да әсәрдән мисаллар кәтирилир: «Вагиф вәтәнини дәрин бир мәһәббәтлә севир, һәлә вәзирлији мүддәтиндә вәтән мүлкүнүн нәғмәләрлә бәзәнмәсини арзу едән шаирдә бу һиссин чох күчлү олдуғуну онун Гачарла гаршылашмасы сәһнәсиндә бир даһа көрүрүк. Вагиф бу сәһнәдә вәтәнини, доғма дилини һәр шејдән әзиз тутан бир јенилмәз кими көзләримиз гаршысында чанланыр:

Фарсын өз гүдрәтли шаирләри вар,
Нә чохдур онларда бөјүк сәнәткар.
Азәри јурдунун оғлујам мән дә
Аз-аз ујдурурам јери кәләндә.

Гачарда исә вәтән мәһәббәти дејилән шеј јохдур вә ола да билмәзди; јад өлкәләрә диван тутан бу гудуз шаһ залымлығы, зүлмү илә өз вәтәниндә дә ад-сан чыхармышды. Вәтәнинин она јад олдуғуну, һеч кәсин ону севмәдијини јахшыча билән Гачар буну е'тираф едир:

Вәтән! Чохму севир мәни о вәтән?
Мәнә һәчв јазыр һәр јолдан өтән...
Чох да тә'рифләмә мәнә вәтәни,
Бу гылынч олмаса јејәрләр мәни!

Демәли, Вагиф вәтәнини дәрин мәһәббәтлә севир, онун талејини бир ан да олсун унутмур, апардығы арасыкәсилмәз мүһарибәләрин нәтичәсиндә күчдән-гүввәдән дүшән вәтәнинин ачыначаглы вәзијјәти Гачары гәтијјән марагландырмыр».

Шакирдләр әксәр һалларда бу образларын мәнсуб олдуглары халга мүнасибәтләрини мүхтәлиф бахымдан ишыгландырырлар: «Вагиф халгы — әлигабарлы әмәкчиләри дәрин мәһәббәтлә севән, онларын сәмимилијини, садәлијини јүксәк гијмәтләндирән, һәмишә халгы дүшүнән, халгын күзәранынын јахшылашмасына чалышан бир инсандыр. Онун әксинә олараг Гачарда халг мәһәббәти, зәһмәткеш күтләјә рәғбәт һисси јохдур. Гачары халг мәнафеји јох, јалныз шәхси шөһрәти дүшүндүрүр.

Бир бојну олсајды бәшәријјәтин
Ону бир гылынчла вурардым јәгин!..

— сөјләјән бу зүлмкардан халг мәһәббәти көзләмәк наһагдыр»; «Вагиф тутдугу мөвгедән истифадә едәрәк ханы зәһмәткешләрин вәзијјәтинин јахшылашдырмаг үчүн тәдбирләр көрмәјә чағырыр; веркиләрин азалдылмасыны, халгын маарифләндирилмәсини, абадлыг ишләри апарылмасыны вә с. тәләб едир...

Вагифин әксинә олараг, Гачары халгын дөзүлмәз вәзијјәти гәтијјән марагландырмыр. Гана сусајан бу чәллад өз вәтәниндә гадынларын, ушагларын ач галмасына әһәмијјәт вермәјәрәк әлиндә силаһ тута биләнләри сәфәрбәрлијә алараг гоншу өлкәләри таламагла мәшғулдур...»

Һәмин образларын бу шәкилдә өјрәдилмәси шакирдләрин мүстәгил олараг ашағыдакы тутарлы нәтиҹәни чыхармаларына сәбәб олур:

1. Вагифлә Гачар бир-биринин әксини тәшкил едән образлардыр; бунлардан биринҹиси јүксәк идеаллары, икинҹиси исә чиркин әмәлләрилә диггәти ҹәлб едир.

2. Вагиф һәјаты, көзәллији дујан, гијмәтләндирән һәссас шаир, Гачар исә һәјат ешгиндән, көзәлликдән чох узаг залым шаһдыр.

3. Вагиф инсан досту, бөјүк һуманист, Гачар исә инсанлығын гәддар дүшмәнидир.

4. Вагиф бөјүк вәтәнпәрвәрдир, Гачарда вәтән мәһәббәти јохдур.

5. Вагиф халгыны дәрин бир мәһәббәтлә севир, Гачар халгы фәлакәтә сүрүкләјир, она һеч бир рәғбәти јохдур.

6. Вагиф ағлы, узагкөрәнлији, кәскин мүһакимәси, үмумијјәтлә, көзәл мә'нәви кејфијјәтләрилә Гачардан јүксәкдә дурур.

Шакирдләрин мүстәгил ишинин тәшкилиндә әдәби әсәрләрин жанр хүсусијјәтләрини нәзәрә алырам. Һәр бир жанрын спесифик хүсусијјәтләриндән чыхыш едәрәк тапшырыг һазырлајырам. Мәсәлән, лирик ше'рләрин өјрәдилмәси үзрә мүстәгил иш үчүн мүәјјәнләшдирдијим тапшырыгларда поетик дилин көзәллијинин баша дүшүлмәси вә гијмәтләндирилмәси тәләбини өн плана чәкирәм. Драматик әсәрләрин тәдрисиндә исә шакирдләри ајры-ајры сәчијјәви сәһнәләри (конфликтин баша дүшүлмәсиндә хүсуси әһәмијјәт кәсб едән) әтрафлы сәчијјәләндирмәји тәләб едән тапшырыглар үзәриндә ишләдирәм. Һәмчинин монолог вә диалогларын мүгајисәси үзрә тапшырыглары иҹра етдирирәм. Дил фактларынын мәнимсәдилмәси үзрә тапшырыглара нәср әсәрләринин тәдрисиндә дә кениш јер верирәм. «Мүәллиф дили» вә «сурәтин дили» анлајышларынын маһијјәтини баша салмаг, бу вә ја дикәр образын нитг характеристикасыны ачмаг вә с. мәгсәдилә шакирдләри мүстәгил ишләдирәм.

Мүшаһидәләримә вә иш тәҹрүбәмә әсасән белә бир нәтиҹәјә кәлмишәм ки, бәдии әсәрләрин өјрәдилмәси просесиндә мүстәгил ишләрин тәшкили шакирдләрин идрак фәаллығынын вә мүстәгиллијинин инкишафында, тә'лим материалыны шүурлу вә мөһкәм мәнимсәмәләриндә, еләҹә дә характерләринин формалашмасында ҹидди рол ојнајыр.

●

Азәрбајҹан дили дәрсләриндә шакирдләрин тәфәккүр фәалијјәтини инкишаф етдирмәли

Күлаға ИСМАЈЫЛОВ
Сумгајыт шәһәр 21 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Мәктәб ислаһаты һаггындакы сәнәдләрдә тәләб олунур ки, «Мәшғәләләрин фәал формалары даһа кениш тәтбиг олунсун, бунлара даһа чох әмәли истигамәт верилсин, әзбәрчилијин вә схематизмин көкү кәсилсин». Буну нәзәрә алараг мән дәрсләримин рәнкарәнк гурур, шакирдләрдә ахтарыҹылыг габилијјәтинин формалашдырылмасы үчүн даһа сәмәрәли үсуллардан истифадәјә хүсуси диггәт јетирирәм.

Азәрбајҹан дили дәрсләриндә шакирдләрин тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк имканлары чох кенишдир. Мә'лум һәгигәтдир ки, биликләри шакирдә һазыр шәкилдә чатдырмагла онларын тәфәккүр мүстәгиллијини инкишаф етдирмәк мүмкүн дејил. Бу мүстәгиллијә шакирдләри дәрсдә фәаллашдырмагла, онлары ахтарыҹылыға тәһрик етмәклә наил олмаг мүмкүндүр. Бу бахымдан проблемли тә'лимдән истифадәнин әһәмијјәти әвәзсиздир. Мән белә баша дүшүрәм ки, шакирдләрин фәаллығы дедикдә, илк нөвбәдә, онларын тәфәккүр фәаллығы әсас тутулмалыдыр. Тә'лим материалыны шакирдләр мүәллимин рәһбәрлији илә чох заман өзләри мүстәгил олараг өјрәнмәјә чалышмалыдырлар. Өз иш тәҹрүбәмдән бир нүмунәјә диггәтинизи ҹәлб етмәк истәрдим.

VI синифдә «Фе'ли сифәт һаггында мә'лумат» мөвзусу үзрә дәрсә башларкән илк нөвбәдә «Лектор—200» графопројектору васитәсилә екранда әкс етдирдијим ашағыдакы ҹүмлә үзәриндә тәһлил апарылмасыны тәшкил едирәм (мүсаһибә јолу илә).

Ачылмыш гөнчәләр мәни севиндирди.

Бу ҹүмләдәки «ачылмыш» сөзүндән башга, дикәр сөзләри шакирдләр морфоложи ҹәһәтдән асанлыгла вә дүзкүн тәһлил едирләр. «Ачылмыш» сөзүнү исә бә'зиләри сифәт, бә'зиләри фе'л кими тәһлил етмәјә үстүнлүк верирләр.

Шакирдләрдән нә үчүн һәмин сөзү сифәт һесаб етдикләрини сорушурам. Онлар ҹаваб верирләр ки, һәмин сөз һансы? суалына ҹаваб олур, аид олдуғу исмин әввәлиндә кәлир вә ҹүмләнин тә'јин јериндә ишләнир. Бу заман шакирдләрә ачылмыш мәктуб вә ачыг мәктуб бирләшмәләринин мүгајисә етдирирәм. Мүгајисә просесиндә онлар көрүрләр ки, «ачылмыш» сөзүндә кечмиш заман анлајышы вар, лакин «ачыг» сөзүндә бу хүсусијјәт јохдур. Даһа сонра шакирдләр һәмин сөзләри фе'лин мүхтәлиф мә'на нөвләриндә ишләтмәјә чалышырлар. Бу заман онларын әсаслы фәргләри ајдын нәзәрә чарпыр. Апардығым мүсаһибәдән сонра белә бир үмуми нәтиҹә чыхарылыр: һәмин сөз («ачылмыш») бә'зи ҹәһәтдән сифәтә охшаса да, сифәт дејил. Белә ки, сифәтдән фәргли олараг, замана көрә дәјишир, тә'сирли вә тә'сирсиз олур, фе'лин мүхтәлиф нөвләриндә ишләнә билир, тәсдиг вә инкары ифадә едә билир.

Ејни сөзү фе'л һесаб едәнләрлә дә мүсаһибә апарырам. Онлар билдирирләр ки, һәмин сөз фе'л кими һәрәкәт билдирир, тә'сирлидир, тәсдигдәдир (инкар да ола биләр), мәҹһул нөвдәдир.

Бүтүн бунлардан сонра јазы тахтасына ачылмыш мәктуб, мәктуб ачылмышдыр бирләшмәләрини јазыр вә тәһлил апарырам. Шакирдләр јенә дә дүшүнүр, мүәјјән фикрә кәлмәјә сә'ј көстәрирләр. Инди онлар үчүн ајдын олур ки, һәмин сөз нә сифәт, нә дә фе'лдир. Шакирдләр јенә дә дүшүнүр, ахтарырлар; тәфәккүр фәалијјәтләри давам едир. Онлар һисс едирләр ки, мөвҹуд биликләри бу проблемин һәллиндә онлара көмәк етмир. Демәли, нәји исә билмирләр. Артыг онларда јени билик алмаға мараг күчләнир. Мән бу никаранчылығы арадан галдырмаг үчүн синфә ашағыдакы суалла мүраҹиәт едирәм:

—«Ачылмыш» сөзүндә һансы нитг һиссәләринин әламәтләри вар?

—Һәмин сөздә һәм фе'лин, һәм дә сифәтин мүәјјән әламәтләри һисс олунур, лакин...

Мәһз бу «шүбһәли» ҹавабдан сонра јени дәрсин изаһына башлајырам; ајдынлашдырырам ки, бу ҹүр сөзләрдә һәм фе'лик, һәм дә сифәтлик хүсусијјәтләри олдуғу үчүн онлара фе'ли сифәт дејилир. Сонра әлавә нүмунәләр үзәриндә тәһлил апарыр вә шакирдләри мүвафиг чалышмалар үзәриндә ишләдирәм.

Башга бир нүмунә. IV синифдә «Әлифба» мөвзусуну кечмәздән бир дәрс әввәл, шакирдләрә 6—8 јазылышы чәтин сөз верир (сәһв формада) вә һәмин сөзләри «Орфографија лүғәти»ндән тапыб, дүзкүн шәкилдә көчүрмәји тапшырырам. Ејни заманда тәклиф едирәм ки, онларын лүғәтдән тапылмасына ким нә гәдәр вахт сәрф едибсә, јадында сахласын.

Сәһәри күн мә'лум олур ки, шакирдләрин әксәријјәти вердијим сөзләрин тапылмасына јарым саатдан артыг вахт сәрф едиб. Бә'зиләри исә јалныз 2—3 сөзү тапа билиб. Елә бу вахт мән «Орфографија лүғәти»ни әлимә алыр вә һәмин сөзләри үч-дөрд дәгигәдә тапыб көстәрирәм. Шакирдләр бунун «сиррини» өјрәнмәјә мараг көстәрирләр. Бу заман шакирдләрин диггәтини һәмин сөзләрин баш һәрфләри-

нә чәлб едир, онлардан һәр бириндәки баш һәрфин әлифба сырасына көрә һансы һәрфләрдән сонра вә ја әввәл кәлдијини сорушурам. Һеч ким чаваб верә билмир. Өзүм чаваб верир вә әлифбаны ахыра гәдәр әзбәр дејирәм. Шакирдләр инди һисс едирләр ки, демәли, лүғәтдәки сөзләр әлифба сырасы илә дүзүлүб. Истәнилән сөзү асанлыгла тапмаг үчүн һөкмән әлифбаны әзбәр билмәк лазымдыр. Нөвбәти дәрсдә мә'лум олур ки, шакирдләрин һамысы әлифбаны һәвәслә әзбәрләјиб.

Мөвзунун белә тәдриси шакирди дүшүнмәјә, мүстәгил фикир јүрүтмәјә сөвг едир. Бу заман мә'луматлар, шакирд шүуруна механики көчүрүлмүр. О, өзү бу биликләрин газанылмасында фәал иштирак едир, арајыб ахтарыр.

IV синифдә «Синонимләр», «Самит сәсләрин нөвләри», «Сону г вә к илә битән чохһечалы сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү»; V синифдә «Исмин мәнсубијјәт шәкилчиләри», «Исмин тә'сирлик һалы», «Сифәтин исим кими ишләнә билмәси», VI синифдә «Фе'ли бағлама», «Зәрф», «Гошма», «Әдат»; VII синифдә «Исми бирләшмәләр», «Чүмләдә сөзләрин әлагәси», «Чүмлә үзвләринин әлавәси», «Шәхссиз чүмлә», «Гејри-мүәјјән шәхсли чүмлә», «Үмуми шәхсли чүмлә»; VIII синифдә «Табесиз мүрәккәб чүмләләр», «Табели мүрәккәб чүмләләр», еjни заманда бүтүн нөв будаг чүмләләрин тәдриси заманы да проблемли тә'лимдән истифадә едәрәк шакирдләрин јарадычы тәфәккүрүнүн инкишафына наил олурам. Ону да дејим ки, бу наилијјәтимдә мүвафиг суаллары әввәлчәдән диггәтлә өлчүб-бичмәјим, бир нөв, ачар ролуну ојнајыр. Чалышырам ки, синфә вердијим суаллар һәмишә дүшүндүрүчү олсун, шакирдләрин тәфәккүр фәалијјәтини һәрәкәтә кәтирсин.

Бурада даһи рус педагогу К. Д. Ушинскинин ашағыдакы сөзләрини хатырлатмаг, зәнн едирәм ки, јеринә дүшәр:

«Мүәллим өз суалы илә шакирдин диггәтини онун башында мөвчуд олан, лакин һеч бир заман бирләшмәјән тәсәввүрләрин охшар вә фәргли чәһәтләринә чәлб едир... гаранлыг баша суалла ишыг салараг, бу башын зүлмәтиндә мүһафизә олан бүтүн материалы тәдричән шүур үчүн ајдын олан дүшүнчә системинә салыр вә бунунла да һафизәнин гырыг-гырыг топладығы материалы ағылын ихтијарына верир».

Көрүндүјү кими, К. Д. Ушински мөвзунун мәнимсәдилмәсиндә суалын дүзкүн гојулушуну әсас амил сајыр.

Нәһајәт, гејд етмәк истәрдим ки, бә'зи мөвзуларын тәдрисинә өјрәдичи имладан башламағым да јахшы нәтичә верир. Мәсәлән, VI синифдә «Фе'ли бағлама һаггында мә'лумат» мөвзусунда дәрсә башларкән әввәлчә «Имла мәчмуәси»ндә верилмиш «Кәнч мүшаһидәчиләр» мәтни үзрә шакирдләрә имла јаздырыр вә јазы иши баша чатдырылдыгдан сонра тапшырырам ки, мәтндәки фе'лләри сечиб, үстүндә һансы замана аид олдуғуну гејд етсинләр. Шакирдләр бүтүн фе'лләрин заманыны асанлыгла мүәјјән едирләр. Лакин «кетдикчә», «бахыб» вә с. сөзләрә чатанда чәтинликлә гаршылашырлар; чәһдләри нәтичә вермир. Һисс едирләр ки, бу вахта гәдәр газандыглары биликләр онларын көмәјинә чатмыр. Бу заман мүсаһибәдән дә истифадә етмәклә јени материалын шәрһинә башлајырам. Шакирдләр дәрк едирләр ки, һәмин сөзләр чүмләдә әсас фе'лә аид олуб, әлавә һәрәкәт билдирир, һәрәкәтин тәрзини, заманыны вә с. тамамлајыр, хүсуси шәкилчиләринә көрә фәргләнир... Демәли, бу хүсусијјәтләри өзүндә еһтива едән сөзләр фе'ли бағлама адланыр.

●

Орфографик сәһвләр үзәриндә ишин тәшкили тәчрүбәсиндән

Меһрәли ГУЛИЈЕВ

Хачмаз рајону, Бостанчы кәнд сәккизиллик мәктәбинин мүәллими

Сәһвләр үзәриндә апарылан иши дүзкүн тәшкил етдикдә шакирдләр орфографик вә орфоепик нормалары даһа асан мәнимсәјирләр.

Сәһвләр үзәриндә иш мәһз еjни јазы ишинин јеринә јетирилдији дәфтәрләрдә апармаг мүнасиб сајылмыр; чүнки һәмин дәфтәрләр мәктәбдә сахланыр. Буна көрә шакирд истәдији вахт өз сәһвләринин нәзәрдән кечирә билмир. Одур ки, сәһвләр үзәриндә иши ев-синиф дәфтәрләриндә апармаг мәсләһәт көрүлүр. Лакин мән буну да мүнасиб сајмырам. Чүнки белә һалда мүхтәлиф јазы ишләри илә әлагәдар сәһвләр үзәриндә апарылан ишләрин нәтичәләри дәфтәрләрдә пәракәндә шәкилдә бир-бириндән ајры дүшүр.

Буна көрә дә мән дәрс илинин әввәлиндән шакирдләрә көстәриш верирәм ки, һәрә өзү үчүн «Сәһвләр үзәриндә иш» дәфтәри ајырсын. Јохлама вә өјрәдичи јазыларла әлагәдар сәһвләр үзәриндә иши һәмин дәфтәрләрдә апармаг даһа сәмәрәли нәтичә верир.

Јазы ишләриндәки сәһвләр үзәриндә апарылан ишлә әлагәдар дәрсләрә хүсуси олараг һазырлашмаг тәләб олунур. Мән буну чидди сурәтдә нәзәрә алыб әһатәли план тәртиб едирәм. Нүмунә үчүн белә дәрсдән биринин кедишини нечә планлашдырдығым һаггында сөһбәт ачмаг истәјирәм (V синифдә).

1. Јазы ишинин нәтичәси һаггында јығчам мә'лумат верирәм.

2. Шакирдләрин әксәријјәти тәрәфиндән бурахылмыш типик сәһвләрин тәһлилини апарырам.

3. Дәфтәрләри шакирдләрә пајлајыр вә онлара «Сәһвләр үзәриндә иш» дәфтәриндә мүәјјән гајдада гејдләр етмәји тапшырырам. Нүмунә үчүн шакирдләрдән биринин белә гејдләринә нәзәр салаг:

Ијирми сәккиз нојабр 1988-чи ил.

«Пајызын кәлиши» адлы тәсвир характерли иншадакы сәһвләр үзәриндә иш.

С ә һ в л ә р и м:
Орфографик—2
Дургу—1
Нитг—1
Гијмәтим: 4/4
С ә һ в л ә р и н и н д ү з ә л и ш и.

Сәһвдир:	Дүзкүндүр:
тәчүб	тәәччүб
јарпағлары	јарпаглары...

Һәмчинс үзвләр арасында веркүл ишарәсини бурахмышам.

Үслуби вә грамматик чәһәтдән сәһв гурдуғум чүмлә: Ағачларын јарпағлары саралыб пајызда јерә төкүлүрләр.

Белә олмалыдыр: Пајызда ағачларын јарпаглары саралыб төкүлүр.

Бундан әлавә, ики јердә дүзәлиш апармышам.

4. Бундан сонра гејдләрини баша чатдырмыш шакирдләрә сәһвләрини тәһлил етдирирәм. Јазылышы илә тәләффүзү фәргләнән бә'зи сөзләри онлара тахтада јаздырыб сәс-һәрф тәркибинә көрә тәһлил етдирирәм. Һәмин сөзләри бә'зи шакирдләрин тәләффүзүндә лентә көчүрүр, сәһвлә дүзкүн олвны онларын әјани шәкилдә дәрк етмәләринә сә'ј көстәрирәм...

5. Сонра нөвбә илә шакирдләрин јазы дәфтәрләринә нәзәр јетириб ашағыдакы типли көстәриш вә хәбәрдарлыгларымы билдирир вә һәр шакирдин лазыми гејд көтүрмәсини тәләб едирәм:

—Габил, хәттинә фикир вер! Тәмиз вә сәлигәли, бир гәдәр дә сағә мејлли јаз!

—Ибраһим, бир сәтир кичик «р» һәрфини јаз!

—Шаһид, бир сәтир «у», бир сәтир дә «ү» һәрфини јаз!

—Таһирә, сөзүн сәтирдән-сәтрә кечирилмәси гајдасыны өјрән (4-чү синфин Азәрбајчан дили дәрслији, § 39, сәһ. 106)

—Сәдагәт, гошасамитли сөзләрин јазылышы вә тәләффүзүнү, сону г вә к илә битән чохһечалы сөзләрин јазылышы вә тәләффүзүнү, һәмчинс үзвлү чүмләләрдә веркүлүн ишләнмәси гајдасыны өјрән (4-чү синиф үчүн «Азәр-

бајчан дили» дәрслији, § 34, сәһ. 92; § 38, сәһ. 102, § 23, сәһ. 63—65).

—Рамазан, мәнсубијјәт шәкилчиләринин нөвләри вә онларын јазылышыны өјрән (5-чи синфин «Азәрбајчан дили» дәрслији, § 16, сәһ. 44—46).

Шакирдләр вердијим көстәришләри вә тапшырыглары «Сәһвләр үзәриндә иш» дәфтәринә көчүрүрләр.

Сәһвләр үзәриндә ишә јекун вурур вә јалныз бундан сонра гијмәтләри журнала көчүрүрәм.

Ону да дејим ки, јери кәлдикчә јазы ишләриндән һәр биринә верилмиш гијмәтин објективлијинә дә шакирдләрин диггәтини чәлб едир, һәтта еһтијач олдугда, онларын рә'јини мүзакирәјә гојурам. Чалышырам ки, гијмәтләрин һеч биринә шакирдләрдә шүбһә галмасын.

Әлбәттә, сәһвләр үзәриндә иши башга вариантларда да тәшкили истисна едилмир. Әсас принсип бундан ибарәт олмалыдыр ки, апарылан иш өз оптимал сәмәрәсини верә билсин.

Нөвбәти дәрсдә шакирдләрдән «Сәһвләр үзәриндә иш» дәфтәрләрини јығыр, нәзәрдән кечирир вә һәр синиф үчүн ајырдығым үмуми дәфтәрә ајры-ајры шакирдләрин бурахдыглары спесифик сәһвләри гејд едирәм. Һәр јазы ишиндән сонра һәмин гејдләри нәзәрдән кечирир, шакирдләрин орфографик вә орфоепик нормалара нә дәрәчәдә риајәт етдикләрини изләјирәм.

Молланәсрәддинчи шаирләр сатира вә сатирик образ һаггында

Заһирә САЛМАНОВА
С. М. Киров адына АДУ-нун досенти

Чәмијјәтин јарандығы, инсанын ичтимаи варлыг кими һагсызлыглара е'тираз етдији вахтдан әдаләти, мүтәрәгги мејлләри тәблиг едән, мүнафиҡләри, зәкарлығы, әдаләтсизлији тамчылајан сатираја еһтијач олмушдур. Биз сатиранын инкишаф тарихини нәзәрдән кечирсәк көрәрик ки, сатиранын илкин рүшејмләри әслиндә, шүурун инкишафы илә бағлыдыр. Јә'ни әмәк просесиндә формалашан инсан өз кәдәрини, еһтијачыны тәбии фәлакәтләрдән алдығы чисмани ағрысыны, тапдығы рузунун башгалары тәрәфиндән алынмасыны ачы сөзләрлә ифадә етмиш, нифрәтлә гаршыламышдыр ки, бунунла да инсанда сатирик һиссләр күчләнмишдир. «Гаргышлар вә сөјүшләр сатиранын илк дил материалы» (Т. Һачыјев) кими мејдана чыхмышдыр. Сонралар синифли чәмијјәтдә бәдии тәфәккүр инкишаф етдикчә әдаләтсизлијә гаршы кәскин е'тираз даһа да итиләнди. Зүлмә гаршы ачы, гәзәбли сөзләрин илк ичрачысы Низами өз јарадычылығында јери кәлдикчә, мүчәррәд шәкилдә олса да кәсәрли сөздән, истеһзалы чавабдан, ифшаедичи чыхышдан феодал-патриархал чәмијјәтин һагсызлыглары илә, дарғаларын [illegible]налығы илә, гадын [illegible]түнүн төрәтдији фачиәләрлә гаршылашаркән истифадә едирди.

Низаминин әсәрләриндәки гудурған хаганлардан наразылыг, чәмијјәти га[illegible]кајан һөкмдарлардан шикајәт мотиви, [illegible] мүчәррәд сатира вахт кетдикчә Фүзулинин «Шикајәтнамә»синдә рүшвәтхорлуғун ачыг ифшасына чеврилмишдир. Мә'лумдур ки, «Шикајәтнамә» Азәрбајчан әдәбијјатында «ичтимаи сатиранын илк нүмунәси» адландырылса да, әсл реалист сатира вә сатирик образ М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, Г. Б. Закир, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, Ә. Нәзми, Гәмкүсар, Мө'чүз кими сәнәткарларла бағлыдыр. Она көрә ки, сатира «кәрәк чәмијјәтдәки ајры-ајры јарамазлыглары ифша етдији заман, бу јарамазлыглары доғуран ичтимаи-тарихи көкләри дә охучуја нишан версин» (Н. А. Добролјубов).

Бүтүн бу тәләбләрин өһдәсиндән анчаг тәнгиди-реализм нүмајәндәләри лазымынча кәлә билдиләр. Демәли, романтизмдә мүчәррәд үнсүр формасында јаранан сатира вә сатирик образ, реализмдә һәјат һәгигәтини даһа дәриндән әкс етдирмиш, сатирик чәрәјан, мәктәб шәклинә дүшмүшдүр. Һәмчинин реалист әсәрләрдәки сатира мүһакимә васитәси кими бүтүн ијрәнч вә чиркаблары өзү ачыр, онлары төрәдән сәбәбләри дә өзү мејдана чыхарыр. Беләликлә дә демократизмә, дүзкүнлүјә вә принсипиаллыға хидмәт едән реалист сатира һәм ше'рдә, һәм дә нәср вә драматуркијада XIX әсрдән башлајараг инкишаф едир, тәкмилләшир, образлар системинин реаллығыны даһа инандырычылыгла әкс етдирирди. Бу һәгигәтдә, инандырычылыгда Молла Нәсрәддин күлүшү дә бөјүк рол ојнајыр.

XX әсрә гәдәр чәмијјәтә әнкәл мәнфиликләрә гаршы чеврилән сатира, әсрин әввәлләриндән даһа бир шәрәфли вәзифәјә ингилаби-демократик идеолокијаја хидмәт етмәјә, азадлыг һәрәкатынын образыны јаратмаға башлады. Биз буну өз сәләфләриндән мәфкурә, идеја үстүнлүјү илә фәргләнән Азәрбајчан дилли сатиранын бөјүк устады Сабирин әсәрләриндән, поезијада типләр галерејасы јарадан молланәсрәддинчи шаирләр — Ә. Нәзми, Ордубади, Гәмкүсар вә Мө'чүзүн сатираларындан өјрәнирик. Бу көркәмли сәнәткарлар дөврүн ајнасына чеврилмиш «Молла Нәсрәддин» журналынын сәснә сәс верәрәк кәскин сатирик ше'рләрилә гаракүруһчу гүввәләрә, инкишафы боғанлара һүчум едирдиләр. Өз талеләрини халгла бағлајан тәнгиди реалистләр чох кәркин вә мүрәккәб бир тарихи шәраитдә шүурлардакы дөјүшкәнлији, синифләр, групплар арасындакы кәскинләшән зиддијјәти, мәзлумла залымын тоггушмасыны чәкинмәдән јазырдылар. Она көрә ки, онлары да һагсызлыгларла долу заманә, мүһит өзү јетишдирмишди. Бу сәнәткарларын гәләмә алдығы мөвзулар да ичтимаи мәзмун дашыјыр, үмумин мәнафејини мүдафиә едән проблемләрә әсасланырды. Молланәсрәддинчи шаирләрин әсәрләринин идеја мәзмуну, образлар аләми, тарихи әһәмијјәти һаггында аз јазылмамышдыр.

Үмумијјәтлә, бу әсәрләрдә һансы мәсәләләр, һансы проблемләр илк онлар диггәти даһа чох чәлб едир? Оператывлик, дөврүн тәләбләринә вахтында чаваб, фактларын ән мүһүмүнү сечиб үмумиләшдирмәк.

Мә'лумдур ки, әсрин әввәлләриндә мүасир һәјатын тәләбләринин ән үмдәси маарифләнмәк, елмли, саваллы мүбариз кәнчләр јетишдирмәк иди. Анчаг бу јолла заманәнин нәбзини тутмағы бачаран, һагг вә әдаләт уғрунда дөјүшмәјә гадир олан инсанлар јетишә биләрди. Анчаг бу јолла мүһафизәкарлыг вә милли мәһдудлугдан, истисмар вә зүлмдән гуртармаг оларды. Мәһз она көрә дә, фанатизмин һөкм сүрдүјү бир дөврдә илк нөвбәдә чәмијјәт үзвләри арасында, аиләләрдә тәрбијә үсулуну дүзкүн гурмаг, мәктәбин, охумағын фајдасыны, дөврүн тәләби кими һәм мүһафизәкар фикирли ата-аналара, һәм дә јетишмәкдә олан кәнчлијә баша салмаг лазым иди. Бу јолда ән кәркин мүбаризә едән, ичтимаи-сијаси һадисәләрә ән фәал мүнасибәт бәсләјән дөјүшкән шаир Сабир олмушдур. Сабирә көрә чәмијјәтдә илк тәрбијә очағы аиләдир. Һәр бир аиләдә ата да, ана да, өвладынын тәрбијәсиндә мајака чеврилмәлидир. Бу чәһәтдән «Ата нәсиһәти», «Билмәм нә көрүбдүр, бизим оглан охумагдан?», «Сәрһесаб», «Ушагдыр», «Baһ! Бу имиш дәрси-үсули-чәдид?!» адлы сатиралар чох сәчијјәвидир. «Ата нәсиһәти» сатирасында чаһил, јенилијә нәфрәтлә бахан пис тәрбијәчи ата образы дөврүн гаракүруһчу гүввәләринин үмумиләшдирилмиш сурәти кими даһа ибрәтлидир.

Сабир чаһил атанын көрүшләрини, психолокијасыны ачмаг үчүн һеч бир заһири тәсвирдән истифадә етмир, онун дахилинә мүрачиәт едир.

Әсәрдән өјрәнирик ки, ингилабын тә'сирли далғалары, түғјаны бу көһнәпәрәст атаны да јырғаламыш, нараһатландырмышдыр. Лакин бу тип кечмишә мөһкәм телләрлә бағлыдыр. Онун мәнфур ганунларындан бәрк-бәрк јапышыб. Она көрә дә, о, јенилијә гаршы гүввәтләнмиш гәзәбинә сөјкәниб, һеч бир ојанышы, тәрәггини јахын бурахмыр. О, бүтүн варлығы илә елмин инсан организми үчүн зијанлы олмасындан данышыр. Саваллы адамлары «дәли» адландырыр. Лакин һәгигәтин галиб кәләчәјинә инанан Сабир беләләрилә мүбаризәдә халгдан гүввәт алыр, онун ағыл вә ирадәсинә, чәсарәтинә сөјкәнирди. Ше'рләриндә өзүнәмәхсус ифша үсулундан, типи данышдырмагдан, сатиралты мә'надан истифадә едән шаир, белә аталары, онлары јанлыш тәрбијә үсулларыны, да

вакар, чаһил, ишсиз, пешәсиз авара өвладларла бирликдә тәнгид едәркән бирбаша ачыг ифшадан истифадә едир. Сабир ејни мөвзу вә гајәјә хидмәт едән «Ушагларa» адлы сатирасында исә көстәрир ки, күчсүзләр, касыблар үчүн бәла олан бу азгын сахланылмыш чаһилләр сабаһ валидејнләринә дә ағ олур, онлара әл галдырырлар. Шаир бәләләринә гаршы даһа тә'сирли бир пријомдан истифадә едир. О, нә атаны тәнбеһ едир, нә дә өвлада ачыгланыр. Һеч кинајәдән дә истифадә етмир. Гәзәбини сојутмаг үчүн чаһил өвладын һәрәкәтинә бәраәт газандырыр. «Сөј агзына чүр'әтлә, чәкинмә һүнәриндән» (Сабир, Һопһопнамә, Јазычы, Бакы, 1980, сәһ. 48) демәклә дахили тәлатүмүнү сакитләшдирмәјә чалышыр.

Инкишафын, тәрәггинин кедишиндә бөјүк әһәмијјәт кәсб едән бу мөвзу Сабирин тә'сирилә јазан бүтүн поезија сәнәткарлары үчүн, о чүмләдән Ә. Нәзми јарадычылыгы үчүн дә характерикдир. О, нәинки мөвзу, һәтта әдәби форма јаратмагда да Сабирдән гидаланмыш, ондан өјрәнмишдир.

Бу барәдә Ф. Һүсејнов һаглы олараг јазыр ки, динин, керилик вә савадсызлыгын, гадын азадлыгынын әлејһинә јазылмыш сатиралар Сабирлә Әли Нәзми јарадычылыгы арасында шәкил вә мүндәричә јахынлыгына сәбәб олмушдур.

Демәли, Әли Нәзми дә Сабир кими илк нөвбәдә гаракүнлү Вәтәнини хилас етмәк үчүн савадлы инсанларын арзусунда иди.

Елм, һүнәрли бир чаван
Елмли гыз алар инан.
Гарт гочадыр сәнә галан
Елму әдәбли гыз кәрәк
Инчи сәдәфли гыз кәрәк!

(Әли Нәзми. Сечилмиш әсәрләри, Јазычы, Бакы, 1979, сәһ. 29).

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу арзудан илһамланан Әли Нәзми һәмишә никбин олмуш, иртича илә үз-үзә кәләндә белә, Сабир кими никбинлијини сахламыш, һәтта она архаланмышдыр. Мәһз она көрә дә шаир кәләчәјинә, сәадәтинә инам бәслиди ки, кәнчлији, хүсусилә гызларын елмә олан һәвәсини севинчлә тәрәннүм едирди. Бу бахымдан «Түрк гызына» ше'ри чох марагдыдыр. Әли Нәзми көрүрдү ки, маарифсизлик үзүндән әксәр гызларын һәјаты аһ-зарла кечир. Бу сәбәбдән гызларын бә'зиси аварачылыга, фал ачмага, гијбәтә дүчар олурлар. Белә вахтларда јаранмыш мөвлуд вәзијјәтә үсјан едән Әли Нәзми илк нөвбәдә гызларын өзләрини һәрәкәтә, гејрәтә чагырырды. Әсәри бүтөвлүкдә охудугда көрүрүк ки, шаир түрк (азәрбајчанлы—З. С.) гызынын кечдији фачиәли һәјаты һәртәрәфли тәсвир едир. Мә'лум олур ки, мин илләрдән бәри динин, мәсчидин, мүгәддәс китабларын кәрамәтиндән боғулан, изтираблар кечирән, әзилән түрк гадынларынын һүгугуну нәинки әр еви, һеч ата-ана да, гардаш да мүдафиә етмирди. Она көрә ки, дин тачирләри әсрләрдән бәри гадыны әглсиз е'лан етмиш, ону шејтан, иблис адландырмышды. Лакин әсәрин мәзмунундан ајдын олур ки, бу мүсибәтли күнләр архада галмышдыр. Шаир фәрәһ ичиндәдир. Онун севинчинә сәбәб өлкәдә гурулан Апрел ингилабыдыр. Шаир бөјүк севинчлә ингилаба бајаты дејир, Азәрбајчан гызларыны да, бу бајрамы тәбрик етмәјә чагырыр.

Кәлди, хилас ејләди
Тәк бөјүк Апрел сәни.
Верди учалмаг үчүн
Гырмызы бир пәр сана
Бир дә һүгуг, имтијаз
Әрлә бәрабәр сана
Апрели алгышла сән,
Кәнч ели алгышла сән!

(Јенә орада, сәһ. 276)

Гејд етмәк лазымдыр ки, Әли Нәзми елмин, маарифин тәблигиндә молланәсрәддинчи шаирләр ичәрисиндә хүсуси јер тутур. Мәһз бу сәбәбдәндир ки, Сабирин 1901-чи илдә јаздыгы «Гојма, кәлди» ше'риндәки әрә верилəркән чыр-чыр чыгыран балача гызчыгаз Әли Нәзминин 1913-чү илдә јаздыгы «Гыз вә дәдәси» сатирасында артыг инкишаф етмиш, охумаг үчүн үсјана галхмыш атасы илә үз-үзә кәлмишдир. Демәли, сатира инкишаф етдикчә сатирик образ да тәкмилләшир, сәвијјәсини, мөвгејини мөһкәмләдирди. «Гыз вә дәдәси» ше'риндәки Әсмәр дә ојанмыш Азәрбајчан гызларынын үмумиләшмиш образы кими артыг елмин маһијјәтини дәрк едир.

«Молла Нәсрәддин»ин поезија күнәши олан Сабир Ә. Гәмкүсар вә М. С. Ордубади кими он габагчыл гүввәләрин дә идеја-фәлсәфи ахтарышларына дүзкүн, ишыглы истигамәт верди. Бу барәдә Әзиз Мирәһмәдовун «Азәрбајчан Молла Нәсрәддини» монографијасында охујуруг: «Ч. Мәммәдгулузадә 1924-чү илдә «Коммунист» гәзетиндә гәләм достларына еһтирамыны ифадә едәрәк јазмышдыр: «Молла Нәсрәддин» тәк бир нәфәр мүәллифин әсәри дејил. «Молла Нәсрәддин» бир нечә мәним әзиз јолдашларымын гәләмләринин, әсәринин мәчмуәсидир ки, мән дә онларын анчаг ағсаггал јолдашыјам». Журналы вәрәгләркән көрүрүк ки, Ә. Гәмкүсар да, Ордубади дә елмин, маарифин инкишафы наминә дөврүн типик чәһәтләрини мүшаһидә вә сүзкәчдән кечириб Сабир кими објектив нәтичә чыхармышлар. Мәсәлән, Ордубадинин «Ханбачы» ше'риндәки әсрләрлә чадра алтында кизләнән гадынларын үмумиләшмиш образы Сабирин «Гојма, кәлди» ше'рилә мүәјјән мә'нада сәсләшир. Һәр ики сатира дөврүн мүһафизәкарлыгыны тәчәссүм етдирән Ханбачы вә Хандостулара мүрачиәтлә башлајыр. Лакин гајәләр вә сатирик тәсвирләр башгадыр. Сабирдә аз јашлы бир гыз ону әдә атан, гоча кишинин евинә сүрүјән Хандостулардан имдад диләјиб гуртулуша чан атырса, Ордубадинин «Ханбачысы»нда әксинә, әринин мәдәни чагырышына тәрс бахан, ојанышдан горхан, театр вә маарифин маһијјәтини анламајан бир гадынла растлашырыг. Лакин Ордубадинин «Бизим гыз» вә Сабирин «Билмәм нә көрүбдүр, бизим оглан охумагдан?» сатираларындакы мәгсәд вә идеја гоһумлугу даһа чох јахындыр. Сатираларын илк мисралары ејни ифадә вә сөзләрлә башлајыр, һәр ики сатирада чәһаләтпәрәст валидејнләр охумага чан атан өвладларыны тәһсилдән јајындырмаг үчүн дәриндән чыхырлар, елм очагларыны, мәктәби нүмсузлугда, әхлагсызлыгда, динсизликдә тәгсирләндириб кәнчләрин гаршысына кечилмәз сәд чәкмәјә чалышырларса да әлач олмур. Јенилик көһнәлијә галиб кәлмәкдәдир. Мәсәлән,

Билмәм нә көрүбдүр бизим оглан
охумагдан?!
Дәнк олду гулагым!
(Сабир).

Билмәм нә көрүб мәктәби-ирфанда
бизим гыз,
Тәһсили-әдәб, дәрси-дәбистанда
бизим гыз.
(Ордубади)

Көрүндүјү кими, дөврүн бүтүн зијалылары, молланәсрәддинчиләр керилијә, елми һәгарәт сајанлара гаршы дурмадан мүбаризә едир, Сабирин мүтәрәгги ән'әнәләринә садиг галырлар. Бу шаирләр бири дикәринин тә'сирилә јазсалар да, араларында јарадычылыг тәкрарчылыгы јохдур. Һәрәсинин өз дејим тәрзи, өз сөзү, өз үслубу вар. Мәсәлән, Әли Нәзми Сабирдән фәргли олараг, сатираларында даһа чох елмә һәвәс көстәрән кәнчләрин образыны јарадыр, кәнчләрин инкишафына манe олан валидејнләрин дилиндә јалвар-јахар, ширин вә'дләр ифадә едән сөзләрдән бол-бол истифадә едир. Һәмчинин онун әсәрләриндәки валидејнләр дә Сабирин ата-аналарындан фәргләнирләр. Онлар јенилијин кәлишиндән даһа чох горхурлар, хофлудурлар, сәксәкәлидирләр. М. С. Ордубади исә фагыр, шикајәтчил гызлара нисбәтән, чадукар, ара дүзәлдән, гијбәтчил, сөзбаз, фырылдагчы гадын образларынын симасыны даһа ибрәтли јарадыр. Бунунла да о, Әли Нәзмидән фәргләнир.

Бүтүн бунлардан башга, биз Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндән өјрәнирик ки, чәнубда көһнә гурулушу вә әски ән'әнәләри гырмaнчлајан Мө'чүз дә XX әсрин гүдрәтли «Молла Нәсрәддин» журналындан вә дөјүшкән Сабириндән бәһрәләнмишдир. Сабирин јарадычылыгына хас олан демократик руһ, садәлик вә тәбиилик «Мән халгымы Сабир кими ојадачағам» (Мирзә Әли Мө'чүз, Әсәрләри, Јазычы, Бакы, 1982, сәһ. 7) дејән Мө'чүзүн поезијасы үчүн дә сәчијјәвидир. Мәһз бу сәчијјәвилијә көрә Мө'чүз Сабир кими сәнәтдә, һәјатда, инсанлар арасында санбаллы, типик образлар јаратды, онларын мәишәт мәсәләләринин реалист планда тәсвир етди. Мө'чүз дә бу керилијин әсас сәбәбләриндән бирини маарифсизлик, мәктәбсизликдә көрүрдү. О, схоластик тә'лим үсулуну јох, јенилији тәблиғ едән мәктәб арзусунда иди. Биз «Гызлар» адлы ше'рдә күл әтирли, күл үзлү гызларын елмсизлијиндән үсјан едән, чәкдији һәсрәтини бәдии суала чевирән шаирин сәсини ешидирик:

Чәмалин һәр заман ајинәдә тәзјин
едәр өврәт

Нечин әхлагини етмәз мүәјјән
елм илә гызлар?

(Мирзә Әли Мө'чүз. Әсәрләри, Јазычы, Бакы, 1982, сәһ. 122).

Үмумијјәтлә, Мө'чүзүн маарифә һәср олунмуш ше'рләриндә аналар мүхтәлиф характерлидир. Бунлардан бә'зиләри гызлары мәктәбдән чәкиндирирсә, дикәрләри елм вә саваады үстүн тутурлар. «Огул вә ана»да олдугу кими. Бурада елмин мәнфәәтини јаваш-јаваш дәрк едән ананын үмумиләшмиш сурәтини көрүрүк. Ананын мүтәрәгги фикирләри чаһил, надан огулун мәктәбә е'тиразларында чатдырылыр. Шаир «Охумаг јорду мәни, чатдады бејним, а бачы» дејән типләри өз дилләрилә ифша етмәји үстүн тутур.

Нә гојуб кисәсинә елм охујанлар,
ај ана?
О мүәллим ки, верир дәрс мәнә
сүбһү мәса
Мин мүсибәтлә салыр чијнинә бир
көһнә әба.

(Јенә орада, сәһ. 124).

«Еј гыз», «Бачылар», «Јаз сөзүн» ше'рләриндә дә Мө'чүзү милләтинин савадланмасы үчүн мүбаризә едән шаир кими таныјырыг. Шаир бу әсәрләрдә гаранлыгда кизләнәнләрин дејил, әксинә, халгы ишыга чагыранларын үмумиләшмиш образыны јаратмышдыр. Маарифпәрвәрләрин, јени дүнјакөрүшлү инсанларын, халгын тәрәггиси, ојанышы үчүн чалышанларын образыны өз сурәтиндә вермишдир. Бу әсәрләрдә мүтәрәгги зијалыларын гыз вә кәлинләрә мүрачиәти каһ нәсиһәтамиз, каһ һикмәтли, каһ да бәдии донда чатдырылыр. Мө'чүзүн һәјатындан мә'лумдур ки, шаир өмүр баһарынын 10 илини Истамбулда кечирмиш, анчаг ингилаблар дөврүндә вәтәнинә гајытмышдыр. Вәтәнинә бөјүк үмидлә гајыдан шаирин илк андан чәһаләтпәрәстләр кар вә лал олмага чагырмышса да, сә'јләри нәтичәсиз галмышдыр.

Чүн јетишдим вәтәнә «ачма
даһаныны» дедиләр
«Динмә, данышма вә тәрпәтмә
зәбаныны» дедиләр.

(Јенә орада, сәһ. 76).

Бу бејтдә дә Сабир ше'ринин ојнаглыгы, ахычылыгы дујулур, идеја, мөвзу јахынлыгы һисс олунур. Сабирә «динмә», «көрмә», «данышма», «бир сөз ешитмә», «ганма» («Суал-чаваб») дејән иртичачылар, Мө'чүзә дә «кар бу чүр етмәјәсән, чохду зијаны» дејирләр. Беләликлә, Мө'чүз Сабирин һарајына чох узагдан сәс версә дә, онун мәсләкинә, үслубуна јахындан, гәлбән баглы олмушдур. Она көрә ки, талечә ујгун олан һәр ики шаир гаракүруһчулара гаршы да ејни мөвгедән атәш ачмыш, һәтта Мө'чүз Сабирин тә'сирилә онун ше'рләринә нәзирәләр дә јазмышдыр. Онларын тәнгид манераларында да охшарлыг вар. Лакин һәр ики әсәрдә гајә дә, мөвзу да гоһумдур. Мәзмундан һисс олунур ки, һәр ики шаири сыхан, данышмага гојмајан гаракүруһчу гүввәләрдир.

Мүхтәсәр шәкилдә гејд олунанлардан көрүндүјү кими, XX әср Азәрбајчан сатирик ше'ринин ифтихары олан Сабир, Нәзми, Гәмкүсар, Ордубади, Мө'чүз јарадычылыгындакы елм, савад, мәктәб, мааариф мөвзусу «Молла Нәсрәддин» журналынын гидасы, әсас материалы олмушдур. Бу мөвзу илә поезија сәнәткарларымыз һәм халгымызын мүбаризә мејлини, тәрәггијә, ишыга чан атмасыны, һәм дә онлара манe олан гаракүруһчу гүввәләрин образыны усталыгла јаратмыш, чаһил валидејнләрин мүһафизәкарлыгыны ифша етмиш, онлара сатира илә, кинајә илә күлмүшләр.

Бу күн мәктәб вә савад мәсәләси гадын вә гызларымызын тә'лим-тәрбијәсиндә јенә дә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Елмә чан атан Азәрбајчан гызларынын кечдији мәшәггәтли јоллары, онларын фачиәләрини, һүгугсузлугуну арадан галдырмаг уғрунда мүбаризә едән сөз усталарынын, сәнәткарларын јаратдыгы әсәрләрдә өз әксини нечә тапмасыны орта мәктәб шакирдләринин билмәси лазымдыр. Мәктәбдә молланәсрәддинчиләр, хүсусән гадын һүгугсузлугу, тәһсил, тәрбијә вә с. мөвзуларда мә'лумат верилләркән, мүәллимләрин јазылан бу материалдан истифадә етмәсини фајдалы һесаб едирик.

Сәсли чалышмалар

Аллаһверән НӘЗӘРОВ
Ләнкәран рајону, Һавзава кәнд мәктәбинин мүәллими

Дилимизин тәдрисиндә сәсләндирилмиш чалышмалардан (СЧ) истифадәнин вахты чохдан чатмышдыр. [illegible] һәм техники, һәм дә дидактик имканлары кенишдир. Бу типли чалышмалар Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә өзүнә лајигли јер тута биләр. Лакин һәмин чалышмалар о заман јахшы сәмәрә верә биләр ки, онун методикасы ишләниб һазырлансын вә мүәллимләри тәкмилләшдирмә курсларында бу методиканын нәзәријјә вә практикасына дәриндән јијәләнсинләр.

Ешитмә каналы үчүн верилән информасијанын шакирдләрә чатдырылмасы һазыркы шәраитдә олдугча асандыр. Бу ишдә елми-техники тәрәггинин јаратдыгы имканлар (ТТВ) «...тә'лим вә тәрбијә просесиндә шакирдләрин тәфәккүрүнү мүвәффәгијјәтлә инкишаф етдирир, јарадычылыг габилијјәтләрини фәаллашдырыр, мәшгәләләрә марагыны артырыр» (Г. В. Карпов, В. А. Романин. Техническије средства обученија. М., Просвешшеније, 1979, сәһ. 3).

Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә СЧ-дән мүхтәлиф мәгсәдләрлә истифадә олуна биләр. Бу чалышмалар сәсләндирилмәсинә көрә 2 група ајрылыр:

1) магнитофонла ичра едилән чалышмалар;

2) фонохрестоматијадан истифадә едиләрәк ичра едилән чалышмалар.

Мәктәбләримиздә Азәрбајчан әдәбијјаты фонохрестоматијасы (4—10-чу синифләр үчүн) вар. Һәмин граммофон јазылары республикамызын көркәмли сөз усталарынын ифасында вала көчүрүлмүшдүр. Бәдии гираәт вә орфоепик чалышмалар үчүн фонохрестоматија кениш вә јени имканлар јарадыр. Фонохрестоматијанын һәм дә Азәрбајчан дили дәрсләриндә сәсләндирилмәси фәнләрарасы әлагәнин идеја вә принсипләринә ујгундур. Дикәр тәрәфдән, Азәрбајчан дили тәдриси просесиндә фонохрестоматијадан истифадә чанлы дилимиз үзәриндә гурулмуш јени дәркетмә формаларындан истифадәјә реал педагожи шәраит јарадыр.

Бунунла белә, магнитофон јазылары өз «левиклији» вә «динамиклији» илә тәдрис просесиндә граммофон јазыларындан [illegible] методик бахымдан үстүндүр.

Сәсләндирилмәк үчүн дидактик материаллар габагчадан һазырланыр. Һәмин нүмунәләр һәм рабитәли, һәм дә «рабитәсиз мәтнләрдән» ибарәт ола [illegible] «рабитәсиз мәтнләр» даһа еффективдир, чүнки бу типли материаллар үчүн мәгсәдәујгун чүмләләр сечилир вә истәнилән гајданы онун үзәриндә ичра етмәјә там имкан јарадыр.

VII синиф үчүн тәртиб олунан ашағыдакы чалышмалара диггәт јетирәк.

Чалышма 1. Ешидәчәјиниз сөзләри јазын, һансы сантин узун тәләффүз олундугуну изаһ един.

Даирә, ганун, саһил, Адил, Ариф, Мәтанәт, Сабир, алим, Агил...

Чалышма имла формасында диктә едилир. Шакирдләр сөзләри јазандан сонра фикри әмәлијјат башланыр вә чалышма јеринә јетирилир.

Чалышма 2. Верилмиш парчаны динләјин, фе'лләри сечиб јазын.

1. Ахытдым алнымын инчи тәрини,
Јанмадым өмрүмүн ики илинә;
Русија ше'ринин шаһ әсәрини
Чевирдим Вагифин ше'р дилинә.
(С. Вургун.)

Чалышма 3. Динләјин, фе'ли сифәтләри тапыб јазын.

1. Еј сәадәт дүнјасынын чәбһә
көрмүш пәһләваны!
2. Көрдүн бизим тарлаларда сусуз
галмыш һәр сүнбүлү,
Көрдүн әкин јерләриндә тез-тез
сынан агач хышы.
(С. Вургун.)
3. Дөјүшән инсанлар, ајрылан
јоллар,
О ганлы күнләрдән бир
јадикардыр.
(С. Вургун.)

*Тапдыгыныз фе'ли сифәтләрдән икисини морфоложи тәһлил един.

Чалышма 4. Динләјәчәјиниз чүмләләрдә мәсдәрләри тапыб јазын. Онлардан бирини морфоложи тәһлил един.

Scanned with
MOBILE SCANNER

1. Јашамаг јанмагдыр, јанасан кәрәк. (Б. Ваһабзадә.) 2. Һәр бир пионер јахшы охумағы бачармалыдыр. 3. Мәктәбин дахили интизам гајдаларына әмәл етмәк һәр бир мәктәблинин борчудур.

2, 3, 4-чү чалышмаларын һәр бири ичра едиләркән бир нечә дәфә сәсләндирилир. Биринчи сәсләнмә танышлыг мәгсәдилә апарылыр. Мәтн динләнилир, мүвафиг гајда хатырланыр; ешитмә органлары јаддаш механизми илә бирләшир. Шакирд нәзәри билијини практикаја тәтбиг етмәјә һазырлашыр. Бу заман мәтн јенидән динләнилир вә шакирдләр фикри әмәлијјатын ичра мәрһәләсинә дахил олурлар. Нәһајәт, үчүнчү динләмәдә тәләб олунан дил факты үзәриндә ичра әмәлијјаты апарылыр.

Чалышманын ичрасы һәм фәрди, һәм дә коллектив јохланылыр. Фәрди јохламанын өзү дә коллектив ишлә сона чатыр. Јохламаны ики јолла апармаг јахшы нәтичә верир:

1. Чалышманы дүзкүн ичра едән шакирдләрдән биринин јазысы јохланылыр. Дүзкүн ичра формасы графопројекторла лөвһәдә ишыгландырылыр. Галан шакирдләр бунун әсасында јазыларыны јохлајыр вә дүзәлишләр апарырлар. Беләликлә, көрмә әмәлијјаты, ишин сон нәтичәси кими, процеси тамамлајыр.

2. Чалышманы дүзкүн ичра едән шакирдләр тәләб олунан дил фактыны (чүмләләри вә ја сөзү, ифадәни) бир-бир охујур, сәһвләрә јол верәнләр мүвафиг дүзәлиш апарырлар. Әмәлијјат ешитмә вә ја јаддаш механизминин иштиракы илә сона чатыр.

Дејиләнләрдән белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, бу типли чалышмаларын структуру: 1) ешитмә каналы — јаддаш механизми — көрмә каналы вә 2) ешитмә каналы — јаддаш механизми — ешитмә каналы шәклиндәдир.

Ешитмә каналы, јаддаш механизми вә көрмә каналы арасындакы биоложи вә психоложи әлагәләри диггәт мәркәзиндә сахламадан мүвәффәгијјәт әлдә етмәк олмаз. Ахы мүәллим синифдә шакирдләрин дујғу органларына тә'сир көстәрир. Шакирдин көрмә вә ешитмә анализаторлары чохлу информасија илә гаршылашыр. Анализаторлар мүхтәлиф шакирдләрдә ајры-ајры тәзаһүр формасына малик олур. Бир шакирд информасијаны ешитмә сигналлары васитәсилә даһа јахшы дәрк едир, дикәри көрмә сигналларына даһа чох һәссасдыр. Үчүнчүләрдә исә синхрон дәркетмә үстүнлүјү олур. Елә бәлкә дә бу хүсусијјәтләрин нәзәрә алынмасы үчүн јаранмыш јени имканлар ТТВ-нин тәдрис процесиндә тәтбигинин зәруријјәт кими гаршыја гојур.

ТТВ-дән истифадә заманы шакирдин нәзәри һазырлығы хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Бу, СЧ-нин ичрасы үчүн даһа зәруридир, чүнки ән'әнәви үсулла чалышма ичра едәркән дәрслик шакирдин әлиндә олур вә о, истәдији кими ондан истифадә едир. Лакин СЧ үзәриндә иш процесиндә шакирдин белә бир имканы олмур. Демәли, о, нәзәри чәһәтдән елә сәвијјәдә олмалыдыр ки, информасијаны дил фактлары бахымындан тәһлил едә билсин.

Сәс анализаторлары васитәсилә сәсләндирилмиш материалдан истифадә едилән дәрсин мәрһәләләри белә тәсәввүр едилә биләр; мүәллимин кириш сөһбәти, јазынын динләнилмәси, динләнилән материалын мәнимсәнилмәси, һәмин материал үзәриндә шакирдин практик иши. Бунлар шакирдә јанашмагда, тә'лим процесини дүзкүн гурмагда мүәллимдән психолог инчәлији тәләб едир.

Сәсләндирилмиш дидактик материалларын өз маһијјәти, ичра формасы вар. Онлар конкрет мәгсәдә хидмәт едир. Бу чалышмалары ашағыдакы кими груплашдырмаг олар.

1. Көрмәдән тәчрид едилмиш динләмә. Бу типли дидактик материалларын ичрасы ешитмә илә башланыр, онунла да сона чатыр. IV синифдә ичра едилән чалышмаја диггәт јетирәк.

1. Мәтни јазын. Икинчи дәрәчәли үзвләрин иштирак едиб-етмәмәсинә көрә чүмләләрин нөвүнү мүәјјән един: мүхтәсәрдир, јохса кениш? Баш үзвләрин алтындан хәтт чәкин.

Ленин кәлди. О, өзү илә бәрабәр гурултајымыза бөјүк бир һәјат кәтирди. Ленин данышырды. Онун ширин сөһбәти индидә јадымдан чыхмыр.

Чалышма ичра олунандан сонра һәр чүмлә бир шакирдә охутдурулур. Чүмләнин нөвү ајдынлашдырылыр, баш үзвләр тапылыр. Бурада фәрди ишдән коллектив ишә доғру һәрәкәт принсипи әсас көтүрүлүр. Бу исә шакирдләрин јарадычылыг габилијјәтләрини инкишаф етдирир, онлары мүстәгил әгли фәалијјәтә һазырлајыр.

2. Көрмәјә синхрон вә диахрон јанашмагла тәшкил едилмиш динләмә. Азәрбајчан дили тә'лиминдә синхрон јолла верилән информасијанын тә'сир даирәси даһа күчлү олур. Бурада көрмә вә ешитмәни фикри әмәлијјат тамамлајыр. Шакирд һафизәсиндә чанландырдығыны екранда көрүр. Графопројекторун лентинә лазыми дил факты јазылыр, екрана көчүрүлүр вә магнитофонла синхронлашдырылыр. Беләликлә, акустика визуал информасијаны тамамлајыр. Бу, шакирдин дүшүнмә габилијјәтини артырыр, материалын дәрк олунмасыны асанлашдырыр, һафизәдә möһкәмләнмәсини күчләндирир.

VII синифдә о, бу, әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалардан сонра веркүлүн ишләнмәсинә аид ашағыдакы чалышма ичра олунур.

Чалышма 1. Чүмләләри көчүрүн, о, бу әвәзликләриндән сонра веркүлүн лазым олуб-олмамасыны мүәјјәнләшдирин. Мүбтәдалары тапын.

1) О мәктубу јаздырды. 2) О учуша һазырлашыр. 3) Бу онун үчүн әзиз һәдијјә иди. 4) Бу дондуручу гыш, бу сәрт сојуг онлар үчүн ә'јләнчәдән башга бир шеј дејилди.

3. Еталона јахынлашма, јамсыламаг үчүн сәсләндирилмиш материалларын динләнилмәси.

Шакирдин дүзкүн әдәби тәләффүз вә интонасија вәрдишләринә јијәләнмәсиндә јамсыламанын хүсуси әһәмијјәти вар. Бу процесдә о, ејни заманда, мүхтәлиф грамматик лексик әмәлијјатлары јеринә јетирир. Мәсәлән, V синифдә С. Вургунун «Азәрбајчан» ше'ри тәдрис олунур. Граммофон јазысы әдәбијјат дәрсиндә динләнилир. Илк динләмәдән сонра шакирдләр оху процесиндә мүвафиг тәләффүз нормаларына рија јәт етмәјә чалышырлар.

Азәрбајчан дили дәрсиндә һәмин материал јенидән динләнилир. Бу заман онлар тәләффүз нормаларыны көзләмәклә јанашы, мәнсубијјәт шәкилчили сөзләри сечиб јазырлар: **јурдум, јувам, мәсканым, анам, елим, күнүм, обам, сачларыма, дағларын, әрпәјин, кечмишин, јашын** вә с.

Беләликлә, бурада һәм фәнләрарасы әлагә јараныр, һәм дә шакирдләрин мүәјјән дил фактларыны сечиб ашкара чыхарма бачарығы јохланылыр.

4. Јадда сахламаг үчүн нәзәрдә тутулан сәсләндирилмиш материалларын динләнилмәси. Бу чүр материаллара мүхтәлиф орфографик гајдаларла әлагәдар дүшүндүрүчү чалышмалар дахилдир.

VI синифдә РНИ илә әлагәдар ашағыдакы мәтн динләнилир:

Лимонун әсл Вәтәни Асијанын чәнуб-шәрг рајонларыдыр. Бурада лимон ағачлары гәдимдән бечәрилир. Бу ағач Асијадан Чәнуби Авропаја, һәмчинин Американа да јајылмышдыр. Һазырда Италија вә Испанијада лимон плантасијалары салынмышдыр. Республикамызда Лөнкәран, Астара вә с. рајонларда лимончулуг инкишаф етдирилир. Лимон мејвәсинин јахшыларыны сатыша көндәрир, там јетишмәјәнләриндән лимон туршусу чәкилир, һәддиндән артыг јетишәнләриндән ефир јағы алырлар. Лимонда 0,0%-ә гәдәр лимон туршусу вар ки, бундан да тәбабәтдә кениш истифадә олунур.

Изаһат иши апарылыр, мәтн јенидән динләниләрәк мөһкәмләндирилир. Сонра «Бизим лимон ағачымыз», «Совхозун лимон саһәсиндә» мөвзуларындан бири үзрә ева иншa јазы вермәк олар.

5. Фикри әмәлијјатлар апармаг, мүһакирәләр кечирмәк мәгсәдилә сәсләнән дидактик материалларын динләнилмәси.

Бу чүр чалышмаларда 3 мәгсәд гаршыја гојулур: 1) кечилән гајда әсасында мүәјјән әмәлијјаты јеринә јетирмәк; 2) һәмин гајданын ичрасы процесиндә сәсләндирилмиш материалы (елми мә'луматы) дәрк етмәк вә она ујғун фактлары мејдана чыхармаг; 3) дүзкүн әдәби тәләффүз вә интонасија вәрдишләри јаратмаг.

Бу чүр СЧ-нин ичрасы нәтичәсиндә шакирд кечилән гајданы хатырлајаркән өјрәндији јени елми мә'луматы, һәмин мә'луматы хатырлајаркән гајданы јадына салыр.

VI синиф үчүн тәртиб олунмуш «Азәрбајчан дилиндән дидактик материаллар» китабында 67, 68, 69, 71, 72 №-ли чалышмалар бу чәһәтдән чох сәчијјәвидир. Һәмин чалышмаларын тәләбинә көрә мүәјјән грамматик гајданы ичра етмәклә јанашы, мәтнин көчүрүлмәси дә тәләб олунур. Бу, фикримизчә, карточка системи үчүн дә чәтинлик төрәдир. Чүнки шакирд һәмин мәтнләрин көчүрүлмәси үчүн хејли вахт сәрф етмәлидир. Зәиф шакирдләр исә онун өһдәсиндән кәлә билмирләр. Бу чүр чалышмаларын

магнитофон јазысы кими динләнилмәси вахта гәнаәт етмәјә имкан верир.

6. Чалышма кими истифадә едиләҹәк дикәр форма вә мәзмунда сәсләнән материалларын динләнилмәси. Бу група дахил олан чалышмалар ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) фонетик, 2) лексик, 3) грамматик, 4) орфографик, 5) орфоепик вә с. Һәмин новләрин һәр бириндән дә мүхтәлиф груп јаранып. Һәр бир бөлмәнин тәдриси просесиндә мүхтәлиф новлу чалышмалар мејдана чыхыр ки, бу да Азәрбајҹан дилиндә СЧ-нин новрәнкәрәнклијини көзләримиз гаршысында ҹанландырыр.

Фонетик чалышмалар

1. Ешитдијиниз сөзләри фәргләндирән сәсләри көстәрин.

Дил, бил, лил; күл, кол, кол; он, он, ун; бел, сел, тел; гол, кол, јол; мән, сән, дән.

2. Гоша саитли сөзләри диггәтлә динләјин вә дүзкүн шәкилдә јазын.

Ҹамаат, тәбиәт, мәәттәл, тәәссүф, тәәҹҹүб.

Лексик чалышмалар.

1. Ешитдијиниз омонимләри јазын вә ҹүмләләрдә ишләдин.

Тон, газ, чај, арзу, үзмәк, мүрәккәб.

2. Ешитдијиниз синонимләри јазын вә ҹүмләләрдә ишләдин.

Јекә, бөјүк, ири; силмәк, тәмизләмәк; фырланды, долланды, довра вурду, һорланди

3. Верилмиш антонимләри ҹүмләләрдә ишләдин.

Газа-коһна, алчаг-һүндүр, гоҹа-ҹаван, гыса-узун, хәстә-сағлам.

Грамматик чалышмалар.

1. Ешитдијиниз ҹүмләләри јазын вә сөз бирләшмәләринин алтындан хәтт чәкин.

1) Бөјүк адамлары әлин гәри јүксәлтмишдир. 2) Онлар һәјатын кәзәллијини зәһмәтдә көрмүшләр. 3) Инсанын һәјатыны мә'налы едән әмәкдир. 4) Әмәк адамлары һәмишә һөрмәтлә гаршыланмышлар.

2. Ҹүмләләри јазын, мүрәккәб зәрфләрин алтындан хәтт чәкин.

1) Кечәдән чох кечди, гонаг кәләнләр, галхыб дағылышды бир-бир, ики-бир. (С. Вурғун.) 2) Онун үзү бирдән-бирә тутгунлашды. 3) Нуријјә ханым стансијадан ај-ајда кәлирди.

Орфографик вә орфоепик чалышмалар.

Орфографик вә орфоепик чалышмалар ајры-ајры хүсусијјәтләрә маликдир. Лакин онларын бир-бири илә гырылмаз әлагәсини нәзәрә алараг, нүмунәләри бирликдә веририк. Әслиндә, дүзкүн әдәби тәләффүздә дүзкүн орфографик норма, әксинә, дәгиг орфографик нормада дүзкүн әдәби тәләффүзә әсасланырыг. Мәсәлән, мүәллим сөзүнүн дүзкүн дејилишини шакирдә өјрәтмәк үчүн сөзүн дүзкүн јазылыш формасыны она көстәрмәлидир; демәлијик ки, мүәллим график формасында јазылан бу сөз м[ә:]ллим шәклиндә дејилир.

1. Ешитдијиниз сөзләри дүзкүн шәкилдә јазын.

ишләјир—(ишләјир)
сәсләјир—(сәсләјир)
ағлыјыр—(ағлајыр)
көзләјүр—(көзләјир)
бағлыјыр—(бағлајыр)
сулујур—(сулајыр)

2. Ашағыдакы кими тәләффүз едилән сөзләри дүзкүн шәкилдә јазын.

[мә:ллим], [мә:јјән], [мә:лнчә], [мә:вин], [сә:дәт], [нә:лијәт], [фә:лијәт].

3) Ешитдијиниз сөзләри дүзкүн шәкилдә јазын.

п[ијә]нер, т[ијә]тр, п[ије]ма, с[ија]нс, стад[јо]н, матер[ја]л, рад[јо].

Беләликлә, ајдын олур ки, Азәрбајҹан дилинин тәдриси просесиндә магнитофон јазылары бөјүк имканлара маликдир. Магнитофонун көмәклији илә синфә тәзә, күндәлик һәјатла бағлы тәдрис материаллары кәтирмәк олур ки, бунлар дәрсликдә өз әксини тапа билмир. Магнитофонла иҹра едилән мүхтәлиф типли чалышмалар, тә'лимин мүасирлијини тә'мин едир. Бу, мәктәбин гаршысында дуран мүһүм мәсәләләрдән биридир.

Мәктәблиләрин ССРИ халгларынын достлугу руһунда тәрбијә едилмәси

Сәдагәт МУСТАФАЈЕВА
Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

VIII—IX синифләрдә шакирдләр совет әдәбијјаты нүмунәләри өјрәнирләр. Амма бу синифләрдә «Совет әдәбијјаты үзрә сөһбәтләр» үчүн VIII синифдә 6, IX синифдә 8 саат олмагла ҹәми 14 саат вахт ајрылмышдыр.

Програмда бу саатлар мүхтәлиф мөвзулар үчүн бөлүнмүш, о ҹүмләдән, һәр ики синифдә «ССРИ халглары әдәбијјатындан нүмунәләр»лә танышлыға ҹәми 4 саат вахт нәзәрдә тутулмушдур. Һәмин саатлардан мәктәблиләри ССРИ халгларынын әдәбијјаты илә мүәјјән гәдәр таныш етмәк, онларда бу әдәбијјата мараг ојатмаг мәгсәдилә истифадә етмәк фајдалыдыр.

VIII синифдә програмын тәләбинә үјғун олараг Н. Тихонов, К. Симонов, М. Турсунзадәнин ше'рләри, Ч. Ајтматовун «Ҹәмилә» вә Н. Думбадзенин «Мән, нәнәм, Илико вә Илларион» әсәрләри һаггында мәктәблиләрә мә'лумат вермәк нәзәрдә тутулур.

Биринҹи саатда мүәллим «ССРИ халгларынын поезијасы» мөвзусунда сөһбәт ачмалы, адлары чәкилән шаирләр һаггында гыса биографик мә'лумат вермәлидир. П. Хәлиловун «ССРИ халглары әдәбијјаты» (1 ч, Бакы, 1980) китабындан вә јарадыҹылығы өјрәнилән јазычы вә шаирләрин Азәрбајҹан дилиндә чап едилмиш әсәрләриндән јазылмыш «он сөз»дән истифадә етмәк олар. Чүнки нә VIII синфин әдәбијјат дәрслијиндә, нә дә мүнтәхәбатда бу мөвзу илә әлагәдар мә'лумат јохдур.

Сөһбәт заманы мүәллим шакирдләрә ашағы синифләрдә өјрәндикләри ССРИ халглары әдәбијјатындан нүмунәләри — В. Катајевин «Алај оғлу» (IV синиф), М. J. Лермонтовун «Гафгаз», И. С. Тургеневин «Муму» (V синиф), А. С. Пушкинин «Гафгаз», Т. Г. Шевченконун «Вәсијјәт», М. Горкинин «Охумаг һекајәси», Б. Полевојун «Әсл инсан һаггында повест» (VI синиф), В. В. Мајаковскинин «Совет паспорту», А. Фадејевин «Кәнҹ гвардија» (VII синиф) вә синифдәнхариҹ оху материалы кими таныш олдуглары бир сыра дикәр әсәрләри хатырладыр.

Даһа сонра мүәллим Н. [illegible], К. Си[illegible], [illegible]үнзадәнин јара[illegible] [illegible]үн характерик олан ҹәһәтләрдән данышыр, онларын бөјүк шаиримиз С. Вурғунла достлуғундан сөһбәт ачыр, С. Вурғун һаггында хатирәләрдән [illegible] (Бах: Мән ел [illegible], Бакы, «Көнчлик», 1984) охујур.

Сонра шакирдләрин арзусу илә һәр шаирин бир ше'ри нүмунә кими охунуб тәһлил едилир.

Мәсәлән, габагчыл әдәбијјат мүәллимләриндән Ш. Мәммәдова (Бакы, 240 №-ли мәктәб) һәмин шаирләрин јарадыҹылығы үчүн характерик олан бир сыра мөвзулардан сөһбәт ачыр, әсәрләринин адыны чәкир, Азәрбајҹан әдәбијјатында да һәмин мөвзунун ишләнилмәсиндән нүмунәләр кәтириб, әдәбијјатларымыз арасындакы јахынлығы әсасландырыр. Сонра Н. Тихоновун «Перекоп», К. Симоновун «Ағ сачлы ушаг», М. Турсунзадәнин «Ана данышыр» ше'рләринин адларыны чәкәрәк сөјләјир ки, онлары ваһид бир мөвзу бирләшдирир: мүһарибә мөвзусу.

Мүәллим сөјләјир ки, Вәтәнимизин ағыр күнләриндә онун әли силаһ тутан бүтүн övладлары дүшмәнә гаршы мүбаризәјә галхдылар. Шаирләримиз, јазычыларымыз да «Билсин ана торпаг, ешитсин Вәтән, мүсәлләһ әскәрәм мән дә бу күндән» — дејәрәк, гәләмләрини сүнкүјә чевирдиләр.

Совет әдәбијјатынын бүтүн нүмајәндәләри нифрәтлә долу сатирләрини күллә кими дүшмәнин башына јағдырдылар.

Адларыны чәкдијимиз ше'рләр дә бу габилдәндир. Николај Тихоновун «Перекоп» (бах: «Гардашлыг чәләнки», Бакы, 1982, сәһ. 55) ше'риндә дөјүш сәһнәләринин тәсвири верилмишдир:

Дириләр јүјүрүрләр
Өләнләр јыхылмамыш
Һәлә бир аддым атыр. Аддым.
Јалныз ирәли!

Һөкм едән нә күлләдир, нә гумбара,
нә сәрт гыш.
Һөкм: чәкилмәмәли бирчә гарыш да
кери!

Ҝимләр бахыр архадан?
Көзү јолда галанлар,
Бөјүклардән даһа чох бәла чәкән
балалар,
Хәрабазар шәһәрләр, дагым-дагым
галалар,
Сусуз, одсуз-очагсыз, виранә,
бош јувалар.

Бурада санки шаир рәссам кими дөјүшән әскәрләри тәсвир едир. Мүәллим мөвзу илә әлагәдар сәһифә А. Пластовун «Бурдан фашист учмушдур» шәклинин репродуксијасыны кәтирир. Бу, ше'рин тә'сир күчүнү даһа да артырыр.

К. Симоновун «Аг сачлы ушаг» (бах: «Гардашлыг чәләнки», Бакы, 1982, сәһ. 59) ше'риндә дөјүш сәһнәси јохдур. Амма «бу дүнјада көрдүјү он күн он илин бәрабәри» олан көрпәнин дәһшәтдән агармыш сачлары охучунун гәлбиндә фашизмә гаршы дәрин нифрәт ојадыр:

Брест галасындан чыхармышдылар,
Кәтирди ушагы топ арабасы
Араба јаралы, ушаг саламат
Јанында өлмүшдү кәлин анасы.
Ганлы ојунчагы басыб багрына
Лүләнин алтында јатмышды чочуг.
Үстүнә гәр дүшән аг сачлы бала,
Човгуна раст кәлән көрпә тумурчуг.

Бу заман мүәллим С. Вургунун «Гоча Шәргә күнәш догур» ше'риндән охшар лөвһәни шакирдләрә хатырладыр:

Көз гојурам көј чәмәндә һәлак
олмуш бир кәлинә,
Гучагында көрпәси вар.
Үч ахшамдыр матәм тутур
о көзәлин һејкәлинә
Көјдә јанан аг улдузлар. —
Дамла-дамла дүзүлдүкчә,
Көз јашы тәк сүзүлдүкчә,
Анасынын дөшләрини кәзир тифил
өз әлилә,
О билмәјир өлүм нәдир...

Ше'рләрин һәр икиси шакирдләрдә бүтүн мүһарибәләрә нифрәт догурур. Она көрә дә К. Симоновун бир дөјүшчү кими дедији.

Анчаг о ушагы сејр едәјән кәс
Евинә тезликлә гајыда билмәз —

сөзләри шакирдләрә ајдын олур вә бу заман мүәллим С. Рүстәмин елимизин, обамызын арзусуну үмумиләшдирән «Күн о күн олсун ки...» ше'рини хатырладыр.

М. Турсунзадәнин «Ана данышыр» (Бах: «Көј гуршагы», Әдәби алманах, Бакы, «Јазычы», 1983, сәһ. 325) ше'риндә исә санки бүтүн өлүмләрә, мүһарибәләрә дүнјанын нифрәти өз поетик әксини тапмышдыр. Ики оглуну мүһарибәдә итирмиш ананын дедији:

Јарәб, јалварырам сәнә мән бу күн,
Өмрүмүз давасыз, дәрдсиз өтүшсүн.
Даһа дизләримдә тагәт галмајыб
Мәзарлар өнүндә диз чөкмәк үчүн—

сөзләриндә бөјүк иткиләрин агрысы вә әзабы илә јанашы мүһарибә төрәдәнләрә гаршы дәрин нифрәт дујулур.

Дәрсин сонунда мүәллим шакирдләрә К. Симоновун, Н. Тихоновун, М. Турсунзадәнин ше'рләриндән нүмунәләр охумагы, хошладыглары парчалары әзбәрләмәји тапшырыр.

Икинчи саатда «ССРИ халглары әдәбијјатында нәср» мөвзусунда сөһбәт апарылыр. Онун апарычы нүмајәндәләри олан Ј. В. Бондаревин, Б. Л. Васиљевин, В. Г. Распутинин, В. М. Шукшинин әсәрләри һаггында јығчам мә'лумат верилир, програмын тәләбинә ујгун олараг Ч. Ајтматовун, Н. Думбадзенин јарадычылыгы барәдә даһа кениш данышылыр. Бу ики көркәмли сәнәткарын һәјат вә јарадычылыгы барәдә тәхминән ашагыдакы мәзмунда мә'лумат верилир:

Чинкиз Ајтматов 1928-чи ил декабрын 12-дә Гыргызыстан ССР Киров рајонунун Шәкәр гышлагында анадан олмушдур. О, өзүнүн бүтүн әсәрлериндә чәмијјәтимизин тәрбијә едиб јетишдирдији јүксәк мә'нәвијјатлы инсанларын, јени һәјатын фәал гуручулары олан совет адамларынын сурәтләрини јаратмышдыр. «Үз-үзә» (1957), «Чәмилә» (1958), «Гырмызы јајлыглы говагым мәним» (1961), «Илк мүәллим» (1962), «Көшәк көзү» (1963), «Ана тарла» (1963), «Әлвида Күлсары» (1967) мәһз белә әсәрләрдәндир.

1963-чү илдән Ленин мукафаты лауреаты, 1968-чи илдән Гыргызыстан ССР халг јазычысы, 1968-чи илдән ССРИ Дөвләт мукафаты лауреатыдыр.

Сон илләрин мәһсулу олан «Аг кәми», «Дәниз кәнарыјла гачан алабаш», «Күн вар әсрә бәрабәр», «Е'дам көтүјү» әсәрләриндә дә јазычы дүнјамызы дүшүндүрән проблемләрә тохунур, тарихә дөнмүш кечмиши бу күнлә, сабаһла бағлајыр.

Ч Ајтматовун адларыны чәкдијимиз бүтүн әсәрләри Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олунмуш, «Ана тарла» әсәри Азәрбајчан Дөвләт Академик Драм Театрында тамашаја гојулмушдур.

Нодар Владимирович Думбадзе (1928—1985) күрчү совет јазычысыдыр. Онун «Мән нәнәм, Илико вә Илларион» (1960) повести, «Мән күнәши көрүрәм» (1960), «Дарыхма, ана» (1971), «Аг бајраглар» (1974) романларында вә с. әсәрләриндә совет адамларынын мә'нәви көзәллик, һуманизм вә вәтәнпәрвәрлијиндән бәһс едилир, чәмијјәтимиздә јабанчы һаллар тәнгид олунур.

Н. Думбадзенин фәалијјәти бир чох орден вә медалларла гијмәтләндирилмишдир.

«Дарыхма, ана» романы әсасында јаздыгы ејни адлы пјеси Азәрбајчан сәһнәсиндә тамашаја гојулуб.

Ч. Ајтматовун «Чәмилә» вә «Нодар Думбадзенин «Мән, нәнәм, Илико вә Илларион әсәрләри илә баглы гыса суал-чаваб синифдәки шакирдләрин онлары охујуб-охумадыгларыны ајдынлашдырыр. Мүәллим һәр ики әсәрин мәзмуну барәдә гыса мә'лумат верир, сонра исә әсәри охумуш шакирдләрә нәгл етдирир, һәр ики әсәр јығчам шәкилдә тәһлил олунур.

Мүәллим евдә «ССРИ халгларынын поезијасы» вә «ССРИ халглары әдәбијјатында нәср» мөвзуларына аид реферат һазырламагы тапшырыб, дәрси јекунлашдырыр.

IX синифдә ССРИ халгларынын әдәбијјатынын бир сыра көркәмли нүмајәндәләринин јарадычылыгы һаггында гыса мә'лумат вермәк үчүн ајрылмыш саатларда Р. Рождественскинин, Е. Межелајтисин, Р. Һәмзәтовун, Ч. Ајтматовун, Зүлфијјәнин, М. Турсунзадәнин јарадычылыгы һаггында мүәјјән мә'лумат верилмәси нәзәрдә тутулур.

Биринчи саатда Р Рождественскинин «Реквијем» («Отузунчу әсрә мәктуб», ше'рләр, поемалар. «Кәнчлик», Бакы, 1984). Е. Межелајтисин «Инсан» (Бакы, Азәрнәшр, 1975), Зүлфијјәнин «Баһар сәнин сорагында» («Торпага сәчдә», ше'рләр. Бакы, «Кәнчлик», 1979). М. Турсунзадәнин «Асијанын сәси» (Бакы, Азәрнәшр, 1964) ше'рләриндән парчалар вә ја шакирдләрин арзусу илә һәмин нүмунәләрдән һәр һансы бири бүтүнлүкдә охунуб тәһлил олуна биләр. Амма тәһлилдән әввәл адлары чәкилән шаирләрин јарадычылыгы һаггында јығчам мә'лумат верилмәси мәгсәдәујгундур. Һәмин мә'лумат тәхминән ашагыдакы мәзмунда ола биләр:

ССРИ Дөвләт мукафаты лауреаты Роберт Иванович Рождественски 1932-чи илдә Алтај өлкәсинин Косиха кәндиндә анадан олмушдур. Јарадычылыгында В. В. Мајаковскинин ән'әнәләрини давам етдирән Р. Рождественски әсәрләриндә совет адамларынын мә'нәви көзәллијини, әмәк рәшадәтини, сүлһ угрунда мүбаризәсини бөјүк мәһәббәтлә тәрәннүм едир. Шаирин «Баһар бајраглары» (1955), «Издиһамлы хијабан» (1959), «Јашыдыма» (1962), «Тә'сир даирәси» (1965), «Итһаф» (1970), «Хәтт» (1973), «210 аддым» (1979), «Јетмишинчи аддым» (1980) вә с. мәһз белә әсәрләрдәндир.

Р Рождественски Азәрбајчана һәмишә бөјүк мәһәббәт бәсләмиш, республикамыз һаггында бир сыра мәгалә вә ше'рләр јазмыш, Азәрбајчан шаирләринин ше'рләрини рус дилинә тәрчүмә етмишдир.

Литва совет шаири Едуардас Бенјаминович Межелајтис 1919-чу илдә Литванын Карејвишкјај кәндиндә фәһлә аиләсиндә анадан олмушдур. О, әдәби фәалијјәтә 1935-чи илдән башламышдыр.

«Лирика» (1943), «Вәтән күләји» (1945), «Дирчәлмиш торпаг» (1951), «Мәним бүлбүлүм» (1952), «Улдузларын әтәјиндә» (1959), «Јанвар күнәши» (1961) кими ше'р китабларында јени һәјат гуран совет адамлары, онларын достлугу тәрәннүм едилир.

1961-чи илдә нәшр едилмиш «Инсан» ше'рләр китабында коммунист инсана, онун зәкасына, гүдрәтинә нәғм өз поетик ифадәсини тапмышдыр. «Кәһрәбада күнәш» (1961), «Автопортрет», «Авиаетүдләр» (1962), «Чәнуб панорамы (1963), «Иллүзија гулләси» (1973), «Пантомима» (1976) вә саир әсәрләриндә мүасирләримизин һәјаты, иши әсас јери тутур.

Тәнгидчилик вә тәрчүмәчиликлә дә мәшғул олан шаир А. С. Пушкинин, М. Ј. Лермонтовун, Т. Г. Шевченконун

әсәрләри илә јанашы Р Рзанын да бә'зи ше'рләрини Литва дилинә тәрчүмә етмишдир.

Литва ССР-ин халг шаири, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, Ленин мүкафаты лауреаты, Бејнәлхалг Неһру мүкафаты лауреаты, Вапсаров адына Бејнәлхалг мүкафат лауреаты кими јүксәк адлара лајиг көрүлүб.

Өзбәк шаирәси Зүлфијјә 1915-чи илдә Дашкәнддә анадан олмушдур.

Илк ше'рләр китабы «Һәјат вәрәгләри» 1932-чи илдә чап олунан шаир «Гызларын нәғмәси» (1938), «Сәдагәт» (1943), «Рәфигәләримлә сөһбәт» (1952), «Гәлбимә јахын оланлар» (1958), «Үрәјим јоллардадыр» (1966), «Хатирә сәтирләри» (1974), «Илләр, илләр» (1975) вә с. китабларын мүәллифидир.

Јарадычылығынын әсас мөвзусу совет адамларынын мә'нәви көзәллији, сүлһ уғрунда мүбаризәси вә халглар достлуғудур.

Өзбәкистан ССР халг шаири. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты, Бејнәлхалг Неһру вә «Лотос» мүкафатлары лауреатыдыр. Һабелә Болгарыстан Халг Республикасынын I дәрәчәли «Кирилл вә Мефоди» ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Бу чүр мә'лумат шакирдләрин һәмин шаирләрин һәјат вә јарадычылығы һаггында биликләрини кенишләндирир, онларда гардаш халглар әдәбијјатына марағы гүввәтләндирир. Белә мә'луматдан сонра мүәллимин јухарыда адлары чәкилән әсәрләри вә ја онлардан биринин јығчам тәһлил етмәси мәсләһәтдир. Јахшы олар ки, шакирдләр һәмин шаирләрин јарадычылығындан бир нүмунә әзбәрләсинләр.

II саатда Р. Һәмзәтовун «Мәним Дағыстаным» вә Ч. Ајтматовун «Көшәк көзү» әсәрләри барәсиндә мә'лумат вермәк нәзәрдә тутулур.

Мүәллим Р. Һәмзәтову ССРИ халглары поезијасынын ән танынмыш нүмајәндәләриндән бири кими тәгдим едилмәсини өн плана чәкмәлидир. Шакирдләрә изаһ етмәлидир ки, Р. Һәмзәтов һәм дә ССРИ халгларынын сарсылмаз достлуғунун јорулмаз тәрәннүмчүсүдүр. Шаир өзү дејир ки,

Әзиздир көнлүмә вәтәним, елим,
Әзиздир Балтик дә, гарлы Сибир дә.

«Мәним Дағыстаным» (I вә II китаб, Бакы, «Кәнчлик», 1974, 1977) исә онун өз севимли вәтәнинә бәсләдији бөјүк мәһәббәтинин парлаг нүмунәсидир. Бөјүк шаирин Азәрбајчан халгы илә сарсылмаз достлуг әлагәләриндән бәһс едәркән ашағыдакы мә'луматы вермәк фајдалы олар.

Нәби Хәзри јазыр: «Мән билирәм ки, Расул һәр дәфә Бакыја кәләндә елә вағзалдан, јахуд тәјјарә мејданындан машыны бирбаша Фәхри хијабана сүрдүрүр. Әлиндә тәр чичәкләр бөјүк устадынын (о, С. Вурғуну белә адландырыр—М. С.) мәзарына јанашыр. Сирли сүкут ичиндә онунла данышыб сөһбәт едир. Ондан сонра оғуллуг борчуну јеринә јетирмиш сәнәткар аста, јорғун аддымларла меһманханаја јолланыр» (Бах: Нәби Хәзри. Бөјүк шаир, бөјүк дост, Р. Һәмзәтовун «Достлары горујун» (Бакы, Јазычы, 1984) китабына өн сөз).

Сонра шакирдләрә Р. Һәмзәтовун «С. Вурғунун евинә кәләркән» (бах: «Достлары горујун» ше'рләр китабы) ше'рини охумаг олар.

Р. Һәмзәтовун «Мәним Дағыстаным» әсәриндән мүәллимин әввәлчәдән сечдији бир парчаны (әкәр әсәр мәктәбдә јохдурса, ону шакирдләрә јаздырмаг олар) әзбәр өјрәнмәләрини тапшырмаг мәсләһәтдир.

Ч. Ајтматовун јарадычылығы һаггында шакирдләр VIII синифдә мүәјјән мә'лумат әлдә етдикләри үчүн бу синифдә әдибин «Көшәк көзү» әсәринин мәзмуну һаггында гыса мә'лумат вермәји, романла бағлы изаһында исә мүәллим хам торпаглардан, онларын јашыл зәмиләрә чеврилмәсиндә совет халгынын әлбир ишиндән сөһбәт ачмасыны фајдалы һесаб едирик.

Мөвзуну јекунлашдырдыгдан сонра, евдә «ССРИ халглары әдәбијјатында достлуг мөвзусу» адлы реферат јазмағы тапшырмаг олар.

Фикримизчә, VIII—IX синифләрдә ССРИ халгларынын достлуғундан сөһбәт ачмаг имканы верән дикәр әсәрләрдән дә истифадә етмәк олар. Хүсусән сон дөврләрдә јаранан ССРИ халгларынын ән јахшы нүмунәләри гардаш халглар әдәбијјатына марағы гүввәтләндирәр.

«Меһман» әсәриндә образ адларыны нечә изаһ едирәм

Ајдын ПАШАЈЕВ
Бакы шәһәри, јетим вә валидеји һимајәси олмајан ушаглар үчүн санаторија типли 1 №-ли интернат мәктәбин мүәллими, филолокија елмләри намизәди

Һәр һансы бир бәдии әсәрин мәзмуну вә идејасынын шакирдләр тәрәфиндән асан баша дүшүлмәсиндә образ адларынын изаһынын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Образ адлары шәхси адландырмасындан әлавә, образын характерини, харичи көрүнүшү, мә'нәвијјаты, başгасына мүнасибәти вә с. һаггында да конкрет мә'лумат верир. Бу бахымдан Азәрбајчан совет нәсринин инкишафында бөјүк хидмәтләри олан С. Рәһимовун «Меһман әсәриндәки образ адлары хүсусилә мараг доғурур. Бу әсәрдә образын мүсбәт вә ја мәнфи, әсас вә ја епизодик олмасындан асылы олмајараг, онларын адлары мәһз бу аспектдән сечилмиш вә әсәрин мәзмуну, әсас идејасы илә әлагәләндирилмишдир. Мәгаләдә һәмин образ адларынын изаһы тәчрүбәсиндән бәһс едилир.

С. Рәһимовун «Меһман» әсәриндә рәнкарәнк шәхс адларындан истифадә олунмушдур. Әсәрдә тутдуглары мөвгеја вә ономастик функсијаларына көрә онлары ики група ајырмаг олар: 1) образ ады кими ишләнән шәхс адлары; 2) образ ады кими ишләнмәјән шәхс адлары (буларын да мәчази вә хатырлама адлар кими ики нөвү вардыр). Лакин биз бурада тәкчә образ адларынын нечә изаһ олунмасындан сөһбәт ачырыг.

«Меһман» әсәринин тәдрисинә (мәзмунун өјрәдилмәсинә) башладығым вахтдан е'тибарән, јери кәлдикчә, образ адларыны изаһ едирәм вә бу иши әсәрин тәһлили заманы сона чатдырырам. Илк нөвбәдә Мәликә ханым вә профессор Мәлик Мәликзадә адлары һаггында сөз ачыр вә онлары һәм фәалијјәтләринә, һәм дә адларына көрә бир-бири илә әлагәләндирирәм. Мәликә ханым орта мәктәбдә, Мәликзадә исә институтда ишләјир. Лакин онлар өз сәнәтләрини севән, өз ишләринә ... јени мәсләкә, еји әгидәјә хидмәтләринә, кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсинә бөјүк гајғы илә јанашмаларына көрә бирләширләр. Онларын һәр икиси Меһманы дахили тәмизлијә, виҹдани сафлыға әмәл етмәк руһунда тәрбијә едирләр. Мәликә Меһмана дејир: «Мәним ... тәмизлик, инсана мәғлуболмаз гүдрәт, вәтән, халг гаршысында һәдсиз бир һөрмәт верәр!... Бу дүнјада инсан үчүн, һәр ишдә олур-олсун, үрәји ләкәли јашамагдан да ағыр бир шеј ола билмәз...»

Мәликзадә исә әлнәјри әдлијјә ишчиләриндән фәргли олараг, вәтән, халг һүгугларыны мүдафиә едә билән һүгугшүнаслар јетишдирмәк еһтирасы илә јашајыр. «Бизә көзәл һәкимә, көзәл мүһәндисә, көзәл агронома, көзәл мүәллимә олан еһтијачдан даһа аз олмајан бир еһтијач һәм дә тәмиз виҹданлы һүгугшүнаслардыр!... Бизим халгымыз үчүн нәзәријјәчи һүгугшүнаслардан ибарәт ичтимаи хадимләр дә чох-чох лазымдыр! ... Биз истәјирик ки, бизим һүгуг тарихи, бизим һүгуг гајдалары, та гәдим дөврләрдән башлајараг һәртәрәфли тәдгиг едилсин, дәриндән дәринә өјрәдилсин!».

Орта вә али мәктәбдә Меһман мәһз бу руһда тәрбијә олунмушдур. Бу фикирләр онун фәалијјәт манифестинә чеврилмиш, онлардан мә'нәви гида алмыш, халг дүшмәнләринә, мүфтәхорләрә әләјһинләрә гаршы өлүм-дирим мүбаризәсиндә јенилмәз олмушдур.

Инсан мә'нәвијјатынын формалашмасында әсас рол ојнајан орта вә али мәктәбләрин типикләшдирилмиш нүмајәндәләри кими тәгдим олунан Мәликә вә Мәликзадә көр нечә дә бир-бирини тамамлајыр. Бир амал вә мәгсәд уғрунда чалышан, чәмијјәт үчүн көзәл мүәллим, һәким, мүһәндис, һүгугшүнас, бир сөзлә, виҹданлы вәтәндаш јетишдирмәк гүдрәтинә малик олан бу ики мүәллимин адлары да форма вә мә'на чәһәтдән ејниләшдирилмишдир. «Мәлик» әрәбчә падшаһ, һөкмдар демәкдир. Мүәллиф буну мәчазиләшдирмиш вә «һүгуг елминин

профессору, бөјүк мүдрик ағсаггалы» мә'насында ишләтмишдир. «Маликзадә» исә әслән шаһ оғлу, һөкмдар оғлу демәкдир. Ад вә фамилијанын ејни көкдән олмасы бу адын мә'насыны икигат артырмаға хидмәт едир. «Малик» адынын һәгиги мә'насы исә онун һүгуг факүлтәсинин деканы олмасы илә әлагәдардыр. [1]

Ејни сөзләри «Мәликә» ады һаггында да сөјләмәк олар. [1] «Мәликә»—гадын һөкмдар вә ја һөкмдар арвады демәкдир. Јазычы бу ады да һәм һәгиги, һәм дә мәчази мә'нада ишләтмишдир. Мәликә мәктәбин тәдрис һиссә мүдиридир, мүәллимләри идарә етмәк һүгугуна маликдир. Өз ана вә мәләк кими мүгәддәслији илә дә бу ады доғрулдур.

Тә'лим-тәрбијә ишинә дәриндән бәләд олан С. Рәһимов ејни заманда кәнч нәслин јетишдирилмәсиндә, вичданлы мүтәхәссисләрин һазырланмасында дәрс һиссә мүдирләринин вә деканларын да мүһүм рол ојнамаларыны нүмајиш етдирмишдир.

Мәликә вә Малик Маликзадә адлары бу образларын характер вә ичтимаи фәалијјәтләрини чох дүзкүн сәчијјәләндирир.

С. Рәһимовун јарадычылығында ән гүдрәтли образлардан бири дә Меһмандыр. Бу образын ады илә әлагәдар олараг шакирдләрлә ашағыдакы шәкилдә мүсаһибә тәшкил едирәм:

М.—«Меһман» адынын мә'насы нәдир?

Ш.—Меһман—гонаг демәкдир.

М.—Бу образын ады илә онун характери арасында нә кими ујғунлуг вардыр?

Ш.—Бу адла образын характери арасында һеч бир әлагә јохдур.

М.—Бәлкә, бу ад илә онун дүшдүјү јени мүһит арасында мүәјјән әлагә мөвчуддур?

Ш.—Бәли, Меһманын прокурорлуға башладығы рајонда әлиәјрилији, рүшвәтхорлуғу, өзбашыналығы өзләринә пешә етмиш типләр ону да ләкәләмәјә вә бу вәзифәдән чыхарачагларына әмин идиләр. Бәлкә елә буна көрә дә мүәллиф өз гәһрәманыны Меһман—гонаг адландырмышдыр...

Сонра шакирдләрә изаһ едирәм ки, инди дә кечин С. Рәһимовун бу образ һаггында өз мүлаһизәләринә нәзәр салаг: «Рүшвәтхорлуг вә рүшвәтхорлуға дә кәлән гануи тәһрифләри чилддән чиллә кирир. Рүшвәтхорлуг—ганунсузлуг бизим гурулушумузда ән тәһлүкәли дүшмәндир. Бу, дәһшәтли гурддур. Ичәриндән бизи јејир. Мән һәлә о заман илкин «Меһман»ы јазанда ајаг тәрәфдән ал јазыма чызыг чәкиб гејд етмишәм ки, мән һәјатда Меһман кими прокурор танымырам вә көрмәмишәм. Мән арзу едәрдим ки, бах, прокурор белә олајды. Әкәр рүшвәт алан онун өз анла үзвү дә олса, гануи гылынчыны дајандырмајајды. Прокурор ки од адына кәлинчә гануи гылынчыны дајандыра, күзәштә кедә, өрт-басдыр едә, даһа ондан әдаләт көзләмә, гануи көзләмә, дүзлүк көзләмә. Иш башында олан адамларымызын һамысы Меһман кими сәдагәтли олсалар (гој бир вә да гуру олсунлар, ејб етмәз!), онда нә вар иди! Меһман мәним арзумдур. Меһман мәним идеал образымдыр. Меһман мәним мәрамнамәмдир!» («Улдуз» № 9, 1987 сәһ. 3.).

Демәк, Меһман тәкчә ишә башладығы рајона јох, С. Рәһимовун јарадычылығына, үмумијјәтлә исә Азәрбајчан совет нәсринә «гонаг» кәлән јени образдыр. Јазычы бу хүсусијјәтләрә көрә, өз идеал гәһрәманыны мәһз «Меһман» адландырмышдыр.

Меһманын атасынын ады Мурад (әрәбчә истәк, хаһиш; мәгсәд, мәрам демәкдир. Бу «мәрам» С. Рәһимовун «Меһман мәним мәрамымдыр» фикри илә көр нечә дә ејнијјәт тәшкил едир), фамилијасы исә Атамоғлановдур (Меһман, доғрудан да, атасынын арзуладығы бир оғул олур). Мурад Бакы фәһләси вә ингилабчы олмуш, јени һәјат уғрунда фәдакарлыгла вурушмуш, лакин хаинчәсинә өлдүрүлмүшдүр. Ата оғлу Меһманы һәгиги тәмиз вәтәндаш кими көрмәк истәјирди... Бүтүн бу хүсусијјәтләр бу вә ја дикәр чәһәтдән Меһман образында өз әксини тапмышдыр.

Әсәрдә Хатун образы да өз сафлығы вә мүгәддәслији илә диггәти чәлб едир. Меһман кими идеал һүгугшүнасын анасы анчаг Хатун ола биләрди. Азәрбајчан гадынларына хас олан бүтүн мүсбәт кејфијјәтләр бу образда чәмләнмишдир. Әринин өлүмүндән сонра чаван олса да, башга әрә кетмәјән, өз көрпәсинә бағланан, анчаг оғлу үчүн јашајан бу гадынын әсл ады олан «Хатун» —Азәрбајчан дилиндә елә гадын демәкдир. Фарслар исә бу сөзү фонетик чәһәтдән дәјишдирмиш, «хатун» һалына салмыш вә һөкмдар арвадларына верилән титул кими ишләтмишләр. Сонралар азәрбајчанлылар да ону титул мә'насында алыб ишләтмишләр. Аличәнаблыг, мәрһәмәтлилик, узагкөрәнлик бу образын адында да өз әксини тапмышдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, бу чүр аналара «филанкәс ханым арвадды», «филанкәс ханым-хатун гадындыр» дејирләр.

Нуру вә Нуријјә зәһмәткеш инсанларын нүмајәндәләридир. Садә, тәмиз, меһрибан, е'тибарлы гоншулар кими Хатуна мә'нәви дајаг олан бу әр-арвадын адларынын әсасында «нур» (ајдын ишыг; парлаглыг; шәрәф, шан демәкдир) сөзү дајаныр. Нуру Мурадын ән јахын досту олмуш, һәтта өз оғланларынын да адларыны бир-биринә ујғунлашдырмышлар: Меһман—Нәриман.

Меһман образында олан бу идеаллыг Мәрдан Ваһидов образынын адында вә фамилијасында дә өзүнү көстәрир. Меһман бу рајона кәлинчәјә гәдәр мүсбәт сурәтләр олан рајком катиби Мәрдан Ваһидов, милис шө'бәсинин рәиси Чабировун көзү гаршысында нечә-нечә чинајәтләр баш вермишди. Әввәлки прокурор Рүстәм Залов кими бир шәхс ләкәләнмиш, Саламатов ганунсуз олараг һәбсә алынмышды вә с. Мәкәр рајонда һәр бир һагсызлыга мүдахилә етмәјә һүгуглары олан Ваһидов вә Чабировун бу өзбашыналыгдан хәбәрләри јох иди ми? Сонки Меһман кими тәмиз, вичданлы бир прокурорун рајона кәлиши онларда да бөјүк дәјишиклик јарадыр вә фәаллашдырыр.

Мәрдан Ваһидов әсәрдә мүсбәт образдыр. Онун бүтүн характер хүсусијјәтләри, рајком катиби кими ичтимаи фәалијјәти онун ады вә фамилијасы илә ујғунлашдырылмышдыр. «Мәрдан» фарсча мәрд (киши; адам, инсан; гәһрәман вә с. кими мә'налары вардыр) вә ан (бу сөзүн мә'наларындан бири дә көзәл, үрәјәјатан, көзәширин демәкдир) сөзләриндән дүзәлмишдир. Азәрбајчан дилиндә дә бу ад «мәрд адам» мә'насында ишләнир. Мәрдан бөјүк вәзифә саһиби олдуғу үчүн, мүасир дөврдә олдуғу кими, чох вахт фамилијасы илә адланыр. «Ваһидов» фамилијасы исә бир, тәк мә'насында олан ваһид сөзүндән дүзәлмишдир. Доғрудан да ад вә фамилија бу образы дүзкүн характеризә едир.

Ваһидовун һәјат јолдашынын ады да Сәлимәдир вә сағлам, ејибсиз, доғру демәкдир. Бу ад онун пешәсинә (тибб бачысы ишләјир), характеринә там ујғун кәлир.

Ваһидовун бөјүк оғлунун ады Салмандыр. Мүәллиф бу ады онун атасынын ады илә фонетик чәһәтчә ујғунлашдырмышдыр: Мәрдан—Салман.

Әсәрдә милис шө'бәсинин рәиси әсл ады илә јох, атасынын ләгәби (Баиша оглу) вә «Чабиров» фамилијасы илә тәгдим олунур. «Баишаоглу Чабиров» антропонимик бирләшмәсинин биринчи компоненти онун зәһмәткеш аиләдән чыхдығыны, икинчи компоненти исә (чабир әрәбчә чәбр едән, зор ишләдән, зүлм едән, зүлмкар демәкдир) онун тутдуғу вәзифәси вә фәалијјәти илә әлагәдардыр. Лакин Чабиров һамыја гаршы јох, анчаг гатилләрә, чинајәткарлара, мүгәддәс совет ганунларыны позанлара гаршы зүлмкардыр. Бу ад да образын характер вә фәалијјәтини олдуғу кими сәчијјәләндирир.

Зәһмәткеш халгын нүмајәндәси олан вә һагсыз олараг һәбсә алынан Саламат Саламатовун ад вә фамилијасы да бу образы дүзкүн характеризә едир. Бу ад бирләшмәси «саламат» сөзүндән јаранмышдыр. Өз ишини севән, халга вичданла хидмәт едән бир шәхс, һагсыз олараг зиндана салынса да, мәһв олмајыр, Меһманын көмәклији илә бәраәт газаныр вә јенидән гајнар һәјата гајыдыр.

Зүлејха образы илә әлагәдар олараг ашағыдакы шәкилдә мүсаһибә тәшкил едирәм:

М. —Нә үчүн Меһманын һәјат јолдашы «Зүлејха» адландырылмышдыр?

Ш.—Јазычы, јәгин ки, бу ады «Јусиф вә Зүлејха» дастанындан көтүрмүшдүр.

М.—Әсәрдә буна ишарәләр вардырмы?

Ш.—Бәли, вардыр. Меһман вә Зүлејха орта мәктәбдә охујанда Зүлејха демишди: «Елә һазырлашырам ки, «Меһман вә Зүлејха» һавасыны радиодан бүтүн дүнјаја охујам!..

М.—Бу адын «Јусиф вә Зүлејха» дастаны илә әлагәдар олмасы һаггында даһа нә дејә биләрсиниз?

Scanned with MOBILE SCANNER

Ш. —Зәрринтач Зүлејханы гардашы Камал Сәррафзадә илә таныш едәндә дејир: «...Өзү дә «Јусиф вә Зүлејха»-да олан Зүлејхадан мин пај көзәл». «Меһман өзү дә онун һаггында белә дүшүнүр: «Јусиф Кән'анын башына мин бир ојун ачылмасына сәбәбкар Зүлејха!»

М.—Бәс, дастанда Зүлејха Јусифин башына нә кими ојунлар ҝәтирмишди?

Ш.—...

М.—Дастанда тәсвир олунур ки, Јусиф гардашлары тәрәфиндән гујуја атыландан сонра тачирләр тәрәфиндән чыхарылыб, Мисир базарында гул кими Мисир һөкмдарынын вәзири Әзизә сатылыр. Јусиф чох ҝөзәл олдуғу үчүн (Јусифин ады Шәрг әдәбијјатында ҝөзәллик символу кими тәрәннүм олунмушдур), Әзизин арвады Зүлејха Јусифә ашиг олур. Лакин рәдд ҹавабы алдыгдан сонра она бөһтан атыб јалан јерә һәбсә салдырыр... Јусиф өз ағлы вә фәрасәти нәтиҹәсиндә зинданда хилас олур вә Мисирдә һөкмдарлыг едир. Әзиз өлдүјү үчүн Зүлејха илә евләнир.

М.—Бәс о Зүлејха илә бу Зүлејха арасында нә кими охшарлыг ҝөрүрсүнүз?

Ш.—Биринҹи Зүлејха Јусифә вурғунлуғундан ону ишкәнҹәләрә дүчар едир, икинҹиси исә әрини севсә дә, гызыл һәрисликлә Меһманын дүшмәнләринин фәаллашмасына сәбәб олур. Лакин һәм Јусиф, һәм дә Меһман мә'нәви ҹәһәтҹә галиб ҝәлирләр.

Јазычы Меһманын прокурорлуға башладығы рајонда мөвҹуд олан вәзијјәтин чох ағыр олдуғуну инандырыҹы шәкилдә ҝөстәрмәк, иҹраијјә комитәсинин сәдри Камиловун, мүстәнтиг Муртуз Муртузовун өзбашыналыгларыны, онларын виҹдансыз адамлары ләкәләмәкдә маһир олдугларыны нәзәрә чарпдырмаг үчүн, Меһмандан әввәлки прокурорун адыны дәфәләрлә хатырладыр. Һәмин шәхс Рүстәм Залов иди. Ҝөрүнүр, о да Меһман кими фәалијјәтә башламышды, лакин тезликлә ләкәләниб, рајондан говулмушду. Јазычынын тәсвирләриндән баша дүшмәк олур ки, о да арвады Зәрринтачын тамаһкарлығынын гурбаны олмушдур. Рүстәм Залов һаггында шакирдләрин мүәјјән тәсәввүрләри олдуғу үчүн ашағыдакы шәкилдә мүсаһибә ташкил едирәм:

М.—Рүстәм Зал ады башга әсәрләрдән сизә таныш дејилми?

Ш.—Бу ад Фирдовсинин «Шаһнамә» әсәриндәки Рүстәм Зал адына ујғун ҝәлир.

М.—Рүстәм Зал кимдир?

Ш.—О әфсанәви Иран пәһлəванынын адыдыр.

М.—Бәс нә үчүн мүәллиф Меһмандан габагкы прокурору әфсанәви пәһләван олан Рүстәм Залын ады илә адландырмышдыр?

М.—Рүстәм Зал јенилмәз пәһләван, Рүстәм Залов исә маһир һүгугшүнас имиш. Јәгин буна ҝөрә.

М.—Бәс нә үчүн өз пешәсиндә Рүстәм Зала бәрабәр олан бу шәхс тезликлә мәғлуб олур?

Ш.—...

Чүнки һәмин рајонда адам ләкәләмәкдә маһир олан Камилов кими истеһлаком вар иди. «Камилов» фамилијасы (јүксәк вәзифә саһиби олдуғу үчүн о һәмишә фамилијасы илә адландырылыр) камил (әрәбҹә тамам; јетишмиш, тәкмилләшмиш; јашлы долғун, тәҹрүбәли вә с. кими мә'налары вардыр) сөзүндән јаранмышдыр ки, бу һәм мәнфи, һәм дә мүсбәт мә'наларда ишләнә билир. Әсәрдә исә «камиллелик» өзбашыналыгда, һәр истәјинә наил олмагда, тәмиз адамлары ләкәләмәкдә маһир олан тәҹрүбәли бир инсан нәзәрдә тутулур. О, бу рајонда һәмин әмәлләри илә о гәдәр тәкмилләшмишдир ки, Рүстәм Залов кими гүдрәтли бир прокурору асанлыгла ләкәләмәјә, рајондан узаглашдырмаға наил олмушдур. Ејни заманда онун мүстәнтиг Муртуз Муртузов кими дә әлалтысы вардыр.

«Муртуз» ады исә әрәбҹә «мүртәзә» сөзүндән олуб, бәјәнилмиш, сечилмиш демәкдир. Бу ад да мүсбәт јох, мәнфи ҹәһәтдән бәјәнилмәк мә'насында ишләнмишдир. Доғрудан да, пешәсиндә өз сөзү нә һөкмү олмајан Муртуз Муртузов Камиловун сағ әли, республика прокурорунун мүавини Әбдүлгадирин исә севдији вә бәјәндији бир шәхсдир.

Әсәрдә тәсвир олунан мәнфи сурәтләрдән бири дә мүстәнтиг Муртуз Муртузовун арвады Ҹавәрдир. «Ҹавәр» исә фарс сөзүдүр вә јардымчы, көмәкчи демәкдир. Әсәрдә о, Муртузун танышлыгларыны јеринә јетирәрәк Зүлејханы әлә алмагда бөјүк рол ојнајыр.

Нәјә ҝөрә республика прокурорунун мүавини Әбдүлгадир бу адла адланмышдыр? Чүнки «Әбдүлгадир» ады әрәбҹә әбдул (гул) вә гадр (дәјәр, гијмәт, һөрмәт вә с. демәкдир) сөзләриндән дүзәлмиш вә «һөрмәтин гулу» мә'насында ишләнмишдир. Демәк, ҝөрдүјү һөрмәти вә алдығы рүшвәти мүгабилиндә о, Камиловла Муртузовун гулуна чеврилмишдир.

Ҝөрүндүјү кими, әсәрдә мәнфи сурәтләр олан Камилов, Муртузов, Ҹавәр вә Әбдүлгадир адлары онларын характер вә фәалијјәтләри илә там ујғундур.

Ејни сөзләри Зәрринтач вә Камал Сәррафзадәләр һаггында да сөјләмәк олар. Камал әрәбҹә јеткинлик, тамлыг, сәрраф исә һәгиги мә'нада гызылын дәјәр вә өлчүсүнү танıјан, меҹази мә'нада исә «баша дүшән» демәкдир. «Зәрринтач» ады исә зәррин (фарсча зәрли, гызылдан гајрылмыш, гызылдан олан демәкдир) вә тач (фарсча меҹази мә'насы әзиз, севимли, севҝили демәкдир) сөзләриндән дүзәлмишдир. Онун һәм ҝөзәллији, һәм дә даш-гаш һәрислији бу ады тамамлајыр. Әри прокурор Рүстәм Заловун ләкәләниб сырадан чыхарылмасында, мешшан тәрбијәси ҝөрмүш Зүлејхада гызыл базәк вә әшјалара мараг ојадылмасында бу образ мүһүм рол ојнајыр.

«Шаһлә» әрәб сөзү олуб, әвәлләтин мә'насы ала демәкдир. «Ала» сөзүнүн исә дикәр түрк дилләриндә вә Азәрбајҹан дилиндә рәнк ады билдирмәкдән әлавә, «ири», «бөјүк» кими мә'налары да вардыр. Доғрудан да, Шаһлә пула, вар-дөвләтә һәрисликдә хүсусилә фәргләнир. Вахтилә тачир арвады олан бу гадын мешшан тәбиәтә маликдир. Шаһләнин бөјүклүјү дә онун характериндә олан бу мешшанлыгла бағлыдыр.

Әсәрдә Галошлу (Галош, Галошлу адам, Галошлу гоча, Галошлу кими) вә Катибә хала образлары ујдурма адларла адландырылмыш вә онларын харичи ҝөрүнүшү вә пешәси илә әлагәдардыр.

Бәдии әсәрләрдә истифадә олунан образ адларынын функсијаларындан әлавә, мүәјјән поетик јүкә дә малик олдуглары үчүн ҝәләҹәкдә әдәбијјат дәрсликләриндә образ адларынын изаһ едилмәси онларын характер вә сәҹијјәләринин шакирдләр тәрәфиндән асан баша дүшүлмәсинә көмәк едә биләр.

Азәрбајҹан дили үзрә олимпиадалара аид дидактик материаллар

Республикамызда мүхтәлиф фәнләр үзрә олимпиадаларын кечирилмәси ән'әнә һалыны алмышдыр. Белә олимпиадалар тәкчә истә'дадлы шакирдләри дејил, он јахшы мүәллимләри дә ашкар етмәјә имкан верир, јени-јени габагчыл тәҹрүбә үнсүрләрини ашкара чыхарыр.

Бу бахымдан Азәрбајҹан дили үзрә олимпиадаларын тәшкили дә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Азәрбајҹан дилиндән олимпиадалар ики истигамәтдә апарылыр: 1) шакирдләрин јазылы нитг вәрдишләринин јохланылмасы үзрә, 2) онларын шифаһи нитг баҹарығы вә вәрдишләринин, һабелә дилә даир билик вә вәрдишләринин јохланылмасы үзрә.

Башга фәнләр үзрә олдуғу кими, Азәрбајҹан дили үзрә дә олимпиадалары үч мәрһәләдә кечирмәк мәгсәдәујғун сајылыр: 1) мәктәб үзрә, 2) рајон үзрә, 3) республика үзрә.

Олимпиадада V–X синиф шакирдләри иштирак едирләр. Мәктәб үзрә олимпиадалар јанвар ајында (јанварын 5–10-у арасы), рајон үзрә март ајында (мартын 25–30-у арасы), рес

публика үзрә исә апрел ајында (апрелин 10—15-и арасы) кечирмәк мәсләһәт көрүлүр.

Олимпиаданын тәшкили үчүн мүхтәлиф дидактик материаллары мәктәб фәни бирләшмәсинин сәдри, рајон методбирләшмәсинин үзвләри, Мәркәзи Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунун мүвафиг кафедрасы һазырлајыр. Белә дидактик материалларын ашағыда конкрет нүмунәләрини веририк.

Олимпиаданын биринчи мәрһәләси. Бу мәрһәләдә шакирдләрин јазылы нитг вәрдишләринин јохламаг мәгсәди гаршыја гојулур.

IV синиф

Имла.

Гарабағын мәнзәрәли јоллары илә рајондан-рајона, кәнддән-кәндә, дағдан-дағa, булагдан-булаға кедирик. Јарпагларына, бојларына, көркәмләринә көрә мүхтәлиф ағачлары танымаға чалышырам: чинар, палыд, говаг, гарағач, вәләс. Буну јазмагдан утанмырам. Билмәмәк ајыб дејил, билмәјиб өзүнү билән кими көстәрмәк ајыбдыр. Шәһәрдә тамам башга шәраитдә бөјүмүшәм. Тәбиәтин дилини чох кеч өјрәнмәјә башламышам. Азәрбајчан тәбиәтини бүтүн бәлирләрилә, бүтүн ал-әлванлығы илә, бүтүн чаларларыјла севирәм. Кимсә дејиб ки, башга дилләри бир нечә илә өјрәнмәк олар, лакин ана дилини бүтүн өмрүн боју өјрәнмәлисән. Тәбиәтин дили дә беләдир. Өмрүм боју бу дили өјрәнсәм, бәлкә, бир күн мән дә бу дилә аз-чох бәләд олдум. Бу дили мәндән јахшы биләнләрдән дә даима өјрәнмәјә һазырам.

V синиф

Ашағыдакы тәмсил әсасында бир нағыл јаз.

ҮЗҮГАРА.

Сәнәтиндән сөһбәт ачды бир күн
һамы далбадал.
Инәк деди: — Суд верирәм,
Ары деди: — Мәнсә бал.
Гаггылдады чил-чил тојуг:
—Күндә јумуртлајырам.
Нә дејәјди Ағчаганад:
«Мән гыздырма јајырам?»

VI синиф

Ашағыдакы тәмсилин мәзмунундан нәтичә чыхарыб, «Дил вә әмәл» мөвзусунда бир инша јазын.

Гурбаға нағылдајыб чошурду
кечә-күндүз:
—Кәрәк дурулсун бизим кениш,
мави көлүмүз.
Бу јолда әлимдән нә кәлирсә,
едирәм мән, —
Дејиб бә'зиләрини һәтта
инандырырды.
...Сонра баш вуруб, көлү өзү
буландырырды.

VII—X синифләр

Ашағыдакы мөвзулардан бири үзрә инша јазын.

VII синиф.

I вариант. Мәним ана дилим.

II вариант. Мәним доғма шәһәрим (кәндим, гәсәбәм).

III вариант. Совет вәтәнпәрвәрлији, бејнәлмиләлчилији халгымызын гүдрәт мәнбәјидир.

VIII синиф.

I вариант. Гадын бәшәријјәтә ана вә илк тәрбијәчидир. (Һ. Зәрдаби.)

II вариант. Совет халгларынын достлуғу сарсылмаздыр.

IX синиф.

I вариант. Азәрбајчан әдәбијјатында халглар достлуғу идејалары.

II вариант. Совет дөвләтинин гүввәти елләрин, халгларын гардашлығында, милләтләрин бирлијиндәдир.

X синиф.

I вариант. Ч. Чаббарлы һаггында дүшүнәркән...

II вариант. Сүлһә кәлин, еј инсанлар. Јохса дүнја мәһв олар.

Олимпиаданын икинчи мәрһәләси. Бу мәрһәләдә шакирдләрин шифаһи нитг мәдәнијјәти вә Азәрбајчан дили фәнни үзрә билик вә бачарыглары шифаһи шәкилдә јохланылыр.

IV синиф.

1) Ашағыдакы сөзләрә синоним вә антоним сөзләр тап.

Маһир, гүдрәтли, сөјләмәк, чәсур, галиб кәлмәк.

2) Ашағыдакы чүмләнин нечә грамматик әсасы вар? Чүмләни синтактик тәһлил ет.

«Јахшы, мараглы китаб чохлу билик верир, чохлу көзәл фикир ојадыр». (Н. К. Крупскаја.)

3) Мәтн һансы үслубда јазылмышдыр. Интонасија гајдаларыны көзләмәклә ону оху.

Ашыг Әләскәр.

Ашыг Әләскәрин илк ше'рини нә вахт ешитдијим јадыма кәлмир. Анамын лајласы да јадымда дејил. Билдијим илк сөз дә һансыдыр, билмирәм. Амма ону билирәм ки, 105 ил өмр сүрән бу ел ашығыны чохдан, лап аз гала өз јашымдан әввәл танырам. Чүнки бу гәдәр доғмалыг үчүн мәним јашадығым өмүр нәдир ки?

Елә сәнәткарлар вар ки, ону идеал кими, тарихи гәһрәманлар кими севирсән, пәрәстиш едирсән. Еләләри дә вар ки, ону ишыг кими, торпаг кими, су кими севирсән. Ашыг Әләскәр әвәзсиз, тәкраролунмаз бир сөз устасыдыр. Јох! Сөз усталарынын устадыдыр Ашыг Әләскәр...

4) Севдијин бир ше'ри әзбәр сөјлә.

V синиф.

1) Верилмиш идеоматик бирләшмәләрә синоним сөзләр тап.

Шәрһ етмәк, баша дүшмәк, үрәји дага дөнмәк, чичәји чыртламаг, дили топуг чалмаг, көздән пәрдә асмаг, үрәјиндән тикан чыхмаг.

2) Верилмиш чүмләни синтактик тәһлил ет. Һәр сөзүн һансы нитг һиссәси олдуғуну сөјлә.

«Јалныз өзүнү дүшүнән һеч вахт камил инсан ола билмәз». (К. Маркс.)

3) Интонасија гајдаларына риајәт етмәклә оху, сонра мәзмунуну даныш.

Елимизин кечмишә доғру кедән јолларыны ишыгландырмагда јер-јурд адларынын әвәзи вармы? Јурдумузун, улу бабаларымызын кечмиши тәкчә гәдим јазыларда, даш китабәләрдә, улу, уча тикилиләрдә галмајыб. Обаларын, чајларын, ирмагларын, мешәләрин, чәмәнләрин, өрүшләрин, јамачларын, јолларын адларында балаларын нәфәси галыб, алакөзлү, гаракөзлү көзәлләрин көзү галыб. Әфсанәләр галыб, нағыллар галыб јер адларыјла бағлы.

4) Севдијин бир ше'ри әзбәр сөјлә.

VI синиф

1) Исми вә фе'ли бирләшмәләрә аид нүмунәләр сөјлә вә чүмләләрдә ишләт.

2) Ашағыдакы чүмләни синтактик вә морфоложи тәһлил ет.

«Әсл намуслу инсан аиләсини өзүндән, вәтәни аиләсиндән, бәшәријјәти вәтәниндән үстүн тутмалыдыр». (Ж. Л. Даламбер).

3) Тәләффүз вә интонасија гајдаларына риајәт етмәклә оху, сонра мәзмунуну даныш.

Елин бајрамы сазсыз-сөзсүз олармы?
Елин севинчи сазын бајрамыдыр.
Елин бајрамы сөзүн бајрамыдыр.
Күнәшин, улдузларын, ағачларын, суларын, дағларын, дашларын бајрамыдыр.
Елә јаз кәлиб.
Јурда јаз кәлиб.

Јазын илк күнүндән сонра күнләр сынаглы олар. Биринчи күн дејәрләр јаздандыр. Ертәси јајдан, сонракы пајыздан, сонракы гышдан... Бу күнләрин сојуғујла, истисијлә, јағышыјла, јағмурујла гаршыдакы ил сынанар.

4) Севдијин бир ше'ри әзбәр сөјлә...

VII синиф.

1) Ашағыдакы чүмләдә бурахылмыш дурғу ишарәләрини јерли-јериндә ишләт; синтактик тәһлил ет (шәрти ишарәләрлә). Чүмләнин гурулушуну мүәјјәнләшдир. Һәр сөзүн һансы нитг һиссәси олдуғуну үстүндә көстәр.

«Һакимијјәт јалныз о вахт бөјүк не'мәт олур ки, ону әлдә едән адама тәбиәт вә тәрбијә аличәнаблыг гүввәтли руһ кениш үрәк дәрин ағыл бөјүк тәчрүбә вермишдир». (П. А. Һолбах.)

2) Тәләффүз вә интонасија гајдаларына риајәт етмәклә оху, сонра мәзмунуну даныш.

САРЫ.

Һәр бојанын өз угуру вар. Илк баһарын кәлишини бәнөвшә илә бир јердә чөл-чәмәнә сәпәләнән сары-сары күлләр бизә чатдырыр.

Сары буғда, сары јемиш јајын тәһфәсидир. Бу да вар ки, сарынын угуру ән чох пајызла бағлыдыр. Сары пајыз бојасыдыр.

Көјчә чәмән пајыза галмаз—саралар. Чәмәнләр, ағачлар, бағлар дөрд бир јан пајыз јетишинчә сарала-сарала галар. Һејвалар, алмалар, лумулар сарыча-сарыча бүлбүлләрә, сарыкөјнәкләрә баха-баха саралар... Та биринчи гар дүшәнәчән.

Сары—пајыз чағынын боллуғудур.

Нәдән һәр јерин әлвандыр, көксүнүн алты сары, бүлбүл?

Ашыг һаваларымыз да вар ки, сары боја орда өзүнә сығынаг тапыб дурар. Баш сарытел, Орта сарытел, Ајаг сарытел; Илису тәрәфләрдә Сарыбаш, Гарабағда Сарычаллы адда јер адларымыз, Сары, Сарыш, Сароғлан, Са-

рываллн, Сарытел адлы сары бојалы адам алларымыз вар...

3) Севдијин ше'ри әзбәр сөјлә.

VIII синиф.

1) Ашағыдакы чүмләдә бурахылмыш дургу ишарәләрини јерли-јериндә ишләт. Чүмләни синтактик тәһлил ет (шәрти ишарәләрлә), гурулушча нөвүнү мүәјјәнләшдир. Чүмләдә һәр сөзүн һансы нитг һиссәси олдуғуну үстүндә гејд ет.

Һинд афоризминдә дејилир Нәјә кәрәкдир о гәһрәманлыг ки зәифләри мүдафиә етмир нәјә кәрәкдир о дөвләт ки касыбларын еһтијачына сәрф олунмур нәјә кәрәкдир о фәалијјәт ки хејир ишләр үчүн көрүлмүр нәјә лазымдыр о һәјат ки инсанын башыны учалтмыр.

2) Тәләффүз вә интонасија гајдаларына дүзкүн риајәт етмәклә оху, сонра мәзмунуну даныш.

Күн өтдү, ај доланды, јурдумуза-обамыза бир гызыл кејимли гонаг кәлди.

Бабаларымыз, дәдәләримиз ашыбдашан бу чаға—пајыза бәрәкәт фәсли дејибләр Јериндә дејибләр...

...Агча-агча памбыг коллары бәјаз күл дүзүмүнү андырар. Бир овуч памбыг дөнүб олар таја, бир даг.

...Күнәш нча-нчә болланыб балдан. Үзүм колларындан кәлән охумалар, сөјләмәләр үрәкләри охшајар, көксүмүзү севинчдән габардыр.

...Елимиздә бир бајрам һавасы долашар, обаларымызда кумбур-кумбур нагара һарај салар, пајыз чағынын јағышыны јалан едәр, көјүн курултусуну удуб батырар. Гара зурна чиккә чәкәр, дурнабоғаз саз көјнәкдән чыхыб чығнам-чығнам чығнар...

Тој-дүјүнү көрчәк чинарлар сандыгларыны ачыб гызыл кејимләрини кејәрләр, саллана-саллана јола чыхарлар...

4) Севдијин бир ше'ри әзбәр сөјлә.

IX синиф.

1) Ашағыдакы чүмләләрдә бурахылмыш дургу ишарәләрини јерли-јериндә ишләт, биринчи чүмләни синтактик тәһлил ет (шәрти ишарәләрлә), һәр сөзүн һансы нитг һиссәсинә аид олдуғуну үстүндә көстәр.

а) Јалныз о адам хошбәхт ола биләр ки, гаршысына бөјүк мәгсәдләр гојур вә бунларын уғрунда вар гүввәси илә мүбаризә апарыр.

б) Даш-гаш әвәзинә өзүнә билик јығсан даһа чох танынарсан. Ән гијмәтли дашы салыб итирә биләрсән ән садә билији исә сәндән һеч кәс ала билмәз.

2) Охудуғун бәдии әсәрләрдән биринин ән марағлы епизодуну сөјлә.

3) Тәләффүз вә интонасија гајдаларына риајәт етмәклә оху. Мәтнин һансы үслуба аид олдуғуну мүәјјәнләшдир вә чавабыны әсасландыр.

Елимизин бир ојлағы да Шәкидир. Бу да бизим ипәк Шәкимиз. Бу да бизим чичәк Шәкимиз.

Дузлу сөз истәрсән, Шәкидә... Ширин дил истәрсән, Шәкидә...

Гәдим тикили көрмәк диләрсән, Шәкидә... Гановуз кәлағајы, дурлу-дурлу јер-јемиш, агзын дады... о да Шәкидә...

Бир илин дөрд фәсли јашајыр Шәкидә. Шәкинин ајағында јај оланда көксүндә јаз олур, јамачларында пајыз чағы, дағларынын тәпәсиндә гыш доланыр. Бир илин дөрд фәсли әл-әлә, гол-гола вериб јашајыр ширин-шәкәр Шәкидә.

Дағлара бахарсан, јашыл-јашыл орман көрәрсән, ағаппаг өртүк көрәрсән учаларда, гәлбиләрдә...

Бизим елин ән улу отураг торпагларындандыр Шәки. Кечмишин бизә бәлли олан чағларындан бурда азәрбајчанлылар јашамышлар. Гоншу елләрлә чијин-чијинә...

Дабанбасды кәлән јағылар Шәкинин чичәјини солдура билмәјибләр. Шәкинин уча-уча галалары, тикилиләри... Һансыны дејәсән, һансындан сөз ачасан?..

Хан сарајы... Азәрбајчанын једди мө'чүзәсини садаламаг кәрәк олса, онун бири, шәксиз ки, Хан сарајы олар. XVIII јүзиллијин бу овсунедичи өрнәји санки һөркү, тикили дејил, бир тохумадыр, илмә-илмә тохунулмуш бир халы. Икибуталыг јеләнли көзгамашдыран бир Азәрбајчан халчасы, бир тәрәкәмә кәбәси...

4) Севдијин ше'ри сөјлә.

Олимпиадаларда филм вә ја шәкил үзрә јазы нөвләриндән дә истифадә етмәк олар. Мәгсәд һәр һансы бәдии әсәр, филм, објект, һадисә һаггында шакирдин мүстәгил фикир јүрүтмәсини, дил нормаларына риајәт едиб-етмәдијини, үмумијјәтлә, шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин сәвијјәсини јохламагдыр.

Әфшан РӘҺИМОВА,
педагожи елмләр намизәди.

Бизим сәләфләримиз

Јусиф Гасымовун педагожи фәалијјәти

Ленин гвардијасынын сынанмыш үзвләриндән олан Јусиф [illegible] оглу Гасымов (1886—1937) мүәллимликдән партија вә дөвләт хадими сәвијјәсинә гәдәр шәрәфли һәјат јолу кечмишдир.

J. И. Гасымов илк тәһсилини Салјанда алдыгдан сонра 1912-чи илдә Гори Мүәллимләр Семинаријасына дахил олмушдур. Орта педагожи тәһсиллә кифајәтләнмәјәрәк (о, али тәһсил алмаг мәгсәди илә) 1917-чи илдә Тифлисдәки Александровски Мүәллимләр Институтунда охумушдур.

Гори Мүәллимләр Семинаријасы, даһа сонра Тифлис Мүәллимләр Институту онун мүәллимлик пешәсинә даһа дәриндән јијәләнмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. О, Азәрбајчан, рус вә харичи педагожи фикрин маарифчилик идејаларыны дәриндән мәнимсәмишдир. Кечмишин бүтүн демократик ән'әнәләринә бәләд олан J. И. Гасымов мүәллимлик фәалијјәтиндә бунлара даим садиг галмышдыр. Һәмин идејалары даһа да зәнкинләшдирмишдир. Лакин тәәссүф едиләчәк һалдыр ки, педагокика тарихи илә мәшғул олан алимләримиз онун бу саһәдәки фәалијјәтини аз тәдгиг етмишләр.

Көркәмли партија вә дөвләт хадими һаггында јазыланлардан мә'лум олур ки, о һәлә Тифлисдә тәһсил аларкән халгын азадлығы уғрунда мүбаризәсинә, демократик һәрәката мејл көстәрмиш, марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләрини охумуш, онларын ингилаби фикирләрини дәриндән өјрәнмишдир. Һәмин илләри хатырлајараг Јусиф Гасымов сонралар јазмышдыр: «Болшевик јолдашларым мәним дүнјакөрүшүмә бөјүк тә'сир көстәрдиләр. Онларын болшевик олмајан тәләбәләрлә мүбаһисәләри һәјатымда дәрин из гојду. Мән болшевикләрә рәғбәт бәсләмәјә башладым». Бу тә'сир алтында J. И. Гасымов болшевикләр партијасы сыраларына дахил олмушдур. Елә һәмин вахтдан өзүнү Ленин партијасынын сырави үзвү һесаб едән Јусиф Гасымов 1918-чи илдә Салјана гајыдандан сонра мүәллим кими чалышаркән «Һүммәт» болшевик тәшкилатынын ичиндә дә јахындан иштирак етмишдир.

1918-чи илин ахырларында J. И. Гасымов Газах шәһәринә кәлир, орада јени тәшкил олунан мүәллимләр семинаријасында дәрс дејир. Мә'лум олдуғу кими, Гори Мүәллимләр Семинаријасынын «Татар» (Азәрбајчан) шө'бәси Газаға көчүрүлмүш вә мүстәгил семинарија кими фәалијјәт көстәрмишдир. Гардашы Сәмәд Вурғунла бәрабәр о заман семинаријада тәһсил алан Меһдихан Вәкилов сонралар семинарија илләрини хатырлајаркән бир нечә көркәмли маарифчи сырасында J. И. Гасымовун да адыны бөјүк һөрмәт вә еһтирамла јад етмишдир: «...семинаријада Фиридунбәј Көчәрлидән башга, Әһмәдаға Мустафајев (Салаһлыда мүәллим), Әли Һүсејнов (Меһди Һүсејнин атасы), Јусиф Гасымов, Алај Шыхлински, Ибраһим Әфәнди Гајыбов, Мәмиш Һүсејнов, Мирзә Вәлизадә, Јусиф Әфәндијев, Сүлејман аға Гајыбов кими өз дөврүнүн маһир педагоглары чалышырдылар» (М. Вәкилов. Өмүр дедикләри бир карван јолу. Бакы, «Јазычы» нәшријјаты, 1986, сәһ. 44).

J. И. Гасымов семинаријада әдәбијјатдан дәрс дејирди. Унудулмаз шаиримиз С. Вурғунун бәдии тәфәккүрүнүн һәлә кичик јашлардан формалашмасында вә инкишаф етмәсиндә әдәбијјат мүәллиминин фәалијјәти шәксиз иди. О, демократик шаир вә јазычыларын фикир вә амалларыны тәләбәләринә чатдырмагла бәрабәр, һәм дә онларын көзәл, ифадәли охуларына, сәһнәдә сәрбәст чыхышларына көмәк едирди. Јазычы Сејфулла Шамиловун «Шаирлә көрүшләрим» адлы хатирәсиндә J. И. Гасымовун һәмин дөвр мүәллимлик фәалијјәти һаггын-

Scanned with Mobile Scanner

да да хејли мараглы фактлар вардыр.

Јусиф Гасымов әсл әдәбијјат мүәллими, педагог, тәрбијәчи кими бәдии парчаларын ушагларын естетик инкишафына тә'сирини јүксәк гијмәтләндирир, еіни заманда бу саһәдә сәмәрәли иш дә апарырды. О, јетирмәләринин һәр биринин фәрди хүсусијјәтләрини, сәвијјәсини нәзәрә алыр, синифдәнхарич әдәби-бәдии тәдбирләрдә нечә иштирак етдикләрини мүшаһидә едир, исте'дадлылар һаггында јүксәк фикир сөјләјирди.

Ј. И. Гасымов әдәбијјатдан јени билик, бачарыг вә вәрдишләр ашылајаркән чалышырды ки, семинаристләрә бәдии парчалардакы демократик идејалары, фикирләри вә һуманист һиссләри мәһарәтлә чатдырсын.

Беләликлә, семинаристләр әдәбијјатын бәдии-естетик тә'сирини дәриндән дујур вә бу күчлү тә'сир алтында јашајырды. Јусиф Гасымов тәдрис етдији фәннин бәдии-естетик тә'сир күчүндән истифадә едәрәк ушагларын тәрбијәсинә һәртәрәфли јанашыр, онларын әхлаг, әмәксевәрлик, бејнәлмиләлчилик тәрбијәсинә хүсуси диггәт верирди.

Ј. И. Гасымов өз тәләбәләринин кәләчәк перспективләрини көрүр, буна мүәллим никбинлији илә бахыр вә истигамәт верирди: «Онун (С. Вурғун нәзәрдә тутулур) илк ше'рини динләјән Јусиф Гасымов јарызарафат-јарыкерчәк бөјүк кәләчәји олачағыны сөјләмишди. Онун габагчадан дедији фикир һәјата кечди» (јенә орада, сәһ. 16). Шакирдләринин инкишафына никбин нәзәрлә бахмаг мүәллимин ән јахшы хүсусијјәтидир, тәрбијәчилик мәһарәтинә хас олан чәһәтдир.

«XI Гызыл Ордунун һиссәләри Газаха дахил олду... Газах чошғун ингилаби руһла јашајырды... Гызыл Ордунун һиссәләри, коммунистләрин тәшкил етдикләри атлы дәстәләри (отрјадлар), «Марселјоза» охуја-охуја ал бајрагла кәзән комсомолчу дәстәләри шәһәрин күчәләрини долдурмушдулар» (М. Вәкилов, көстәрилән әсәри, сәһ 54—56). Бурадан көрүнүр ки, «Марселјоза» охуја-охуја дәстәләрин шәһәрә кәлмәси илә Ј. И. Гасымовун шакирдләринә бу ингилаби маһнины өјрәтмәси арасында сијаси јахынлыг, еіниијјәт вардыр. Бизчә, мәтин коммунист, Ленин партијасынын үзвү олан Ј. И. Гасымовун буну өз шакирдләринә өјрәтмәси дәстәләрин охуја-охуја кәлмәсиндән әввәлләрә тәсадүф едир. Чүнки һәлә XI Гызыл Орду һиссәләри Газаха кәлмәмишдән габаг Ј. И. Гасымов орада ишләјирди вә семинаристләрә вәтәнпәрвәр, ингилабчы, коммунист бир мүәллим кими мүбаризлик ашылајырды. Онун ингилаби руһлу тә'лим вә тәрбијә методу семинарија тәләбәләринин дүнјакөрүшүнүн формалашмасына сәбәб олурду. Ј. И. Гасымов чох вахт семинаријада дујулан бу сијаси иглимин сәбәбкары кими иттиһам едилирди: «Фиридун бәј Көчәрли өз чавабыны дејиб гуртардыгдан сонра мүсават валиси Әмирхан Хојски кин вә гәзәб долу көзләрини онун үзүнә дикәрәк деди:

—Чәнаб Фиридун бәј, мән көрүрәм ки, сизин өз семинаријанызлан хәбәриниз јохдур. Бурада болшевизм тохумлары чүчәрмәкдәдир. Әчәба, Јусиф Гасымов кимдир вә о, семинаријада нә ишлә мәшғулдур?» («Мән елләр оғлујам», Бакы, «Кәнчлик» нәшријјаты, 1984, сәһ. 145).

Јери кәлмишкән ону да демәк лазымдыр ки, Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра, 1920-чи ил августун 2-дә Кәнчәдә халг маарифи ишчиләринин гурултајы һаггында «Народноје просвешшеније» журналынын һесабатында Д. Бунјадзадә, Н. Колесникова, Ә. Әзимзадә вә башгалары илә јанашы, Гасымов фамилијалы бир нәфәрин дә «Маариф ишчиләринин пешә тәшкилаты» мөвзусунда мә'рузә етдији көстәрилир (бах: «Народноје просвешшеније», Орган Наркомата просвешшеније Аз. ССР, 1920, № 1). Инисиалы көстәрилмәјән бу шәхс бәлкә дә Јусиф Гасымовдур. Чүнки о заман Ј. И. Гасымов артыг танынмыш коммунист мүәллим иди. Чох күман ки, халг маарифинин ингилаби тәрздә јенидән гурулмасына чан атан Ј. И. Гасымов бу ишләрдә дә фәал иштирак едирди.

1920-чи илдә бүтүн саһәләрдә олдуғу кими, халг маарифи саһәсиндә дә јениләшмә кедирди. Һәмин дөврдә Ј. И. Гасымов Салјана кәлиб, бурада әввәлчә халг маариф шө'бәсинә рәһбәрлик едир, сонра исә Гәза Ингилаб Комитәсинин сәдри олур. О бу вәзифәләрдә тамамилә һазыр, јетишмиш бир рәһбәр ишчи кими чалышырды. 1921-чи илин мај ајында I Үмумазәрбајчан Советләр гурултајына нүмајәндә сечилән Ј. И. Гасымов 1922-чи илдә Бакыда партија ишинә чәлб олунур, еіни заманда о, јени сосиалист мәктәби гуручулуғу ишләриндә фәал иштирак едирди. Кәнчәдә кечирилән халг маариф ишчиләринин гурултајында Д. Бунјадзадә вә Н. Колесникованын «Совет һакимијјәти вә халг маарифи» мә'рузәләриндә дејилирди: «Халг маарифинин програмы о гәдәр кенишдир ки, о, анчаг халг комиссарындан тутмуш учгар кәнд мүәллиминә гәдәр һамынын вә һәр кәсин биркә чалышмасы илә һәјата кечирилә биләр» («Народное просвешение». Орган Наркомата просвешение Аз.ССР, 1920, № 2).

Ј. И. Гасымов мәктәбдә ишләдији илләрдә бүтүн педагожи фәалијјәтини бу истигамәтдә гурурду. Онун «Мәктәб» рубрикасы алтында мүзакирә тә'риги илә јаздығы «Бир чох јолдашлар тәклиф едирләр ки, мәктәби пуллу етмәклә, мәктәби тәсәррүфат һесаблы етмәклә ону мадди чәһәтдән тә'мин етмиш оларыг. Лакин һәмин јолдашлар јаддан чыхарырлар ки, мәктәбә бу өлчү илә јанашмагла фәһлә вә кәндлиләрин ушагларыны охумаг имканындан мәһрум етмиш олуруг ки, бу да Совет һакимијјәтинин арзусуна вә мәнафејинә ујғун дејилдир» («Бакински рабочи» гәзети, 7 апрел 1922-чи ил).

Ј. И. Гасымов бу проблемин һәлли јолларыны да көстәрәрәк һәмин мәгаләсиндә јазырды: «Мәктәби јахшылашдырмаг үчүн онун игтисадијјатындан башламаг лазымдыр. Онун мадди вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн мәктәб биналарыны тә'мир етмәк, аваданлыг вә инвентарларла тәчһиз етмәк, тәдрис васитәи әлдә етмәк, мүәллимләрин вәзијјәтини јахшылашдырмаг вә с. лазымдыр» (јенә орада).

Ј. И. Гасымов мәктәб тикинтиси ишләриндә диггәтли олмағы тәклиф едирди. О јазырды: «Мисал үчүн, дејә биләрәм ки, 1921-чи илдә Салјан гәзасынын Гәдимкәнд, Татара мәһәллә, Хан гышлагы кәнд мәктәбләриндә кәндлиләр тәрәфиндән мәктәб биналары тикилмишдир. Бу да онларын халг маарифинә гајғыларынын ифадәсидир» (јенә орада).

Бунлардан әлавә о, Советләр гурултајынын мәктәб вә мүәллим һаггында гәрарларынын јеринә јетирилмәсини, 1 вә 2 дәрәчәли мәктәбләрдә ислаһат апармағы, хүсусилә Азәрбајчанда олан 2 дәрәчәли милли мәктәбләри јенидән гурмағы, кәнд мәктәбләриндә тәкчә ана дили вә ријазијјат фәнләринин дејил, бир чох дикәр фәнләрин дә өјрәдилмәсини тәклиф едирди. Ј. И. Гасымов 2 дәрәчәли мәктәбләрин програмларында нәзәрдә тутулан билик һәчминин һамысынын тәдрис едилмәдијини көстәрирди (бах: «Бакински рабочи» гәзети, 7 апрел 1922-чи ил).

Бакыда партија ишиндә чалышан Ј. И. Гасымов халг маарифинә даир фикирләрини охучулара чатдырмаға да вахт тапа билирди. О, 1927—1929-чу илләрдә Азәрбајчан КП МК-нын катиби ишләјәркән, һәм дә «Коммунист» гәзетинин вә «Болшевик» журналынын редактору олдуғу заман мәтбуат сәһифәләриндә мәктәбә, халг маарифинә аид бир чох мәгаләләр дәрч етдирмишдир.

30-чу илләрин гара көлкәси партијанын көндәрдији бүтүн вәзифәләрдә шәрәфлә, виҹданла ишләјән Ј. Гасымовун да үзәринә дүшдү. 1929-чу илдә ону мүсаватла баглы олмуш адам кими күнаһландырмаға, сырадан чыхармаға чалышанлар тапылды. Лакин һәгигәт галиб кәлди. Ј. Гасымов мүсаватла һеч бир әлагәси олмадығыны чох бөјүк чәтинликлә сүбута јетирди.

АК(б)П МК-нын икинчи катиби олан Ј. Гасымов һәм дә ҮИК(б)П МК-нын мәс'ул тә'лиматчысы кими фәалијјәт көстәрир. Аз кечмир ки, ону ингилаб бешији Ленинграда партија ишинә көндәрирләр. 1931-чи илдән сонра өтән 6 ил әрзиндә Смолны, Ленин, Красногвардејск Рајон Партија Комитәләринин I катиби кими чох кениш тәшкилати-гуручулуг фәалијјәти көстәрир. Јүксәк партија вәзифәси дашымасына бахмајараг Ленин иш принсипләриндән кәнара чыхмыш даһа јүксәк вәзифәли азғынлар ону да көзүмчыхдыја салмышдылар. Достларла, јолдашларла рәсми мәктублашмасыны белә нәзарәтә алмышдылар. О, исә буна бахмајараг јүксәк трибуналардан кәнддә колхозлашманы, шәһәрдә сәнајеләшдирмәни сахталашдыранлара, сосиализми дүзкүн јолдан сапдыранлара гаршы чыхыр, өзбашыналыг едәнләри кәскин тәнгид едирди. Факта, һадисәјә, тарихи ингилаби просесә дүзкүн јанашмагда, һеч шүбһәсиз, мүәллимлик пешәси она көмәк едирди

1937-чи илин октјабр ајында Бакыда Һ. Султановун башчылығы илә ујдурма әксингилаби дүшмән тәшкилаты «ашкар» едиләркән Јусиф Гасы-

мов Иркутскда иди; Шәрги Сибир Вилајәт Партија Комитәсинин икинчи катиби вәзифәсиндә ишләјирди. Азәрбајҹандакы фаҹиәләрин, һәбсләрин тә'сири она да чатды. Ону Р. Ахундов, С. М. Әфәндијев, Г Мусабәјов, Д. Бүнјадзадә групунда «халг дүшмәни» кими мәһкәмәјә ҹәлб етдиләр. Лакин о, Иркутскда мүһакимә олундуғу үчүн күлләләнмәдән јајынды. Бакыдакыларын талејинә исә өлүм һөкмү јазылды. Јусиф Гасымов һагсыз вә әсассыз олараг Сибир дүшәркәләриндә әзаблара гатлашмалы олду. О, дүз 18 ил беләҹә «халг дүшмәни» сајылды. 1955-ҹи илин апрелиндә исә ону Сибир дәринлијиндәки Канск дүшәркәсиндән Москваја кәтирдиләр. Үч ај сонра исә она бәраәт вердиләр. Бир иллик мүалиҹәдән сонра Ј. Гасымов јенидән партија ишинә гајтарылды. Өмрүнүн сонуна гәдәр (1957-ҹи ил) Азәрбајҹан КП МК-да шө'бә мүдири вәзифәсиндә чалышды. Һејиф ки, һәјатымыздакы бугүнкү ашкарлығы, демократијаны көрмәди.

Һеч нә илә бәраәт газандырыла билмәјән һагсызлыг сталинизмин гурбанлары олан минләрин, милјонларын бири кими Ј. Гасымовун да гәддини әјди. Лакин онда һаггын тәнтәнәсинә, уғрунда мүбаризә апардығы ишин өлмәзлијинә инамы гыра билмәди.

Халг мүәллиминин јалныз педагожи фикирләри дејил, онун һәјат јолу да бу күн әсл тәмизләнмә мәктәбидир.

Әждәр АҒАЈЕВ,
Салеһ МӘҸИДОВ,
педагожи елмләр намизәдләри.

Микајыл Мүшфиг—80

Көнлүн ајнасы*

Мән Микајыл Мүшфиглә бир тәсадүф нәтиҹәсиндә таныш олдум.

Нөвбәти ҹүмә күнләринин бириндә Һүсејн Натиглә бирликдә (биз Сабунчуда Сабир адына ики дәрәҹәли мәктәбдә бир синифдә охујурдуг) шәһәрә кәлдик. О вахт Һүсејн Натиг артыг мәтбуатда өзүнә јол ачмыш, шаир вә әдибләри јахындан танырјан кәнҹ шаирләрдән иди. Шәһәрә кәлишимиздән мәгсәд «Кәнҹ ишчи» гәзетинин он иллик јубилеји мүнасибәти илә јаздығымыз ше'рләри редаксијаја тәгдим етмәк иди.

Мәс'ул катиб Һүсејн Натигин ше'рини охудугдан сонра она деди:

—Апар вер макинаҹы ханыма!

Мәним јазыларыма исә көз кәздирди вә үзүнү јан отаға тутуб сәсләнди:

—Микајыл, сән аллаһ, бу огланын ше'рләринә бир нәзәр сал!

Дәрһал да мәнә тәрәф чөнүб деди:

—Апар, гој Мүшфиг охусун.

Мүшфигин адыны ешидән кими мәни тәр басды. Истәдим ше'рләрими гамарлајыб, өзүмү бир сычрајышда редаксијадан күчәјә салым. Лакин буна имкан олмады. Мүшфиг өзү о бири отагдан мәс'ул катибин јанына кәлди. Һәмин күнәдәк мән Мүшфиги чох көрмүшдүм, лакин онунла јахындан таныш дејилдим. Таныш олдугдан сонра Мүшфиг голумдан тутду:

—Кедәк көрәк нә јазмысан!

О бири отаға кечди. Ше'рин бирини охуду. Бир-ики јердә дүзәлиш етди.

—Бу јахшыдыр, хошума кәлди, лирикдир, — деди. — Көрәк икинҹиси нечәдир.

Икинҹи ше'ри Һүсејн Натигин тә'киди илә сәрбәст јазмышдым. — Истәдим дејим: «Биринҹи бәјәндинизсә бәсдир, икинҹи ше'рим јахшы дејил...»

Анҹаг Мүшфиг гашларыны чатды, бу заман онун алнында ири бир дүјүн әмәлә кәлди. О, ше'ри тәмтәрагла охумаға башлады:

«Бу күн
Коммунист күчәси илә кечәркән мән,
«Ким» нишанлы гапыдан кирдим.
Тохунду астанада мазутлу әтәјим,
—Салам!—дедим.
Саламладым.
Кичик бир гәзети басды бағрыма.
«Сых!»—деди,
Мазутла јоғрулмуш габарлы
әлләрим.
Бахдым: «Кәнҹ ишчи» гәзети!

Мүшфиг ше'ри бу гәдәр охудугдан сонра әлләримә бахды.

* Јазычы Е. Ағајевин хатирәләри «Азәрбајҹан кәнҹләри» гәзетинин 1969-ҹу ил 23 Јанвар тарихли нөмрәсиндә дәрҹ едилмишдир.

—Доғрудан да габарлыдыр — дејә разы һалда диллләнди. Сонра да көј сәтиндән олан пенҹәјимин әтәјинә нәзәр салды:

—Бу да доғрудур, — деди. — Әлин габарлы, әтәјин мазутлудур.

Һәгигәтән, әлим габарлы, әтәјим мазутлу иди.

Мүшфиг ше'ри ахыра гәдәр охујуб деди:

—Биринҹи ше'рин јубилеј нөмрәсиндә кедәр, буну да «Комсомол» журналында верәрик.

Мүшфигин дедији кими дә олду.

Бундан сонра һәмишә Мүшфиглә көрүшәндә онунла әл верир, һал-әһвал тутур, бә'зән дә Мүшфиг, Һүсејн Натиг, Абдулла Фаруг вә мән бирликдә ја Сабир бағында отурар, ја да саһил бағында кәзишәрдик.

Бир дәфә ҹүмә күнү Јазычылар Ҹәмијјәтинә кәлмишдик. (О заман Јазычылар Ҹәмијјәти Коммунист күчәсиндә, республика Елмләр Академијасынын сабиг бинасында јерләширди) Һәмин күн јазычыларын әксәријјәти ҹәмијјәтдә иди.

Һүсејн Натиг мәним голумдан тутду:

—Ҹавид әфәнди илә Мүшфиг нәрд ојнајырлар, кедәк тамаша едәјәк, — деди.

Кетдик, әдибләрдән Сејид Һүсејн, Ҹәмәнзәминли вә Кантемир ири масанын архасында отуруб сөһбәт едирдиләр. Биз саламлашыб бир тәрәфә чәкилдик. Һүсејн Натиглә мән ојунун кедишини изләјир, нәзәримизи нәрдтахтадан јајындыра билмирдик.

Мүшфиг бир ојун вә бир «марслә» галиб кәлдикдә, Һүсејн Ҹавид хурмајы рәнкли дәри папағыны башына гојду, пенсенесини чыхарыб, шүшәләрини силдикдән сонра көзүнә тахды. Ајаға дуранда әлини Мүшфигин чијнинә гојуб:

—Мүшфиг, сән елә билмә ки, Ҹавид әфәнди ојун билмир. Билирәм! Анҹаг, мән кәләҹәкдә ше'римизин таҹидары олаҹаг бир шаири удмаг истәмәдим,— деди.

Мүшфиг ајаға галхмаг истәди, лакин Ҹавид онун чијниндән басды. Мүшфиг гыпгырмызы гызармышды. О, дәсмалыны чыхарыб тәрини силди вә:

—Ҹавид әфәнди, мәни лап утандырдыныз, мән бу рүтбәјә лајиг дејиләм. Бу ад сизә...

Ҹавид онун сөзүнү кәсди:

—Мүшфиг, тәвазөкарлыг етмә, дедикләрим зарафатла гарышыг олса да, бир һәгигәтдир

Мүшфиг бир сөз демәди. Јалныз наразы һалда мүлајимҹәсинә башыны јырғалады..

Бир дә Мүшфиглә растлашдыг. О, бизи чәкиб дәниз кәнарына апарды. Пәрт иди. Сәбәбини сорушдугда деди:

—Нанкорун бири елә билир ки, мән дә нанкорам. Кәнҹләр арасында бир ше'р јајылыб, гулағыма чатыб ки, куја бу ше'ри мән јазмышам. Бу күн һәмин ше'ри мәним үчүн әзбәрдән сөјләдиләр. Ја рәббим, белә дә ше'р олармы? Ҹәфәнкијјат! Ејни заманда фитнә-фасадла бир мәфкурә! Мән белә ше'р јазмаг үчүн доғулмамышам. Буну јалныз елинә, ҹүмһуријјәтинә нанкор чыханлар едә биләрләр. Өз әмәлини башгасынын адына јазмаг ријакарлыгдыр!

Биз Мүшфигә тәсәлли вериб дедик:

—Әсәбләшмәјин, гој сөјләсинләр, сизи ки, јахшы танысырлар!..

Мүшфиг намә'лум мүәллифин ардынҹа ачы бир сөз дедикдән сонра деди:

—Көзәл ше'р белә олар, охујум, сиз дә гулаг асын.

Мүшфиг көзләрини азҹа гыјыб ше'ри әзбәрдән сөјләмәјә башлады. О дедикҹә, мән дә мисралары сүр'әтлә дәфтәрин сәһифәсинә көчүрүрдүм:

«Ләтафәт, ләтафәт, көзәл ләтафәт,
Адындан да көзәл ләтафәтин вар.
Јахын кәл руһума, десинләр бана,
Бәхтәвәр башына бир афәтин вар!

О үлви бир хәјал, афағы бир әл,
Јаранмыш һәр ләзиз не'мәтдән әзәл.
Ојлә бир көзәл ки, вар әти, ганы,
О көјләр Мәләки, јерләр Солтаны.

О бир сона ки, сулары бәзәр,
Арабир чырпыныб саһили кәзәр,
О дилбәр гызы аһ! Вурмасын нәзәр,
Сән демә јерләрдә јашармыш мәләк,
Ону да шаирә чох көрдү фәләк...»

Ше'ри сөјләдикдән сонра деди:

—Ше'р белә олар! Бу, фитри исте'дадын мәһсулудур!

Мән бу ше'рин кимә мәхсус олдуғуну Натигдән сорушдугда, о деди:

—Вургунун ше'ридир, көзәл јазыб...

Бу ше'рин, һәгигәтән, Вургунун олдуғуну мән һәлә дәгиг билмирәм. Јәгин ки, Вургун јарадычылығы илә мәшғул олан гәләм достларым бу һагда дүшүнүб-дашынарлар.

Бәли, хәбис үрәклиләр, нанкорлар Микајыл Мүшфиги ләкәләмәк истәјирдиләр. Мүшфиг исә һәр чүр ријакарлығдан узаг иди, нанкорлуг она јабанчы иди.

Мүшфигин гәлби бүллур кими саф, булудсуз сәма кими тәмиз вә ләкәсиз, ушаг гәлби гәдәр күнаһсыз иди. Вәтән, халг, партија онун ше'рләриндә пак нијјәтлә тәрәннүм олунурду. Чүнки, бу ше'рләр онун гәлбинин сөзү, үрәјинин һәсрәти, көнлүнүн ајнасы иди.

Ејнулла АҒАЈЕВ.

Редаксијанын почтундан

Мәктублар нәдән данышыр?

Бу күн партијанын јени тәрздә дүшүнмәјә вә ишләмәјә чағырдығы јенидәнгурма дөврүндә тә'лим вә тәрбијә просесини көкүндән јахшылашдырмаг, кәнчләримизи даһа чох дүшүндүрән проблемләри тәһлил етмәклә мүсбәт нәтичәләрә наил олмаг үчүн мүәллимдән кениш билик даирәси, зәнкин мә'нәвијјат, јүксәк педагожи усталыг, һуманист гајғылар тәләб олунур.

Редаксијамыза дахил олан мәктублары нәзәрдән кечирдикдә ачыг-ајдын көрмәк олур ки, республикамызын мүәллимләринин башлыча олараг фикрини мәһз бу һиссләр мәшғул едир.

Мәктубларын мәзмуну мүхтәлиф олса да, мәктәб ишинин тәкмилләшдирилмәси, шакирдләрдә әсл вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик һиссләринин формалашдырылмасы, тә'лимин метод вә формаларындан бачарыгла истифадә едилмәси һәмин мәктубларда өз әксини тапыр. Әлбәттә, тохундуғу мәсәләни һәртәрәфли ачан, тәдрисдә јени методлардан бачарыгла истифадә едән, габагчыл тәчрүбәјә малик мүәллимләрин мәгаләләри чап үчүн һазырланыр, мәчмуәдә дәрч едилир. Нисбәтән зәиф јазылмыш, мәсәләләри биртәрәфли ишыгландыран мәктубларын исә хүласәси верилир. Бурада ирәли сүрүлән марағлы фикир вә идејалар әтрафында сөһбәт ачылыр.

Белә ки, мүәллифләрин бир гисми өз јазыларында бејнәлмиләлчилик вә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинә даһа чох јер вердикләриндән бәһс едирләр. Әлбәттә, бу да тәбиидир. Чүнки индики вахтда [illegible] мәсәләләринә диггәтин артырылмасынын вачиблији һеч кәсдә шүбһә доғура билмәз. Мисал үчүн, Күрдәмир рајону, Мүллакәнд орта мәктәбинин мүәллими Ибраһим Хәлилов јазыр ки, о, халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик тәрбијәсинин ашыланмасында тәкчә дәрсликлә кифајәтләнмир, һәм дә синифдәнхарич тәдбирләрдән вә мәктәбдәнкәнар ишләрдән дә бачарыгла истифадә едир. Мүәллиф көстәрир ки, Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтиндә баш верән һадисәләрдә әлагәдар «Достлуғумуз әбәдидир» мөвзусунда әдәби-бәдии ахшамларын кечирилмәси, «Әзәлдән гардашдыр елләримиз» адлы мә'рузәләр вә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Каманча» пјесинин драматик охусунун тәшкили дә шакирдләрин бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијәсинә бөјүк тә'сир едир. Азәрбајчанлыларла ерменләр арасында әдавәт тохуму сәпән фитнәкарларын јенидәнгурма дөврүндә чәмијјәтимизин ингилаби инкишафына мане олдугларыны изаһ едир вә С. Вургунун «Биз тәкчә од-очаг гоншусу дејилик, үрәк достујуг. Халгларымыз та гәдимләрдән бир очағын одуна исинмиш, сон тикәләрини јары бөлмүшләр» кәламыны хатырлатмагла шакирдләрдә һәр ики халга мәһәббәт һиссини күчләндирир.

Шамахы рајону Нәриманкәнд орта мәктәбин мүәллими Сәфурә Шәрифова шакирдләрини вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик тәрбијәсиндә синифдәнхарич тәдбирләрин ролундан бәһс едәрәк көстәрир ки, әдәбијјат кабинетимиздә мүһарибәјә аид әсәрләрин сәркисини тәшкил етмишик. Сәркијә рајонун әмәк габагчылларыны вә мүһарибә ветеранларыны дә'вәт едирик. Онлар шакирдләрә өзләринин чәбһә хатирәләриндән данышыр, шакирдләри марагландыран суаллара чаваб верирләр. Белә көрүшләр, шакирдләрин һәрби-вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир.

Әдәбијјат дәрсләриндә фәнләрарасы вә фәндахили әлагәләрдән бачарыгла, сәмәрәли истифадә етмәк шакирдләрин јаддашыны мөһкәмләндирир, онларын дәрсә марағыны артырыр. Бу мә'нада Бакы шәһәриндәки 208 нөмрәли мәктәбин мүәллими Сафура Кәримованын мәгаләси мараг доғурур. О, VI синифдә А. С. Пушкинин «Гафгаз» ше'ринин тәдрисиндә, һабелә шаирин «Әрзурума сәјаһәт» вә «Күрчүстан тәпәләриндә» ше'рләринин синифдәнхарич охусу заманы чоғрафија фәнни илә нечә әлагә јаратдығындан јазыр. Шаирин илһамла тәрәннүм етдији Елбрус зирвәсини хәритәдә көстәрмәји вә онун һүндүрлүјүнүн нечә метр олдуғуну, көпүкләнә-көпүкләнә ахан Арагва, Терек кими мәшһур Гафгаз чајларыны вә үмумијјәтлә, ше'рдә тәсвир олунан тәбиәт тәсвирләри, Гафгаз халгларынын һәјат тәрзи, онларын мәшғулијјәти һаггында да сорушур. Шакирдләр чоғрафија билилкләринә истинад едәрәк суаллара дүзкүн чаваб верирләр.

Јазыдан мә'лум олур ки, мүәллим јери кәлдикчә дәрсләриндә фәндахили әлагәјә чидди фикир верир. Мәсәлән, Т. Г. Шевченконун «Вәсијјәт» ше'рини кечәркән А. С. Пушкинин «Гафгаз» ше'рини шакирдләрин јадына салыр вә гејд едир ки, Украјна әдәбијјатынын көркәмли шаири Шевченко да «Гафгаз» адлы ше'р јазмышдыр. Һәмин ше'рдә о, халгын һүгугсузлуғуну тәсвир етмишдир.

Газах рајону Ханбағы кәнд сәккизиллик мәктәбин мүәллими Нәргиз Исмајылова «Сурәтләри тәһлилдә сәчијјәләндирмәдән истифадәнин ролу» мәгаләсиндә вә V синифдә «Чапајев» ше'ринин тәдриси заманы шакирдләрдә ифадәли оху вәрдишләри, һабелә иншa јазы бачарыгларыны формалашдырдығындан бәһс едир.

Мүәллиф көстәрир ки, «Чапајев» ше'ринин ифадәли охусуна о, тәкчә бу әсәрин идеја-мәзмунуну дәрк етдирмәк кими јанашмыр, ејни заманда шакирдләрдә Азәрбајчан ше'ринин вәзнинә, аһәнкинә, ритминә вә интонасијасына сонсуз мәһәббәт ојатмаг васитәси кими јанашыр. Көрүндүјү кими, бу да әдәбијјат мүәллиминин тәдрис етдији фәннин мәгсәд вә вәзифәләрини дүзкүн баша дүшдүјүнү көстәрир.

Јери кәлмишкән, бу чәһәт мүәллимләримизин һамысынын гајғыларына чеврилмәлидир.

Ордубад рајону Сабир кәнд орта мәктәбин мүәллими Һәсән Рафијев, Масаллы рајону Гәзвинобә кәнд сәккизиллик мәктәбин мүәллими Елшад Нәсиров, Ағдам рајону Новрузлу кәнд орта мәктәбин мүәллими Әлган Бајрамов вә башгаларынын јазылары да диггәти чәлб едир. Мәсәлән, Һәсән Рафијев «Мүрәккәб чүмлә бәһси»ни шакирдләрә нечә өјрәтмәсиндән, бу мәгсәдлә чәдвәл вә схемләр һазырладығындан, бәдии әдәбијјатдан ујғун чүмләләр сечдијиндән јазыр.

Лакин јахшы оларды ки, мүәллиф тәтбиг етдији васитәләрин нәтичә е'тибарилә фактик билијинә нечә тә'сир етдијини дә нечә үзә чыхардығындан јазајды.

Елшад Нәсиров өз мәктубунда нитг һиссәләринин бөлкүсүнә, шакирдләрин инша, дәрсликләрдәки әдәби-бәдии парчалар әсасында јазы бачарығыны формалашдырмаг саһәсиндәки тәчрүбәсиндән сөз ачыр. Бу саһәдә мүәллимләримизин тәкмилләшмәјә еһтијачы олдуғуну көстәрир.

Әлган Бајрамов «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын дилинин өјрәдилмәси илә әлагәдар јазысында дил тарихинә аид бир сыра нүмунәләр вермишдир.

Нәтичә е'тибарилә демәлијик ки, алдығымыз мәктубларда севиндиричи чәһәт орасындадыр ки, һәр кәс өз тәчрүбәсиндән јазыр. Јазыларын бир чоху, нечә дејәрләр, системсиз олса да, ордан-бурдан характери дашыса да, һәр һалда буларда бир өзүнәмәхсуслуг вар. Вә белә гәнаәтә кәлирик ки, булар кет-кедә гүввәтләнән, тәкмилләшән тәчрүбәләрин башланғычыдыр вә онларын һәр биринин кәләчәкдә мүстәгил мәгалә шәклиндә чыхмағына шүбһә етмирик.

Scanned with Mobile Scanner

Музејлә мәктәбин гаршылыглы әлагә формалары һаггында

Әбдүлрәһман АБДУЛЛАЈЕВ

Низами адына Азәрбајчан Әдәбијјаты музејинин мәктәб иши шө'бәсинин рәһбәри, филолокија елмләри намизәди

Кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсинин јениндәнгурма дөврүнүн тәләбләринә ујгун тәкмилләшдирилмәси үчүн башга мәдәни-маариф вә елми мүәссисәләр кими музејләр дә чох мүһүм рол ојнамалыдыр. Бу мәгсәдлә Азәрбајчан ССР ЕА Низами адына Азәрбајчан әдәбијјаты музеји республиканын мүхтәлиф мәктәбләри илә сых әлагә сахлајыр. Тәчрүбә көстәрир ки, музејлә мәктәбләрин гаршылыглы әлагәси гәдим вә зәнкин әдәбијјатымызын тәблиғиндә, шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсиндә һәлледичи әһәмијјәт кәсб едир, мәктәбләрдә әдәбијјат кабинети вә әдәбијјат музејләринин јарадылмасына, елми әсаслар үзрә тәртибинә вә зәнкинләшдирилмәсинә елми-методик көмәк көстәрир.

Музејин ајры-ајры мәктәбләрдә кечирдији Низами, Фүзули, Ахундов, Сабир, С. Вурғун вә б. һәср олунан поезија күнләри вә с. тәдбирләр шакирдләрә верилән биликләрин даһа да дәринләшдирилмәсинә, естетик зөвгләринин инкишафына көмәк едир. Чох вахт мүәллимин дәрсдә әһатә едә билмәдији вә ја әһатә етмәк имканына малик олмадығы мә'луматларын музејин алимләри тәрәфиндән шакирдләрә чатдырылмасы, хүсусән классикләр һаггында мүһазирәчи алимләрин сөјләдикләри фактлар сәјјар сәркиләрин нүмајиши вә изаһы васитәсилә әјани сурәтдә мәктәблиләрин шүуруна һәкк олунур.

Һазырда музејимиздә шифаһи халг әдәбијјаты, онун ајры-ајры дөврләри, Низами Кәнчәвидән башлајараг совет дөврүндә јазыб-јарадан классикләримизин, көркәмли шаир вә јазычыларымызын һәјат вә јарадычылығына һәср едилән маралы вә зәнкин материаллар елми-монографик сәркиләрлә 23 залдан ибарәт олан експозисијада әкс етдирилир. Башга сөзлә десәк, орта мәктәбин әдәбијјат програмында тәдриси нәзәрдә тутулан материаллар бу експозисијаларда өз әксини тапыр. Тәдрис програмында орта мәктәбин ајры-ајры синифләриндә шифаһи халг әдәбијјаты һаггында шакирдләрә мә'лумат верилир вә бир сыра нүмунәләр өјрәдилир.

Музејдәки експозисијаларда «Дәдә Горгуд»ун ири хәтлә јазылы, шифаһи әдәбијјатын мөвсүм вә мәрасим нәғмәләринин мәтнләри, бу нәғмәләрин вә рәгсләрин ичрасыны әкс етдирән шәкилләр, гәдим нағыл вә дастанлара һәср едилмиш «Мәликмәммәд» нағылындан Мәликмәммәдин әждаһаны өлдүрмәси, Мәликмәммәдин Симург гушунун белиндә ишыглы дүнјаја чыхмасы, Астијаг дастанындан Томирисин Кири өлдүрүб башыны ган тулуғуна салмасы вә с. иллүстрасијалар шакирдләрин дәрин марагына сәбәб олур вә тә'лимин сәмәрәлилијини гат-гат артырыр.

VIII синифләрдә гәдим вә орта әсрләр әдәбијјаты һаггында шакирдләрә гыса мә'лумат верилир.

Тәчрүбә көстәрир ки, експозисијаларда шакирдләрин Хәтиб Тәбризи, Гәтран Тәбризи, Мәһсәти Кәнчәви, Хагани Ширвани, Низами Кәнчәви, Имадәддин Нәсими, Шаһ Исмајыл Хәтаи, Мәһәммәд Фүзули, М. Ф. Ахундов вә б. дөврүнү, мүһитини, әсәрләринин мәзмунуну әјани сурәтдә нүмајиш етдирән експонатларла танышлыгы, хүсусилә Низами «Хәмсә»синин мөвзуларына һәср едилмиш халчалары көрмәләри онларын гәдим вә зәнкин әдәбијјатымыза мараг вә мејлини хејли артырыр.

Даһи Низаминин һуманизм вә вәтәнпәрвәрлик дујғуларынын, әмәкчи инсанлара вердији јүксәк гијмәти, Азәрбајчан дилинин дөвләт дили олмасында Шаһ Исмајыл Хәтаинин тәгдирәлајиг фәалијјәтинин ајдынлашдырылмасы вә јахуд Фүзули лирикасынын хүсусијјәтләринин, сөз, ше'р, сәнәт, шаир һаггындакы фикирләринин, ичтимаи-сијаси көрүшләринин, дөврүндән вә һакимијјәт башында дуранлардан наразылығыны, үмумијјәтлә, феодал дүнјасына, монархијаја, таланчылыг вә ишғалчы мүһарибәләринә гаршы е'тиразларыны шакирдләрә әјани олараг чатдырмагда музејдәки експозисијалар мүәллимә даһа кениш материал верә билир. Мүәллимләр програмда олан бу вә ја дикәр мөвзуларын, ичмалларын өјрәдилмәсинә верилән сон сааты вә ја тәкрар, јекун мәшғәләсини музејин експозисијасында кечмәси, даһа фајдалы олар.

Мүәллимләримиз бир сыра әлавә мә'луматларын, әдәбијјатымызын сонракы дөврләринин көркәмли сәнәткарларынын һәјат вә јарадычылығынын тәдрисиндә дә музејин имканларындан фајдалана биләрләр. Беләки, Низами музејиндә Азәрбајчан вә рус әдәбијјаты классикләринин, мүасир шаир вә јазычыларын һәјаты вә јарадычылығына аид елми монографик — «Халглар достлугу», «Әдәбијјатларын достлугу — халгларын достлугудур», «Азәрбајчан әдәбијјатында Ленин сурәти», «1905—1907-чи илләр ингилабынын Азәрбајчанда демократик әдәбијјатын инкишафына тә'сири», «Молла Нәсрәддин мәчмуәси», «Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Азәрбајчан әдәбијјатынын наилијјәтләри» вә с. сәјјар сәркиләрдән, бу милли сәрвәтләрдән шакирдләр һәм дәрс просесиндә, һәм дә синифдәнхарич, мәктәбдәнкәнар тәдбирләр заманы, һәтта мәктәбләрдә дә истифадә едә биләрләр.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, мәктәбләрдә, јарадылан әдәбијјат музеји вә әдәбијјат кабинетләри илә танышлыг көстәрир ки, бир нечә мәктәби чыхмагла, демәк олар ки, мәктәбләрдә әдәбијјат музеји јарадылмасына чох јердә лагејд јанашылыр. Һәтта Бакы мәктәбләринин бир чохунда «дәрсләри кабинет үсулу илә кечирик» дејәнләрин «фәнн кабинети» адландырдыглары отаглар бу ады дашымаға лајиг дејилдир. Фикримизчә, мәктәбләрин Низами адына Әдәбијјат музеји илә мәгсәдјөнлү ишләмәси нәтичәсиндә бу кериликин дә арадан галдырылмасы мүмкүндүр.

Әдәбијјат фәнни тәдрисинин кејфијјәтинин јүксәлдилмәси, чәмијјәтимизин кәләчәји олан шакирдләримизә зәнкин әдәбијјатымызы даһа дәриндән өјрәтмәк үчүн мәктәбләримизин музејлә гаршылыглы әлагәләринин кенишләндирилмәси вахты чатмышдыр.

Нәзәри гејдләр

Һәм әсас нитг һиссәси, һәм дә гошма кими ишләнән сөзләр

Фәрһад ӘЗИЗОВ

Нефтчала шәһәр 2 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими, баш мүәллим

Дилимиздә гошма сајча бир о гәдәр чох олмаса да, зәнкин семантик-грамматик хүсусијјәтләри олан нитг һиссәсидир. Гошмаларын тәдгиги илә мәшғул олан әксәр дилчиләр бу нитг һиссәсини мүхтәлиф групплара ајырмышлар. Беләки, проф. С. Чәфәров гошмалары үч (Азәрбајчан дилинин гошмалары һаггында, Азәрбајчан ССР ЕА хәбәрләри, [illegible], сәһ. 79), проф. М. Һүсејнзадә (Мүасир Азәрбајчан дили. Азәртәдриснәшр, 1963, сәһ. 219), Һ. Гулијев вә Ә. Шүкүров ики (Мүасир Азәрбајчан дили. «Елм» нәш-

ријјаты, 1980, II чилд, сәh. 410), вә с групп бөлмүшләр. Гошмалары мүхтәлиф групплара ајыран бүтүн тәдгигатчылар, демәк олар ки, сабит вә гејри-сабит гошмалары ајрыча гејд етмишләр.

Мә'лум олдугу кими, бир сыра сөзләр вар ки, онлар јалныз гошма вәзифәсиндә ишләнир; мәсәлән: үчүн, өтрү, -дәк, -чан (чән), сары вә с. Лакин бир гисим сөзләр дә вар ки, онлар гошма вәзифәсини јеринә јетирмәклә јанашы, исим, сифәт, зәрф вә с. нитг һиссәләри јериндә дә ишләнә билир (гәдәр, гаршы, тәрәф, сонра, әввәл, өнчә вә с.).

Гошмаларын «сабит» вә «гејри-сабит» групплара ајрылмасына тәрәфдар олан тәдгигатчылар да мүхтәлиф нитг һиссәләри јериндә ишләнә билән гошмаларын да бу көмәкчи нитг һиссәсинә мәхсус бүтүн хүсусијјәтләри кәсб етдији фикриндә һәмрә'јдирләр.

Азәрбајчан дилчилијиндә һәм гошма, һәм дә әсас нитг һиссәси кими ишләнән сөзләри (сонра, бәри, гејри вә с.) гошмалар сырасындан чыхарараг, ифадә етдији мә'наја ујғун сурәтдә мүхтәлиф нитг һиссәләри арасында бөлүшдүрмәк фикри дә вар. Бу фикрин гәбул едилмәси, гошмаларын сајынын сүн'и сурәтдә азалдылмасы илә јанашы, һәмин нитг һиссәсинин тәдрисиндә дә мүәјјән долашыглыгларын јаранмасына сәбәб оларды. Чүнки, мә'лум олдугу кими, белә сөзләр гошма кими ишләнәркән аид олдуглары әсас нитг һиссәләринин бүтүн грамматик хүсусијјәтләрини итирир, јалныз гошмаја мәхсус морфоложи вә синтактик хүсусијјәтләри кәсб едир. Одур ки, белә сөзләр гошмалар сырасында өјрәнилмәлидир. Бундан әлавә, конверсија үсулу илә сөз јарадычылығындан бәһс едәркән проф. О. Мусајев гөстәрир ки, бу үсулла јаранан һәр бир сөз дилин изаһлы лүғәтиндә баш сөз кими верилмәлидир. Јә'ни «...дилимиздә мөвчуд олан һәр бир сөз морфоложи формасыны дәјишмәдән нечә нитг һиссәси функсијасында ишләнә биләрсә, о гәдәр дә сөз һесаб олунмалыдыр». (Дилимизин лүғәт тәркиби һаггында бә'зи гејдләр. «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 26 ијун 1987.) Әслиндә «гејри-сабит» ады алтында групплашдырылан гошмалар конверсија үсулу илә јаранан сөзләрдир. Белә сөзләрә исә, бизчә, проф. О. Мусајевин мүнасибәти даһа дүзкүндүр.

Үмумијјәтлә, әввәл, сонра, бәри вә с. типли сөзләрин лексик, грамматик вә фонетик чәһәтдән мүстәгил сөз кими вә гошма кими ишләнән вариантлары бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Бу фәргләри ашағыдакыларла изаһ етмәк олар.

1. Һәм әсас нитг һиссәси, һәм дә гошма кими ишләнән сөзләр мүстәгил мә'налы сөзләр кими ишләндикдә онлар лексик мә'на ифадә едир. Анчаг гошма јериндә ишләндикдә лексик-семантик мә'надан мәһрум олур; грамматик-семантик мә'на кәсб едир.

2. Белә сөзләр мүстәгил сөз кими ишләндикдә аид олдугу нитг һиссәләринин бүтүн морфоложи хүсусијјәтләрини өзләриндә еһтива едир. Гошма кими ишләндикдә исә гошмалара мәхсус хүсусијјәтләрә малик олур.

3. Гејри-сабит гошмалар кими групплашдырылан бу сөзләр әсас нитг һиссәләри јериндә ишләндикдә ајрылыгда чүмлә үзвү ола билдикләри һалда, гошма кими ишләндикдә јалныз гошулдуглары сөзлә бирликдә чүмлә үзвү олур. Мә'лум олдугу кими, бу хүсусијјәт гошмалары дикәр көмәкчи нитг һиссәләриндән фәргләндирир.

4. Фонетик чәһәтдән белә сөзләр вургуларына көрә дә фәргләнир. Гаршы, тәрәф, башга, әввәл, сонра вә с. типли гошмалар әсас нитг һиссәси кими ишләндикдә онларын там вургусу олур вә вургу сон һечадакы саит үзәринә дүшүр. Гошма кими ишләндикдә исә вургу зәифләјир вә јарымвургу шәклиндә илк һечадакы саит үзәринә дүшүр. Мүгајисә едәк: «Көрүшүб-өпүшәчәк, сонра һәр икисини тәбрик едәјәчәк». (И. Һүсејнов) — «Әринин сөһбәтиндән сонра Гумрунун да чанына горху дүшмүшдү». (М. Чәлал); «Он аддымлыгда дик-дик дуруб бәри бахыр». (И. Һүсејнов) — «Бу јолун гоша чығырына ат салан индики гызлар, ...зынгыровлу дәвәләрин сәфи өтдүјүнү көзләринин учундан бәри көрмүшдүләр». (Б. Бајрамов); «Бәс сән нијә бу тәрәфини фикирләшмирсән?» (И. Һүсејнов) — «Онлары дәфтәрханаја тәрәф итәләди». (М. Чәлал) вә с.

Чох заман һәм гошма, һәм дә әсас нитг һиссәләри кими ишләнән сөзләрин лексик-семантик мә'насы илә грамматик-семантик мә'насы ујғун кәлир. Белә сөзләрин гошма вәзифәсиндә ишләнән вариантларыны мүстәгил мә'налы сөзләрин синоними кими гөрмәк дүзкүн дејил. Чүнки һәмин сөзләрин чохунда лексик мә'на илә грамматик мә'на үст-үстә дүшсә дә, бә'зи сөзләрдә лексик вә грамматик мә'на фәргләнә дә билир. Белә ки, «гәдәр» сөзүнүн лексик мә'насы «мигдар» сөзүнүн синонимидир; мәсәлән: «Гәдәринчә вә гәдәриндән дә бир аз артыг јатмаса, көзләри јумулур». (М. Аслан.) Ејни сөз грамматик мә'насына көрә исә -чан, -дәк кими гошмаларын синоними олур. Одур ки, белә сөзләри лексик-грамматик синонимләр кими јох, лексик-грамматик омонимләр кими гәбул етмәк даһа доғрудур.

Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, «гәдәр» сөзү мүасир дилимиздә «тале» сөзүнүн синоними кими дә ишләнир; мәсәлән: «Түрк ше'ринин һәләлик шәхси гәдәриндән јоғрулмуш бу зиндан ше'ри илә үзүнтүмү говулар?» (М. Аслан.) «Хәзәрим, үмманым, гәдәрим мәним». (Ә. Чәфәрзадә.)

Мә'лум олдугу кими, гошмалар әсас нитг һиссәләриндән төрәмишдир. Лакин бу һеч дә о демәк дејил ки, һәр һансы бир сөз гошма вәзифәсини јеринә јетирәркән нә вахтса мүтләг лексик мә'насына көрә архаикләшмәлидир. Бизчә, архаикләшә дә биләр, архаикләшмәјә дә. Лакин бу просесин әкси дә ола билир. Мәсәлән, Гәдим вә Орта әсрләрдә «кери», «јана», «сәмт», «мисалы» вә с. кими сөзләр һәр ики формада һәм мүстәгил сөз, һәм дә гошма кими ишләк олмушдур. (Бах: Һ. Мирзәзадә. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы, Азәртәдриснәшр, 1962, сәh. 298—327; Ә. Шүкүров. Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасы, сәh. 41—45.) Лакин һәмин сөзләрин гошма кими ишләнән вариантлары ја архаикләшмишдир, ја да чох мәһдуд даирәдә ишләнир; мүстәгил сөз кими исә бу күн дә ишләкдир.

Бизә көрә, гошмаларын инкишаф просеси беләдир: онлар әсас нитг һиссәләриндән тәчрид олунараг ики вариантда — гошма вә мүстәгил сөз кими мүвази сурәтдә ишләнир; сонра ја гошма кими сабитләшир, мүстәгил сөз олмаг е'тибарилә архаикләшир, јахуд да әксинә, гошма кими сырадан чыхараг, мүстәгил сөз кими ишләнмәкдә давам едир. Белә сөзләр һәр ики вәзифәдә — һәм гошма, һәм дә мүстәгил сөз кими ишләнә билдији кими, һәр ики вәзифәдә архаикләшә дә биләр; мәсәлән, «көз», «гәтлә», «кисрә» вә с. һәр ики вәзифәдә архаикләшмишләр. (Бах: Ә. Шүкүров. Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасы, сәh. 32—41.)

Беләликлә, гошмаларын бир групу мүасир дилимиздә јалныз көмәкчи нитг һиссәси (гошма) кими, бир групу исә һәм гошма, һәм дә әсас нитг һиссәси кими ишләнир. Гејд едәк ки, һәр ики нөв гошмалары «сабит» вә «гејри-сабит» групплара ајырмамаг даһа мүнасибдир. Хатырлатмаг јеринә дүшәр ки, Б. Серебренников вә Н. Һачыјева түрк дилләринин мүгајисәли-тарихи грамматикасына аид тәдгигатларында бу фикри чохдан ирәли сүрмүшләр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, әкәр һәмин бөлкүнү әсас тутсаг, дилимиздәки дикәр нитг һиссәләринин дә «сабит» вә «гејри-сабит» һиссәләрә ајырмаг лазым кәләрди; буна исә һеч бир еһтијач јохдур.

●

Бизим иш јолдашларымыз

Нараһат өмрүн бәһрәси

Мәһәббәт һејранлығдан башланыр. Тәнзилә Пиримованын мүәллим сәнәтини сечмәсиндә дә бу көһнә һәгигәт кичик рол ојнамајыб.

Орта мәктәбдә јахшы охујурду. Бүтүн фәнләрә мараг көстәрирди. Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллими Әнвәр Шаһвәләдов бу фәнн чохларында мараг ојатмышды. О, вин дилинин инчәликләрини шакирдләринә севә-севә, үрәјинин һәрарәти, галбинин оду илә өјрәдәрди. Севимли мүәллиминин дәрин билијинә, тәјакарлијинә һејран галан Тәнзилә мүтләг дил-әдәбијјат мүәллими олачағыны гәт етмишди.

Орта мәктәби битирдикдән сонра сәнәдләрини С. М. Киров адына Азәр-

бајчан Дөвләт Университетинә верди. Јүксәк балла гәбул олунду

Тәләбәлик илләри мараглы кечирди. Мүһазирәләри динләмәк, семинарлара һазырлашмаг, китабханалардан лазыми әдәбијјат тапмаг, көркәмли алимләрин елм аләминә кәтирдикләри јениликләрлә таныш олмаг, имтаһангабағы јухусуз кечәләр кечирмәк — бүтүн бунлар ону јормур, әксинә, һәјатыны даһа да мә'налы едирди. Елми-тәдгигат ишинә дә бөјүк мараг көстәрирди. Тәсадүфи дејилди ки, «Сејид Һүсејнин һекајә дили» мөвзусунда јаздығы диплом иши имтаһан комиссијасы тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмиш вә әсәрин университетин «Елми әсәрләри»ндә чап едилмәси һаггында гәрар чыхарылмышды. Т Пиримоваја аспирантурада галмағы тәклиф етдиләр. Лакин кәнч мүтәхәссис ушагларла ишләмәк, чәтин һәјат јолларында бәркимәк, тәчрүбә газанмаг истәјирди. Бир дә ки, өз ел-күнүнүн јанына гајытмаг, доғма тәбиәтин аб-һавасына говушмаг һәсрәти ону чохдан нараһат едирди. Аталар кәзәл дејиб: «Нијјәтин һара, мәнзилин ора». Кәнч мүтәхәссис Т. Пиримова өз нијјәтинин далынча кетмәјә үстүнлүк верди.

Педагожи фәалијјәтә башладығы илк күнү Тәнзилә мүәллимә өмрүнүн ән һәјәчанлы күнләриндән бири кими хатырлајыр. Горхурду ки, синфи әлә ала билмәсин. Лакин һәр шеј онун көзләмәдији кими олду. Дәрс о гәдәр мараглы кечди ки, шакирдләр зәнкин тәнәффүсә чағыран сәсини белә ешитмәдиләр.

Артыг 19 илдир ки, о, пешәсинин вурғуну кими, Гусар шәһәриндәки I нөмрәли орта мәктәбдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллими ишләјир. Дәрсләринин елми-педагожи, идеја-сијаси чәһәтдән јүксәк сәвијјәдә гурур, тә'лим просесиндә шакирдләрин фәрди габилијјәтләрини дүзкүн гијмәтләндириб инкишаф етдирир, тә'лим методларындан мәгсәдјөнлү вә јарадычылыгла истифадә етмәјә чалышыр. Мәһз буна көрә дә онун дәрс дедији синифләрдә шакирдләрин тә'лим мүвәффәгијјәти јүксәк сәвијјәдә олур.

Тәнзилә мүәллимә шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин јүксәлтмәјә мүнтәзәм диггәт јетирир. Рәһбәрлик етдији «Нитг мәдәнијјәти» дәрнәјинин көмәји илә шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгинин инкишаф етдирмәк саһәсиндә сәмәрәли фәалијјәт көстәрир. 20 нәфәр фәал үзвү олан дәрнәјин мәшғәләләри чох мараглы кечир. Кәнч дилчиләр ајда бир дәфә дивар гәзети бурахырлар. Гәзетдә «Дилин көзәллији», «Нитгинизә фикир верин», «Јадда сахлајын», «Әјләнчәли грамматика», «Дүшүн, тап» вә с. рубрикалар алтында дәрч едилән јазылар марагла гаршыланыр.

Тәнзилә мүәллимә програмлашдырылмыш карточкалардан, пајлама материалларындан, сигнал карточкаларындан, перфокартдан истифадә етмәклә дәрсдә шакирдләрин зеһни фәаллығыны инкишаф етдирмәјә наил олур. Ејни мәгсәдлә техники васитәләрин имканларындан да бачарыгла истифадә едир. Онун дәрсләриндә кодоскоп јазы тахтасыны әвәз едир. Кодоскопла екрана вермәк үчүн нәзәрдә тутдуғу материаллары Тәнзилә мүәллимә лентә вә шүшә лөвһәләрә јазмагла ајры-ајры синифләрдә 200 дәрсин әјанилләшдирилмәсинә наил олмушдур.

Сәнәтинә вә шакирдләринә мәһәббәт Тәнзилә мүәллимәдә вәһдәт һалында бирләшиб. Гајғыкешлији вә меһрибанлығы илә өз шакирдләринин гәлбинә нүфуз етмәк бачарығы онун мүәллимлик мәһәббәтинин сирләриндән биридир.

Будур, Тәнзилә мүәллимә VIII синфин журналыны көтүрүб әдәбијјат кабинетинә тәрәф кедир. Кабинетин габағында мәктәби бир нечә ил бундан әввәл битирмиш кечмиш шакирди Натәван Әлимованы көрүб сорушур:

—Хејир ола, Натәван, кими көзләјирсән?

—Сизи, мүәллимә! Әкәр ичазә версәниз, дәрсиниздә иштирак едәрдим. Өтән күнләри бир дә хатырламаг истәјирәм. Бир дә истәјирәм биләм ки, бу илки сәккизинчиләр дә әдәбијјаты бизим кими севирләрми?

—Бујур, Натәван, нә вахт истәсән, дәрсимин гонағы ола биләрсән.

Т Пиримованын тәшәббүсү илә мәктәбдә рәнкарәнк мөвзуларда диспутлар, әдәби-бәдии ахшамлар, викторинлар кечирилир. Шакирдләри республика мигјаслы ше'р мүсабигәләриндә јүксәк јерләр тутурлар.

Ишкүзар мүәллимә һаггында онун иш јолдашларындан да хош сөзләр ешитдик. Һамысынын фикри бир нөгтәдә бирләшди: — О, дәрин билијә маликдир, јарадычы ишләјир. Ону һәмишә нараһат, һәмишә ахтарышда көрмүшүк. Һәм гајғыкеш, һәм дә тәләбкар мүәллимдир.

Т. Пиримованын «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә, «Азәрбајчан мүәллими», «Коммунист», «Гызыл Гусар» гәзетләриндә бир сыра мәгаләләри дәрч олунмушдур. Елми-практик конфрансларда, дил вә әдәбијјат үзрә бөлмә ичласларында, методбирләшмә јығынчагларында фәал иштирак едир.

Коммунист Т. Пиримова тәкчә дәрс демәклә кифајәтләнмир. О, мәктәбдә илк партија тәшкилатынын катиби, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнни үзрә методбирләшмәнин рәһбәридир һәм дә бир ана кими ушагларынын гајғысыны чәкир. Онлар ширин јухуја кедәндән сонра да бә'зән кечә јарысына гәдәр Тәнзилә мүәллимә јазы столунун архасындан чәкилмир. Нөвбәти дәрсләринә һазырлашыр, мүталиә едир. Шакирдләринин јазы ишләрини тәсһиһ едир, гејдләр көтүрүр...

Өз пешәсинә үрәкдән бағлы олан Тәнзилә мүәллимә јорулмаг билмир. О, јахшы баша дүшүр ки, хүсусән индики дөврдә мүәллимин үзәринә даһа бөјүк мәс'улијјәт дүшүр. Мүәллимин бүтүн угурлары онун нараһат өмрүнүн бәһрәсидир.

Һилал ӘСКӘРОВ,
«Гызыл Гусар» гәзетинин әмәкдашы.

●

Тәнгид вә библиографија

«Орта мәктәбдә Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы»

Јенидәнгурма дөврүнүн тәләбләринә чаваб верә биләчәк јүксәк сәвијјәли Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллими олмаг үчүн һәм Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан нәзәри биликләрлә јахшы силаһланмаг, һәм дә шакирдләрә дәрин билик, бачарыг вә вәрдишләр вермәјин сирләрини өјрәнмәк лазымдыр.

Профессор Һ. Б. Балыјевин бу јахынларда чапдан чыхмыш «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы» («Маариф», 1988) дәрслијиндәки ашағыдакы фикир диггәти чәлб едир:

«Јахшы мүәллим олмаг үчүн Азәрбајчан дили үзрә һәртәрәфли билик вә бачарыгларa јијәләнмәк, ајры-ајры мөвзуларын тәдрисиндәки мәгсәд ајдынлығы да јеканә һәлледичи амил дејилдир. Бунун үчүн мүәллимдә шакирдләрә билик өјрәтмәјә сөнмәз арзу вә истәк лазымдыр. Јадда сахламаг лазымдыр ки, јахшы мүәллим олмаг үчүн билик нә гәдәр әһәмијјәтли олса да, кифајәт дејил. Јахшы мүәллим өз билијини дәрс дедији шакирдләрә чатдырмағы да бачармалыдыр».

Кәләчәк Азәрбајчан дили мүәллимләринин педагожи усталыга јијәләнмәләриндә педагокика вә психолокија үзрә биликләрлә [illegible]. Азәрбајчан дили методикасы фәнни үзрә биликләрин дә ролу бөјүкдүр. Мәһз бу чәһәтин нәзәрә алынмасына көрәдир ки, сонунчу тәдрис планында бу фәннин өјрәдилмәсинә верилән саатларын сајы хејли артырылмышдыр. Лакин саатларын чохалдылмасы һәлледичи амил ола билмәз. Күнүн тәләбләринә чаваб верә биләчәк програм, дәрслик, дәрс вәсаитләри вә мадди тәдрис-техники база олмадан тәдрис просесини јүксәк сәвијјәдә тәшкил етмәк мүмкүн дејил.

Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы үзрә илк програм вә дәрслијин јарадычысы профессор А С Абдуллајевдир. Онун јаздығы дәрслик вә дәрс вәсаитләриндән тәкчә Азәрбајчан дили мүәллимләри дејил, бу саһә үзрә тәдгигатчылар да бәһрәләнмишләр. Бунунла белә, онун сонунчу дәфә 1978-чи илдә чап олунмуш «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы» дәрслији, шүбһәсиз, јенидәнгурма дөврүнүн тәләбләринә там чаваб верә билмәзди. Профессор Һ. Б. Балыјевин «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы» дәрслији белә бир еһтијачдан јаранмышдыр.

Дәрсликдә Азәрбајчан дили тәдриси методикасы елминин үмуми мәсәләләри өзүнү там әксини тапмышдыр.

Беш фәсилдән ибарәт олан бу дәрслијин I фәсли «Азәрбајчан дили тәдриси методикасы елми» адланыр. Бурада елмин мөвзусу, конкрет вәзифәләри, Азәрбајчан дили тәдриси методикасы елминин јаранма тарихи, онун бугүнкү көркәмли тәдгигатчылары һаггында мә'лумат верилир. Бурада һәмчинин дил тәдриси методикасы елминин инкишаф ганунаујғунлугларындан, тәдгигат методларындан данышылыр.

Дәрслијин «Азәрбајчан дили дәрсләринин тәшкили вә гурулушуна верилән тәләбләр» адлы икинчи фәслиндә әввәлчә Азәрбајчан дили дәрсләринин мәктәбдәки мәгсәд вә вәзифәләри конкрет, инандырычы шәкилдә шәрһ олунур, Азәрбајчан дили тәдрисинин үмуми вә конкрет дидактик вәзифәләри көстәрилир. Сонра програм вә дәрсликләр, онларын тарихи барәдә, мөвчуд програмларын бә'зи үстүнлүкләринә даир јығчам мә'лумат верилир. Бурадача тематик, тәгвим-тематик, һабелә күндәлик планлар һаггында практик мә'лумат верилир.

Фәслин «Азәрбајчан дили дәрсләринин типләри вә формалары һаггында» адланан параграфында дәрсин типләри вә формалары һаггында рус вә Азәрбајчан педагогларынын тәснифатынын хүласәси верилдикдән сонра үч дәрс типи үзәриндә дајанылыр: јени билик верән вә ја мә'луматы чатдыран, билији мөһкәмләндирән вә тәтбиги дәрсләр. Мүәллиф тәкрар вә јохлама дәрсләринин үмуми чәһәтләрини нәзәрә алыб, бунларын икисини тәтбиги дәрсләр ады алтында вермишдир. Тәтбиги дәрс формалары ичәрисиндә програмлашдырылмыш јохлама, һабелә програмлашдырылмыш јохлама илә бирләшдирилмиш дәрс формаларындан да данышмышдыр.

Дәрслијин һәм мәзмун вә һәм дә һәчм е'тибарилә әсас фәсли «Азәрбајчан дили тә'лиминин ганунлары, принсипләри, методлары, пријом вә васитәләри» адланан III фәслидир. Бурада әввәлчә Азәрбајчан дили тә'лиминин ганунлары, принсипләри вә тәләбләриндән данышылыр. Мүәллиф педагокика вә методика елминин ганунларыны дејил, Азәрбајчан дили тә'лими просесинин ганунларыны мүәјјәнләшдирмәк мәгсәдини гаршысына гојмушдур. «Тәфәккүрлә дилин вәһдәти вә фәргинин тә'лим просесиндә нәзәрә алынмасы» спесифик ганун кими, «дил тә'лиминдә интерференсијанын нәзәрә алынмасы» исә үмуми ганун кими тәгдим едилир. Һабелә һәр ики ганунун маһијјәти, бу ганунлардан доған принсип вә тәләбләр көркәмли психолог, педагог вә нәзәри дилчилик материалларындан алынмыш фикир вә идејаларла әсасландырылыр.

Сонра метод пријом, јол, анлајышлары, тәдгигат вә тә'лим методлары мүгајисәли шәкилдә ајдынлашдырылыр, тә'лим методларыны дүзкүн сечмәјин мүһүм шәртләри ачылыр. Методик әдәбијјатда тә'лим методларынын тәснифи принсипләрини үмумиләшдирән мүәллиф дил дәрсләриндә истифадә едилән методлары үч група ајырыр (нәзәри, емпирик вә тәтбиги методлар), даһа сонра һәр бир ады чәкилмиш метод, пријом вә јол мүасир тәләбләр бахымындан шәрһ олунур. Бу фәсилдә Азәрбајчан дили тә'лими үчүн ән'әнәви әјани вәсаитләрин, һабелә мүасир техники васитәләрин өзүнәмәхсус мөвгеји, јер тутмасы көркәмли психолог вә физиологлардан кәтирилмиш иктибасларла сүбута јетирилир.

Дәрслијин IV фәсли «Орфографија тә'лими» адланыр. Бу фәслин «Орфографија үзрә мәктәб курсунун мәзмуну вә тә'лим вәзифәләри» адланан биринчи параграфында шагирд јазыларындакы орфографик сәһвләри төрәдән објектив вә субјектив сәбәбләр көстәрилир.

Сонракы параграфларда орфографијамызын тарихи, орфографијанын тәртиби принсипләри, орфографијанын орфоепија вә лексика илә әлагәси, орфографија тә'лиминдә истифадә едилән иш нөвләри, үсул вә васитәләрдән данышылыр. Фәслин сонунда имла јазылардакы сәһвләрин тәсһиһи үзрә ишләрдән бәһс едилир.

Дәрслијин «Азәрбајчан дили дәрсләриндә нитг инкишафы вә үслубијјат үзрә көрүләчәк ишләрин мәзмуну вә тәшкили методикасы» адланан ахырынчы фәслиндә әввәлчә нитг инкишафы үзрә апарылачаг ишләрин истигамәти, сонра исә бу истигамәтләрдә апарылан ишләрин мәзмун вә формалары әһатә едилир.

Мә'лум олдугу кими, үслубијјат үзрә ишләр лүғәт, әдәби тәләффүз, чүмлә гурмаг вә рабитәли нитг вәрдишләринин инкишафы үзрә ишләрлә бағлы шәкилдә кедир. Мүәллиф мәктәбләримиздә бу саһәдәки ишләрин һәлә дә лазыми сәвијјәдә олмадығыны нәзәрә алдығы үчүндүр ки, үслубијјат мәшғәләләриндән кенишлији илә ајрыча бәһс етмишдир.

Һ. Б. Балыјевин күнүн тәләбләринә чаваб верән бу дәрслијинин бир сыра мәзијјәтләрини хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр:

1. Дәрсликдә, демәк олар ки, бүтүн мөвзулар әјани вәсаитләрлә — схемләрлә үмумиләшдирилир. Бунлар садәчә әјани вәсаит дејил, һәр һансы бөлмә вә ја мөвзу илә бағлы бүтүн дејилмишләри тәсәввүр етмәјә имкан верән истинад ишарәләридир.

2. Тарихи мә'луматларын бөлмәләрин ичәрисиндә верилмәси ән јахшы тәшәббүс кими гијмәтләндирилмәлидир.

3. Мүәллиф дил тәдриси методикасы үзрә тәдгигатчылардан бөјүк еһтирамла бәһс едир, онларын фикирләриндән бә'зиси илә разылашмадығыны да бөјүк еһтирамла билдирир. Әсәрдә иктибасларын чохлугу вә һәр фәслин сонунда әдәбијјат сијаһысынын верилмәси дә мәһз бу принсипә әмәл етмәкдән ирәли кәлмишдир.

4. Әсәрин һәм елми, һәм дә нәшријјат редактәси, тәртибаты күнүн тәләбләринә там чаваб верир. Әсәрин елми редактору профессор Ј. А. Сејидовдур.

Бизчә, бә'зи гүсур вә чатышмазлыглары гејд етмәјимиз дәрслијин кәләчәк нәшрләри үчүн фајдалы оларды. Аз да олса гүсур һесаб етдијимиз мәсәләләр ашағыдакылардыр:

1. Дәрсликдә ТТВ вә ЕһМ барәдә верилмиш мә'луматлар епизодик характер дашыјыр. Шүбһәсиз, филолокија факүлтәләри үчүн јени тәдрис планына ТТВ фәнни әлавә едилдијиндән вә бунунла әлагәдар дәрс вәсаити һазырландығындан мүәллиф ТТВ барәдә өтәри мә'луматла кифајәтләнмишдир. Лакин дәрсликдә бу барәдә даһа кениш материал верилмиш олса иди, мүәллимләримиз даһа чох фајдалана биләрдиләр.

2. Програм вә дәрсликләрин совет дөврүндәки инкишаф тарихиндән дә өтәри бәһс едилир. Кәләчәк нәшрләрдә програм вә дәрсликләрин совет дөврүндәки инкишаф тарихини даһа кениш әһатә етмәк лазымдыр.

3. Лексика, фонетика, морфолокија вә синтаксис тәдрисинин дәрсликдә өз әксини там шәкилдә тапмамасы илә разылашмаг мүмкүн олса да, һәр һалда јени фәслин әлавә едилмәсинә еһтијач һисс олунур.

Һ. Б. Балыјевин «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы» китабы һазыркы вәзијјәтиндә филолокија факүлтәси тәләбәләри үчүн көзәл дәрсликдир. Бунунла бәрабәр, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләри јахшы вәсаит кими бу дәрсликдән бәһрәләнә биләрләр.

Һ. М. ӘҺМӘДОВ,
профессор.

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинә аид јени методик вәсаит

Партија вә һөкумәтимиз Ленин милли сијасәтинин тәләбләринә ујғун олараг өлкәмиздәки милли дилләрин өјрәнилмәсинә һәмишәкиндән даһа артыг гајғы көстәрир. Сов.ИКП МК-нын феврал (1988-чи ил) пленумунда бу мәсәләјә хүсуси диггәт јетирилмиш вә көстәрилмишдир ки « республиканын әразисиндә јашајан гејри-милләтләрин нүмајәндәләри тәрәфиндән јерли милли дилин өјрәнилмәсини һәр васитә илә һәвәсләндирмәк лазымдыр» Бу көстәриш республикамызын рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин даһа да сәмәрәлилијини гүввәтләндирмәк бахымындан гаршыја чидди проблемләр гојур Белә проблемләрдән бири дә мүәллимләр үчүн сан-

баллы методик вәсаитләр јарадылмасы илә әлагәдардыр И. Бајрамовун «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән чап олунмуш «Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили үзрә нитг инкишафы методикасы» (1988) китабыны бу саһәдә атылан угурлу аддымлардан бири кими гијмәтләндирмәк олар.

Мә'лум олдугу кими, рус мәктәбләриндә шакирдләри Азәрбајчан дили үзрә нитгини инкишаф етдирмәк, онлары практик дил вәрдишләринә јијәләндирмәјә наил олмаг тә'лимин гаршысында гојулмуш башлыча вәзифә һесаб олунур. Елә буна көрә дә нитг инкишафы рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдриси методикасынын мүһүм проблемләриндән бири кими хүсуси актуаллыг кәсб едир вә һәллини көзләјир. И. Бајрамов өз тәдгигатында бу проблемин ишләнмәси зәрурилијини дүзкүн гијмәтләндирә билмиш вә мүәллимләр үчүн дәјәрли вәсаит јаратмага наил олмушдур.

Вәсаитин илк фәслиндә нитг инкишафы проблеминин тарихән гојулушу арашдырылыр. Бу бахымдан проблем, дәрслик вә методик әдәбијјат тәһлил едилир. Програмлар хронолоҗи ардычыллыгла нәзәрдән кечирилир. Белә бир гәнаәт һасил олунур ки, һазырланмыш програмларда нитг инкишафы проблеми, әсасән дүзкүн гојулмушдур.

Дәрслик вә дәрс вәсаитләринин дә тәһлилиндә хронолоҗи ардычыллыг көзләнилмишдир. Даһа чох ибтидаи синифләр үзрә материаллара истинад едилир.

Вәсаитин икинчи фәслиндә лүгәт еһтијатынын јарадылмасы вә шифаһи нитг вәрдишләринин ашыланмасы мәсәләләри әһатә едилмишдир. Бурада лүгәт үзрә ишләрин апарылмасынын савад тә'лиминә гәдәр, савад тә'лими дөврүндә вә савад тә'лиминдән сонракы мәрһәләләрдә мәгсәдәујгунлугу мүәјјәнләшдирилмишдир. Бүтүн бунлар әсәрдә шифаһи нитг фонунда ишыгландырылмышдыр.

Шакирдләрин лүгәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк вә шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк јолларына һәср олунмуш һәмин фәсилдә ибтидаи синифләр әсас објект кими көтүрүлмүшдүр.

Әсәрдә лүгәт үзрә ишләрин мәзмуну кениш шәрһ олунур. Лүгәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси, мөһкәмләндирилмәсинин башлыча үсул вә васитәләри мүәјјәнләшдирилир. Мә'нача бир-биринә јахын олан сөзләр (синонимләр) үзәриндә иш; әксмә'налы сөзләр (антонимләр) үзәриндә иш; формача ејни, мә'нача мүхтәлиф олан сөзләр (омонимләр) үзәриндә иш; мүәјјән мөвзу үзрә сөзләрин тапдырылмасы; верилмиш исимләрә мүнасиб сифәтләр әлавә етмәк үзәриндә иш; верилмиш исимләри мүмкүн олан фе'лләрлә әлагәләндирмәк вә с.

Бу фәсилдә ибтидаи синиф шакирдләринин шифаһи нитг вәрдишләрини инкишаф етдирмәјин имканлары, апарылмасы методикасы, даһа сонра исә рабитәли нитг вәрдишләринин ашыланмасы үсул вә васитәләри һаггында әтрафлы сөһбәт ачылыр. Лүгәт үзәриндә иши рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили дәрсләринин бүтүн мәрһәләләрдә диггәт мәркәзиндә сахламагын вачиблији тутарлы дәлилләрлә әсасландырылыр. Оху мәтнләри үзәриндә иш апарыларкән шакирдләрин лүгәтини зәнкинләшдирмәји нәзәрә алмаг исә даһа фајдалы һесаб едилир. Чүнки сөзләр сөз бирләшмәси вә чүмлә тәркибиндә даһа јахшы мәнимсәнилир.

Мә'лумдур ки, шакирдләрин данышыг нитгинин формалашдырылмасы онларын чүмлә гурмаг вәрдишләринә нә дәрәчәдә јијәләнмәләриндән асылыдыр. Чүмлә гурмаг вәрдишләринә јијәләнмәдән мүәјјән мә'луматы чатдырмаг, верилән информасијаны ајдынлыгы илә баша дүшмәк мүмкүн дејил. Она көрә дә габагчыл мүәллимләр шакирдләрин лүгәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәклә јанашы, чүмлә гурмаг вәрдишләринин формалашдырылмасына да хүсуси диггәт јетирирләр. Тәчрүбә көстәрир ки, чүмлә гурмаг вәрдишләринин ашыланмасы имканлары оху дәрсиндә даһа кенишдир. Буна көрәдир ки, И. Бајрамов өз әсәриндә бу мәсәләләрә хүсуси фәсил һәср етмишдир. Мүәллиф бу нәтичәјә кәлмишдир ки, чүмлә гурмаг вәрдишләринин әлдә едилмәсиндә, әсасән, ашагыдакы јоллардан истифадә фајдалыдыр: һазыр ифадә вә чүмләләрин мәнимсәнилмәси; әввәлчәдән мә'лум олан бирләшмәләрә ујгун јени бирләшмәләр гурмаг; мүстәгил чүмләләр гурмаг.

Методик вәсаитдә, нитг инкишафынын мәрһәләләриндән бири кими, шакирдләрин рабитәли нитгинин инкишаф мәсәләләри дә өз кениш шәрһини тапмышдыр. Әсәрдә бу мәсәләләрә ики фәсил һәср олунмушдур. Фәсилләрдән бириндә шифаһи, дикәриндә исә јазылы рабитәли нитгин инкишаф етдирилмәси мәсәләләриндән данышылыр. Бурада ирәли сүрүлмүш методик мүддәалары әсасландырмаг үчүн конкрет дидактик материаллардан истифадә едилмишдир. Бу, вәсаитин практик әһәмијјәтини артырыр.

Шүбһә етмирик ки, бу вәсаит рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили дәрсләрини апаран мүәллимләрин јахын көмәкчисинә чевриләчәк.

Әнвәр АББАСОВ,
Севда АББАСОВА
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми әмәкдашлары

Бу китаблары охујун

«Сосиалист реализми мүасир мәрһәләдә»

«Елм» нәшријјатында чап едилмиш бу китабда (1988-чи ил) Азәрбајчан әдәбијјатында сосиалист реализминин јаранмасы, инкишафы мәрһәләләрини әһатә едән дөврә үмуми елми ичмал верилмишдир. Китаб он сөзлә бирликдә он дөрд мәгаләдән ибарәтдир. Мәгаләләрдә јетмишинчи илләрин бәдии тәчрүбәси, жанрлары, мејлләри, һадисәләри үзәриндә нисбәтән кениш, бир нөв тәдгигат предмети кими дајанылмышдыр. Мәгаләләрдә милли әдәбијјатымызын мүхтәлиф проблемләринә тохунулмагла јанашы «Мүасир Чәнуби Азәрбајчан әдәбијјатында јарадычылыг ахтарышлары», «Сосиалист реализминин тәшәккүлү вә әдәби әлагәләр», «Бејнәлмиләл мәчрада» (Азәрбајчанда русдилли әдәбијјат), «Азәрбајчан әдәбијјатынын үмумиттифаг әлагәләри» [illegible] кениш сөһбәт ачылыр.

Китабын әсас мәгсәди Сов.ИКП XXVII гурултајында мүәјјәнләшдирилән әсас [illegible] һәм кечмишә, һәм дә [illegible] нәзәр салмаг, охучуларын нәзәрини јахын кәләчәјин әдәбијјат саһәсиндәки перспективләринә чәлб етмәкдир. Кениш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмуш бу китабдан мүәллимләр әдәбијјатшүнаслыгымызын гаршысында дуран ән мүһүм проблемләрдән бири, сосиалист реализминин милли әдәби просесдә кечдији јоллары, онун мәрһәләләрини, идеја-бәдии мејлләрини дәриндән өјрәнмәк имканы газаначаглар.

«Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр»

VII

Сатышда олан бу китаб «Елм» нәшријјатында чап едилмишдир. 1961-чи илдә илк дәфә нәшр едилән, сонралар (1978-чи илдә) бејнәлхалг стандарт нөмрәси олараг дүнја китабханаларынын каталогларына дахил едилән «Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр»ин једдинчи китабы елми, әдәби, бәдии ичтимаијјәтин, һабелә кениш охучу күтләсинин истифадәсинә верилмишдир.

Сәккиз мәгаләни өзүндә бирләшдирән бу китаб узун илләр апарылмыш тәдгигат ишләринин мәһсулу олуб милли фолклорумузун аз өјрәнилмиш проблемләринә һәср едилмишдир. Мәгаләләрдә сөјләнилән мүлаһизәләр мүасир совет фолклоршүнаслыгынын зәнкин елми-нәзәри тәчрүбәси илә әсасландырылмыш, һәр мәгаләнин сонунда истифадә едилән мәнбәләрин сијаһысы верилмишдир. Әдәбијјат, «Аилә һәјатынын етика вә психолокијасы» вә дикәр фәнләрин тәдриси заманы мүәллимләр китабдакы мәгаләләрдән, «Азәрбајчан фолклорунда аилә-мәишәт мәрасимләри вә онларын поетик мәтнләри» (Б. Ахундов), «Азәрбајчан фолклорунда халг тәбабәтинә мүнасибәт» (Г. Бабазадә), «Короғлу» епосу — халг әфсанә вә рәвајәтләри» (С. Пашајев) әлавә вәсаит кими истифадә едә биләрләр.

Scanned with MOBILE SCANNER

«Азәрбајчан совет әдәбијјаты харичдә»

Профессор Назим Ахундовун бу монографијасы конкрет мәгсәд дашыјыр. Бу китабда башлыча олараг шаир вә јазычыларымызын, драматургларымызын, әдәбијјатшүнасларымызын әсәрләринин харичдә әкс-сәдасы, јајылма чографијасы нәзәрдән кечирилир, охучуда Азәрбајчан әдәбијјатынын бејнәлхалг нүфузу һаггында тәсәввүр јарадылыр. Мүәллиф әсәрдә буржуа «советолокијасы» нүмајәндәләри илә ара-сыра полемик мүбаһисәјә киришсә дә, әсасән, дүнјанын мүхтәлиф гитәләриндә нәшр олунан Азәрбајчан совет әдәбијјаты нүмунәләри вә бу нүмунәләр һаггында дүнјанын мүтәрәгги мәдәнијјәт хадимләринин, әдәбијјат нәзәријјәчиләринин елми-нәзәри мүддәаларыны кениш шәрһ едир. Мараг даирәсинә көрә бу монографија фикримизчә, тәкчә әдәбијјатшүнасларымызы, али мәктәб тәләбәләрини, кениш охучу күтләсини дејил, әдәбијјат мүәллимләримизи дә әһатә едәчәкдир.

«Битишик, јохса ајры?»

Азәрбајчан дилинә аид јарадылмыш лүғәтләр аиләсинә даһа бир орижинал лүғәт дахил олмушдур. Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјатында чап едилмиш бу лүғәтин тәртибчиләри Л. Кәримов, М. Маһмудов, Ч. Рәһманов, елми редактору исә профессор Ә. Әфәндизадәдир. Лүғәт орфографијамызын ән мүбаһисәли мәсәләләриндән биринә — битишик, дефислә вә ајры јазылан сөзләрә һәср олунмушдур. Лүғәтин тәртибиндә мөвчуд орфографија гајдаларына риајәт едилмиш, тәкчә мүасир дил бахымындан фәргләнән мүрәккәб сөзләри дејил, бир сыра бејнәлхалг елементли, һиссәчикли, һабелә инкар һиссәчији илә ишләнән сөзләр дә әһатә едилмишдир. Лүғәт 24 миндән чох сөзү өзүндә бирләшдирир. Бу вәсаит мәтбуат вә нәшријјат ишчиләри, мүәллимләр, тәләбәләр, еләчә дә кениш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

●

VI синифдә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы вә гыса методик көстәришләр

Гыса методик төвсијәләр шәклиндә һазырладығымыз бу планлашдырма, әсасән, кәнч мүәллимләрин истифадәси үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Мә'лумдур ки, јени тәдрис планы үзрә V синифдә (мөвчуд VI синифдә) Азәрбајчан дилинин тәдрисинә ил боју 136 саат вахт ајрылмышдыр. Бундан 106 сааты дил нормаларынын мәнимсәдилмәси, о чүмләдән лүғәт үзрә ишләр, 30 саат исә рабитәли нитгин инкишафына аид хүсуси мәшғәләләр үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Азәрбајчан дилинә аид бүтүн дәрсләр системиндә, о чүмләдән нәзәри материалларын өјрәдилмәсинә аид дәрсләрдә дә практик ишләрә кениш јер вермәк тәләб олунур. Бу мәгсәдлә лүғәт үзрә имладан, грамматик тәһлилдән, дәрсликләрдәки мүхтәлиф типли чалышмалардан вә с. мүнтәзәм истифадә олунмасы тә'мин едилмәлидир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, јени програмда башлыча методик идејалардан бири шакирдләри рабитәли нитгә (шифаһи вә јазылы) мүкәммәл јијәләндирмәкдән ибарәтдир. Бу мәгсәдлә рабитәли нитгин үслублары вә типләринә даир анлајышларын мәнимсәнилмәсинә, һәмин саһәдә практик бачарыгларын формалашдырылмасына хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, нәшрлијин мүәјјәнләшдирдији тәдбирә ујғун олараг, республикамызын бә'зи мәктәбләринин VI синифләри Р. Әсәдов вә Ә. Әһмәдовун јени нәшр олунмуш дәрслији илә ишләјәчәкләр. Бу дәрслик 1974-чү илдән мәктәбләримиздә истифадә олунан мөвчуд дәрслијә мүвазә бир дәрслик кими чап олунмушдур, мәзмунуна көрә кечид дөврүнүн тәләбләринә даһа јахын олмасы илә фәргләнир.

Бу планлашдырмада илләрдән бәри истифадә олан дәрслик «А», јени чап олунмуш дәрслик исә «Б» шәрти ишарәси илә гејд олунмушдур.

Икинчи дәрсликдә («Б») рабитәли нитгин инкишафы илә бағлы анлајышларын конкрет мәзмуну әһатә едилмиш, һәмин саһәдә мүвафиг бачарыгларын ашыланмасына хидмәт едән чалышмалар системинә хүсуси јер верилмишдир.

Јени програмы әсас тутмагла, һәр ики дәрслијин вердији дидактик имканлара ујғун һазырланмыш бу төвсијәјә әһкам кими јанашмаг олмаз. Мүәллимләр бундан јарадычылыгла истифадә етмәјә чалышмалыдырлар.

I РУБ

I руб үчүн 36 дәрс планлашдырылмышдыр.
9 һәфтә (30; 6 саат).

1-чи дәрс. Бизим доғма дилимиз.

Бу мөвзуда сөһбәт заманы шакирдләрин диггәти ашағыдакы мәсәләләрә чәлб олуна биләр: 1) Азәрбајчан дили ССРИ-дә милли әдәби дилләрдән бири кими; 2) Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајчан дилинин сүр'әтли инкишафы; 3) бу дилин инкишафында рус дилинин мүтәрәгги ролу; 4) түрк дилләри аиләсиндә Азәрбајчан дилинин мөвгеји.

1, 2, 3 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш («Б»).

Кечилмишләрин система салынмасы вә бачарыгларын тәкмилләшдирилмәси (9; 2 саат).

2, 3-чү дәрсләр. Синтаксисдән кечилмишләрин тәкрары. Тәкрардан мәгсәд IV вә V синифләрдә верилмиш билик вә бачарыглары мөһкәмләндирмәк вә үмумиләшдирмәкдән ибарәтдир. Бунун үчүн дәрсә ашағыдакы суал вә тапшырыглардан башламаг мәсләһәт көрүлүр:

1) «Синтаксис» дедикдә нәји баша дүшүрсүнүз?

2) Сөз бирләшмәси чүмләдән нә илә фәргләнир? (Нүмунәләр көстәрмәли).

3) Нә үчүн баш үзвләр чүмләнин грамматик әсасы һесаб олунур?

4) Тә'јин, тамамлыг вә зәрфлик нә үчүн икинчи дәрәчәли үзвләр һесаб олунур?

Бундан сонра шакирдләри «Б» дәрслијиндәки 4, 5, 6, 7 вә 8 нөмрәли чалышмалар үзрә ишләтмәк, 9-чу чалышманы исә ев тапшырығы кими нәзәрдә тутмаг олар.

Икинчи саатда јалныз практик ишләр апарылмалыдыр.

Ејни мәгсәдлә «Б» дәрслијиндәки 10, 11, 12, 13 нөмрәли чалышмалар үзәриндә мүшаһидә методундан истифадә етмәклә иш апармаг, 14 нөмрәли чалышманы јеринә јетирмәк, орадакы суаллара даһа әһатәли чаваблар һазырламағы ев тапшырығы кими вермәк мәсләһәт көрүлүр.

4-чү дәрс. Сөз јарадычылығы үзрә кечилмишләрин тәкрары.

«А» дәрслијинин 10, 11 вә 13 нөмрәли, һабелә «Б» дәрслијинин 17, 18, 19 вә 20 нөмрәли чалышмалары үзәриндә иш.

Дәрси ашағыдакы суаллардан истифадә етмәклә јекунлашдырмаг олар:

1) Сөз јарадычылығы бөлмәсиндә нәдән данышылыр?

2) Көк вә шәкилчи нә үчүн сөзүн мә'налы һиссәләри адланыр?

3) Шәкилчиләр нечә чүр олур?

4) Грамматик шәкилчиләр нәјә хидмәт едир?

5) Бәс сөздүзәлдичи (лексик) шәкилчиләр нәјә хидмәт едир?

Лүғәт материалы үзрә имла.

5-чи дәрс. Морфолокијадан кечилмишләрин тәкрары.

Бу тәкрарда әсас ики мәгсәд күдүлүр:

а) морфолокијадан газанылмыш билкиләри система салмаг; б) VI синифдә морфолокијадан дикәр нитг һиссәләринин өјрәнилмәси үчүн замин јаратмаг.

Морфолокијанын тәдрисиндә орфоепик ишләрә кениш јер вермәк лазымдыр.

Дәрсликләрдәки мүвафиг чалышмалар үзәриндә шакирдләрин бачарыг вә вәрдишләринин мөһкәмләндирдикдән сонра ашағыдакы суаллар әсасында нәзәри биликләри система салмаг мүмкүндүр;

1) «Морфолокија» нәдән бәһс едир?

2) Нитг һиссәләри һансылардыр?

3) Нә үчүн сөзләр әсас вә көмәкчи нитг һиссәләринә ајрылыр?

4) Әсас нитг һиссәләри илә көмәкчи нитг һиссәләринин фәрги нәдәдир?

5) Әсас нитг һиссәләри һансылардыр?

6) Көмәкчи нитг һиссәләри һансылардыр?

Бүтүн бунларла јанашы, кечилмиш нитг һиссәләринә, хүсусән фе'лә даир мүвафиг сөз бирләшмәси вә чүмләләр үзәриндә морфоложи тәһлил апарылмалыдыр.

6, 7-чи дәрсләр. Рабитәли нитгин инкишафы: нитгин үслубларына аид кечилмишләрин тәкрары вә мөһкәмләндирилмәси.

Бу дәрсдә шакирдләр нитгин үслублары илә практик шәкилдә таныш едилмәлидир. Ејни заманда онларын IV—V синифдә газандығы биликләрин сәвијјәси суал-чавабла мүәјјәнләшмәлидир. Суаллары ашағыдакы шәкилдә гојмаг олар:

1) Һансы нитг үслубларыны танıјырсыныз?

2) Данышыг үслубундан һарада вә нә мәгсәдлә истифадә олунур?

3) Бәдии ја елми үслубда дил васитәләри даһа чох ишләдилир?

4) Елми үслуб бәдии үслубдан нә илә фәргләнир?

Икинчи саатларда инша јаздырмаг мәгсәди гаршыја гојулур. Тәхмини мөвзулар: «Тәбиәтин көзәл күшәләриндән бири», «Јолда гәлән һадисә», «Көзәл јај күнләриндән бириндә», «Мән нечә истираһәт етдим» вә с.

Гејд: Чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләр өз иншаларында бәдии үслуба мәхсус сөзләрдән дә мәгсәдәујғун шәкилдә истифадә етсинләр.

8-чи дәрс. Орфографијаја даир кечилмишләрин тәкрары.

Шакирдләрин орфографик бачарыгларыны мөһкәмләндирмәк үчүн башлыча диггәти орфограмлара јөнәлтмәк лазымдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајчан дилиндә орфограмлар даһа зәнкиндир. Онларын өјрәдилмәси јалныз морфолокија курсу илә мәһдудлашмыр. Орфограмлар үзрә иш чалышмалар үзәриндә ишин үмуми ахарында, өзү дә мүнтәзәм шәкилдә апарылмалыдыр.

Практик ишләри мүхтәлиф имлалар (лүғәт үзрә, коммментаријалы, изаһлы имлалар) үзәриндә апармаг даһа мәгсәдәујғундур.

9, 10-чу дәрсләр. Јохлама имла вә саһәләр үзәриндә иш.

11-чи дәрс. Фе'лин формалары һаггында анлајыш.

Бу дәрс үмумиликдә фе'л формаларына даир анлајыш јаратмаға һәср олунмалы, шагирдләр фактик нүмунәләрлә таныш едилмәли вә һәмин фактлар әсасында фе'лин дәјишмәјән формалары һаггында мүәјјән тәсәввүр әлдә етмәлидирләр.

Гејд. Фе'л формаларынын тәдриси үсуллары һаггында VI синфин дәрслијинә јазылмыш рәһбәрликдән (мүәллифи Ә. Фәрәчов: «Маариф», 1977) истифадә етмәк олар.

12, 13-чү дәрсләр. Фе'лин әмр формасы.

Башланғыч формасы а, ә илә битән фе'лләрин әмр формасынын 1-чи шәхсин тәки вә чәминдә, 2-чи шәхси исә чәминдә дүзҝүн тәләффүзү (**башлајым**-башлыјым, **башлајаг**-башлыјаг, **башлајын**-башлыјын вә с.)

Үмумијјәтлә, әмр формасынын өјрәнилмәсиндә онун ики мүһүм грамматик әламәти ҝөстәрилмәлидир: 1) мә'на әламәти — бујруг (хаһиш, арзу, мәсләһәт вә ја тәклиф) билдирмәси; 2) өзүнәмәхсус шәкилчиләри олмамасы; фе'лләрин сонуна шәхс шәкилчиләринин тәкини вә ја чәмини артырмагла дүзәлмәси.

Бу һагда биликләр чалышмалар јолу илә мөһкәмләндирилмәлидир.

Ев тапшырығы оларағ «А» вә «Б» дәрсликләринин һәмин мөвзу үзрә әлагәдар сонунчу чалышмасыны вермәк олар.

14, 15, 16 вә 17-чи дәрсләр. Фе'лин хәбәр формасы.

Фе'лин индики заманы. Сону **а, ә** саитләри илә битән фе'лләрин (башланғыч формада) индики заманда тәләффүзү: **башлајыр**-башлыјыр, **ишләјирик**-ишлијирик вә с. Бунунла әлагәдар мүвафиг мәтнләрин (ше'р вә нәср парчаларынын) дүзҝүн тәләффүзлә охунмасына аид чалышмалар.

Кечмиш вә ҝәләчәк замана аид һадисәнин үслуби чәһәтдән индики заман фе'лләри илә ифадәси: Ахшам Кировабада јола дүшүрәм — јола дүшәчәјәм. О, чамаданыны јығышдырыр, кимә исә зәнҝ вурур...

Фе'лин кечмиш заманы. Шүһуди вә нагли кечмиш заманын ифадә васитәләри. Данышыг үслубунун нагли кечмиш заманын — ыб[1] шәкилчиси илә дә ифадә олуна билмәси.

Фе'лин ҝәләчәк заманы. Гәти вә гејри-гәти ҝәләчәк заманын ифадә васитәләри. Сону **а, ә** саитләри илә битән фе'лләрин ҝәләчәк заманда тәләффүзү: **ишләјәчәк**-ишлијәчәк, **ојнајачаглар**-ојнујачахлар, **сөјләјәр**-сөјлијәр вә с. Бунунла әлагәдар мүвафиг дидактик материаллар үзәриндә тәмринләр.

Фе'лин һәр үч заманы илә әлагәдар морфоложи тәһлил вә башга чалышмалар үзәриндә иш.

18, 19-чу дәрсләр. Рабитәли нитгин инкишафы: ифадә јазы.

Һазырлыг мәрһәләсиндә ифадә мәтнинин типи вә үслубу илә бағлы иш апарылмасы да нәзәрдә тутулмалыдыр.

20, 21, 22-чи дәрсләр. Фе'лин кәрәклик формасы.

Кәрәклик формасынын үч јолла әмәлә ҝәлмәси, онларын грамматик синонимлији. Бу мөвзу һәр ики дәрсликдә («А», «Б») «Фе'лин вачиб формасы», «Фе'лин лазым формасы» вә «Фе'лин арзу формасы»нын башлыглары алтында үч параграфда әһатә олунмушдур. Јени програмда һәмин фе'л формалары бир термин алтында (фе'лин кәрәклик формасы) бирләшдирилмишдир. Она ҝөрә ки, һәр үч форма, әслиндә, һәрәкәтин кәрәклијини (јахуд вачиблијини, лазымлығыны) билдирир, беләликлә, грамматик синонимлик тәшкил едир. Програмда апарылмыш бу «әмәлијјат» мәнимсәмәни асанлашдырмаг, тә'лим вахтына гәнаәт етмәк бахымындан даһа мәгсәдәујғун һесаб едилмишдир.

Мәзмунун тәдриси илә әлагәдар гаршыја мүәјјән чәтинликләр чыхачағы инкаредилмәздир. Үмид етмәк олар ки, габагчыл вә јарадычы мүәллимләр бу чәтинлијин өһдәсиндән бачарыгла ҝәләчәк вә експериментин мүвәффәгијјәтинә јахындан көмәклик ҝөстәрәчәкләр.

23, 24-чү дәрсләр. Фе'лин шәрт формасы.

25, 26-чы дәрсләр. Иди, имиш кечмиш заман һиссәчикләри, онларын дикәр нитг һиссәләри илә дә ишләнә билмәси. Һәмин сөзләрин дүзҝүн јазылышы вә әдәби тәләффүзү үзрә иш. Өјрәдичи имлалар.

27-чи дәрс. Иди, имиш вә исә һиссәчикләринин ајры вә битишик јазылышы.

Һәмин һиссәчикләрин саитлә битән сөзләрдән сонра тәләффүзү; гошулдуғу сөзүн сону **а, ә** саитләри илә битдикдә онларда һәмин саитләрин е сәсинә кечмәси (ҝәлсәјди, ҝәлсеји, тәләбемиш, хәстәјмиш, ҝәлсәјмиш). Луғәт үзрә имла.

28, 29-чу дәрсләр. Фе'лин тәсдиг вә инкары.

Јени програмда бу мөвзунун VI синифдә өјрәдилмәси нәзәрдә тутулур. Бу мәгсәдлә мүәллим V синиф үчүн «Азәрбајҹан дили» дәрслијиндән истифадә етмәли вә чалышмалыдыр ки, фе'лин дәјишән формаларынын инкарыны әмәлә ҝәтирән **-ма**[2] морфеминин јазылыш вә тәләффүз шәкилләрини шагирдләрин нәзәринә чатдырсын (јазардым-јазмаздым, ҝәлирдим-ҝәлмирдим, ҝәлмишдим-ҝәлмәмишдим, ҝөрүрдү-ҝөрмүрдү вә с.).

30, 31-чи дәрсләр. Әлавә тапшырыглы јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.

32, 33, 34-чү дәрсләр. Рабитәли нитгин инкишафы: өјрәдичи инша. Иншаны «Кәндимиз (јахуд шәһәримиз) кечмишдә вә инди» (бөјүкләрин сөһбәтиндән истифадә јолу илә), «Онлар нечә вурушмушлар?», «Гочалар белә нагл едирләр ки» вә с. мөвзуларда апармаг мүмкүндүр.

Әлбәттә, инша үчүн бунлара бәнзәр дикәр мөвзулар да сечмәк олар; һәр һалда мөвзулар нагли характерли инша јазмаг үчүн әлверишли олмалыдыр ки, шагирдләр орада фе'лин дәјишән формаларына мәхсус лексикадан истифадә етмәк имканы газансынлар.

Илк сааты иншаја һазырлыг ишләринә, икинчи сааты иншанын формалашдырылмасы, үчүнчү сааты исә тәкмилләшдирилмәсинә һәср етмәк олар.

35, 36-чы дәрсләр. Рүб әрзиндә кечилмишләрин тәкрары вә мөһкәмләндирилмәси.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНИН 1988-чи ИЛ 1—3-чү НӨМРӘЛӘРИНДӘ ДӘРЧ ОЛУНМУШ МАТЕРИАЛЛАР

Баш мәгалә

	№	сәһ
Тә'лим гејри-Азәрбајҹан дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили тәдрисини јенидәнгурманын тәләбләри сәвијјәсинә	2	3

Методика вә иш тәчрүбәси

	№	сәһ
Ағасијев Ф. — Азәрбајҹан дили дәрсләриндә шагирдләрин мүстәгиллијини инкишаф етдирмәк тәчрүбәсиндән	1	19
Ахундова А. — Тә'лим просесиндә шагирдләрин бејнәлмиләлчилик тәрбијәси тәчрүбәсиндән	1	[illegible]
Абдуллајева Һ. — Хәбәрин [illegible] онун мәнимсәдилмәси [illegible]тинликләри	3	36
Бағыров А. — Дил вә әдәбијјат дәрсләриндә тәсвири инчәсәнәт әсәрләриндән истифадәјә даир	2	13
Бабајев М. — Шагирдләримизә мәдәни данышмағы өјрәдәк	2	22
Бабајев Г. — Инша јазылар вә шагирд јарадычылығы	3	34
Гурбанов И. — Н. Нәримановун маарифчи-педагоги [illegible]нын изаһына даир	1	23
Гафарова С. — Тәдрис просесинин тәкмилләшдирилмәси тәчрүбәсиндән	1	31
Гурбанов В. — Азәрбајҹан дили дәрсләриндә фәндахили әлагәдән сәмәрәли истифадә методикасына даир	3	12
Достујев М. — Н. Кәнчәвинин әсәрләринин тәдриси заманы пешәјөнүмү тәрбијәсинин ашыланмасы тәчрүбәсиндән	2	19
Әһмәдов Ч. — Әдәбијјат тәдрисинин бә'зи мүасир мәсәләләри	1	3
Әлијева З., Бағыров Б. — Мәһәммәд Фүзулинин «Сөз» гәзәлинин тәдриси	1	7
Әфәндизадә Ә. — Фе'ли хәбәр формасына аид програм материалларынын лингвистик методик әсасларына даир	2	8
Әһмәдов Н. — Бәдии тәсвир вә ифадә васитәләринин өјрәдилмәсинә даир	3	16
Иманова К. — Әхлаги-етик мөвзуларда инша јазылары	1	29
Исмајылзадә Н., Ахундова Т. — Тә'лимдә техники васитәләрдән истифадә тәчрүбәсиндән	3	28
Јунусов Һ. — Табели мүрәккәб чүмләләрин синтактик тәһлилинә даир	1	22
Көлбәлијев Ә. — Мә'лумат характерли шифаһи чыхыш бачарыгларынын формалашдырылмасы үзәриндә ишин системи	3	7
Мәммәдов С. — И. Нәсиминин «Мәндә сығар ики чаһан...» гәзәлинин тәдриси тәчрүбәсиндән	2	15
Микајылов Ш. — Әдәбијјат тәдрисинин бә'зи проблемләринә даир	3	3
Мәммәдов М. — Шәкил үзрә иншалара һазырлығын тәшкили тәчрүбәсиндән	3	20
Нәсирова Ү., Әлијев С. — Әдәбијјат тәдриси вә театр	1	15
Хубанов Ф. — Шагирдләрин әдәби-бәдии зөвгүнүн инкишаф етдирилмәсиндә факултатив мәшғәләләрин ролу	1	26
Һәсәнов М. — Табесиз мүрәккәб чүмләдә әлагә васитәләри вә мә'на әлагәләринин тәдриси	1	13
Һәсәнова Ә. — Лингвистик мөвзуларда инша бачарыгларынын ашыланмасы	3	26
Шәмијева Ш. — Бәдии мәтнләр васитәсилә шагирдләрдә әмәјә һөрмәт тәрбијәси тәчрүбәсиндән	3	32

М. Ф. Ахундов — 175

	№	сәһ
Бабајев А. — Халгымызын сөз сәнәткары	2	25
Гәнијев С. — М. Ф. Ахундовун һәјатынын өјрәдилмәсиндә мәктубларындан истифадә	3	30
Әсҝәров Х. — М. Ф. Ахундовун «Шәрг поемасы»нын орта мәктәбдә тәдрисинә даир	2	31

Дидактик материаллар

	№	сәһ
Әлијева Ч. — Фразеоложи бирләшмәләрә аид дидактик материаллар	3	38
Сәмәд Вурғунун әсәрләриндә тәбиәт мөвзусу (сценари)	3	40
Синтактик тәһлил үчүн дидактик материаллар (VII синиф)	1	69

Синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар иш

	№	сәһ
Бәдәлова Ә. — IV—VII синифләрдә (јени програмла V—VIII) әдәбијјат дәрнәјинин сәмәрәли тәшкили јоллары	1	33
Јусифова С. — Синифдәнхарич охунун тәшкили һаггында	1	37

Scanned with MOBILE SCANNER

	№	səh.
Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк		
Вәкилов Г. — XIX әср ашыг ше'риндә јени шәкилләр	1	46
Гулијев Е. — Мирзә Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романында реализм	2	45
Раһимова Ә. — Нитг мәдәнијјәти вә үслуби нормалар	1	38
Сәфәров М. — Бәдии әсәр адлары һаггында	2	43
Салаһов С. — Низами утопик сосиализмин банисидир	3	44
Һачыјева М. — «Дәдә Горгуд»ла мә'нәви бағлылыглар	1	42
Нәзәри гејдләр		
Әлијев Ә. — Дахили тә'јин будаг чүмләли ТМЧ вә онларын заман үјушмалары һаггында	3	49
Һүсејнзадә Ч. — Хүсуси исимләр — шәхс адлары	1	51
Чәфәрзадә М. — Мәктәб ислаһаты вә Азәрбајчан дили тәдрисинин бә'зи мәсәләләри	1	48
Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили		
Бајрамов И., Аббасов Ә. — Рус мәктәбләри үчүн Азәрбајчан дили дәрсликләринин хүсусијјәтләри һаггында	2	36
Исрафилова К. — Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилиндәки спесифик һәрфләрин өјрәдилмәси јоллары	3	60
Казымова Р. — Бирка тәдбир	3	62
Рәсми шө'бә		
Азәрбајчан дили. Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрин III—XI синифләри үчүн	2	51
Редаксијанын почтундан		
Бунлары билмәк марагдыдыр	1	60
Мүәллимләримизин јарадычылығындан	2	66
Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијиндә	2	47
Охучуларымызын рә'јләри, мүлаһизәләри		
Еһтијач дујуруг	3	63
Мәним мүлаһизәләрим	3	64
Һөрмәтли редаксија	1	54
Суаллара чаваб	1	65
Тәнгид вә библиографија		
Агајев Ә., Беһбудов С. — Орфографија вә јени сорғу китабы	1	55
Гурбанов В., Исмајылов И. — Н. Худијев «Азәрбајчан әдәби дилинин зәнкинләшмә јоллары» 1987	1	59
Гурбанов М. — Азәрбајчан дилинин сөз јарадычылығы лүғәти	1	56
Педагожи ишин усталары		
Рзајев Т. — Шәрәфли өмүр јолу	3	55
Шүкүрлү И. — Һәмишә ахтарышда	3	57
Консултасија		
V синифдә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы вә гыса методик көстәришләр	1	61
V синифдә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы	2	69
V синифдә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы	3	68
Кроссворд	1	72

Баш редактор: **ӘЛИЈЕВА З. Ч.**

Редаксија һеј'әти: **ӘФӘНДИЗАДӘ Ә.** (редактор), **АБДУЛЛАЈЕВ Ә., АБДУЛЛАЈЕВ Р., ГАРАБӘЈОВА С., ГУРБАНОВ А., ГУРБАНОВ В., ӘЛИЈЕВ Ә., ӘҺМӘДОВ Ч., ӘҺМӘДОВА А., МИКАЈЫЛОВ Ш., РӘҺИМОВА Ә., ТӘҺМАСИБ А.**

Техники редактор вә коррректор: **Сәријјә Новруз гызы.**

Јығылмаға верилмиш: 11.10.88. Чапа имзаланмыш 9.12.88. Кағыз форматы: 70×108 1/16=2,25 кағыз вәрәги. Кағыз: тип. № 2. Шрифт дести: корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,5 физики чап вәрәги. 6,1 шәрти чап вәрәги. 6,0 учот нәшр вәрәги. Сифариш 7913. Тираж 14157.

Редаксијанын үнваны: Бакы шәһәри, Низами күчәси, 58.
Телефонлар: баш редактор: 93-82-97; баш редактор мүавини: 93-55-82, мәс'ул катиб: 93-55-82; шө'бә редактору: 93-13-45; коррректор: 32-37-33; мүһасибат: 93-13-45.

Бакы шәһәри, Азәрбајчан КП МК-нын «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

ЈАЗЫЧЫ ВӘ АЛИМЛӘР М. МҮШФИГ ҺАГГЫНДА

Мүшфиг... бир дәфә шаирләримиздән биринин чох гуру вә илһамсыз јазылмыш узун бир ше'рини әзбәрдән охуду. Биз тәәччүблә соруш дуг: бу чәфәнкијјаты нијә әзбәрләмисән? О, белә чаваб верди: әзбәрләмишәм ки, буна охшар ше'р јазмајым.

РӘСУЛ РЗА.

Мән Микајыл Мүшфиги даһа чох романтик үслуба вә патетикаја мејл едән чошғун исте'дадлы бир шаир кими севирдим.

Һ. МЕҺДИ.

Күндән-күнә көзәлләшән һәјатдан әл чәкмәк истәмәјән шаирин уғурсуз тәлеји илә әлагәдар олараг охучуда даһа дәрин вә мүрәккәб һиссләр баш галдырыр. О, бир даһа бөјүк үмидләр, һүдудсуз арзулар, хош истәкләрлә јашајан Мүшфигин мә'нәви аләминин шәффафлығына инаныр.

МӘММӘД АРИФ.

Мүшфиг чошғун вәтәнпәрвәр бир шаир олмушдур. Совет Азәрбајчанынын сијаси, игтисади вә мәдәни һәјатында баш верән һәр бир јенилик онун ше'ринин илһам мәнбәјидир.

М. ЧӘФӘР.

Мүшфиг унудулмамышдыр, халгымыз онун хатирәсини гәлбиндә гајғы илә јашадыр, онун көзәл ады, өлмәз поезијасында тәрәннүм етдији идеаллар бәрпа олунуб.

ТАТЈАНА СТЕРШНЕВА.
(Москва)

М. Мүшфиг јарадычылығы онун өз тәбиәтинә хас олан исте'дад вә ити зәка илә, еһтирас вә барышмазлыг илә јоғрулмушдур. Одур ки, онун јарадычылығы әсл үмумхалг мәһәббәти газанмышдыр.

АНАР

М. Мүшфигин һәјаты бизә ахан улдузун өмрүнү хатырладыр — гыса, фәгәт, парлаг вә көзәл.

НӘЗРУЛЛА РӘҺМӘТУЛЛОЈЕВ
(Тачикистан ССР)

Һәр дәфә Мүшфиг әсәрләри үзәриндә ишләјәркән биз онун јарадычылығында өзүмүз үчүн бир јенилик, бир инчи кәшф едирик.

ЈЕВКЕНИ СЕМЕНОВИЧ.
(Белорусија ССР)

Бу фитри исте'дад, чошғун илһам, дәрин һиссијјат, јүксәк мә'нәвијјат, поезијаја бүтүн варлығы илә вурғун, мајасы илһамдан јоғрулмуш бир шәхсијјәт... Бәли, Мүшфиг һаггында дүшүнмәјә, јахуд јазмаға башлар-башламаз инчә хәјалда бу кејфијјәтләр, бу сифәтләр чанланыр.

КҮЛҺҮСЕЈН ҺҮСЕЈНОГЛУ.

Мүшфиг чох аз, амма парлаг јашамышдыр.

Ч. НОВРУЗ

Scanned with MOBILE SCANNER

25 коп. 76302

Scanned with
MOBILE SCANNER